

T Ü R K ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI : XXII - 2

1975

Kültür Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA, 1975

İ Ç İ N D E K İ L E R

<i>T. Oğuz Alpözen</i>	: Bodrum Müzesi Ticari Amphoraları	5- 32
<i>Dr. George F. Bassi</i>	: Undervater Survey - 1973	33- 38
<i>Jürgen Borchhardt und Mitarbeiter</i>	: Limyra: Bericht über die Grabungskampagne 1973	39- 53
<i>Selâhattin Erdemgil- Fatma Özoral</i>	: Antiochia ad Cragum	55- 71
<i>Prof. Dr. Kenan T. Erim</i>	: Aphrodisias İn Caria. The 1973 Campaign ...	73- 92
<i>Dr. Peter Neve</i>	: Boğazköy	93-119
<i>Prof. James Russel</i>	: Excavations at Anemurium (Eski Anamur) 1973	121-139
<i>Dr. Aytuğ Taşyürek</i>	: Adana Bölge Müzesindeki Urartı süs eşyaları ve delici aletleri - Urartian jewelry and Needles in the Adana regional Museum	141-150
<i>Dündar Tokgöz</i>	: Iğdır Tümülüs kazısı raporu	151-157
<i>Michael Wörrle</i>	: Eire Neue Inschrift aus der Zeit Antiochos I. in Denizli	159-162

BODRUM MÜZESİ TİCARİ AMPHORALARI

T. OĞUZ ALPÖZEN

Bodrum Müzesinde bulunan, çok sayıda olan ve birbirinden farklılıklar gösteren amphoralar çoğunlukla deniz bulunmuşlardır¹. Bunlar antik devir ticaret gemilerinde bir yerden bir yere ticaret maddelerinin nakledilmesinde kullanılıyordu². Roma'lular bu iki kulplu testilere amphora, Yunan'lular ise amphoreus diyorlardı³. Bu kelimeye Miken'de Linear B tabletleri üzerinde de rastlanmaktadır⁴. Amphora kelimesini Homeros, Odysseia Şan ikide (Telemahos İthakadan, Plos'a giderken) kullanmıştır.

Amphoralar kilden yapılmış olup, sade görünümlü, iki kulplu, ağızları tıkaçla kapanacak kadar dar, genellikle sivri dipli, testilerdir. Dibi sivri bu testileri, Yunan'luların M.Ö. 7. yüzyıllarda Mısır'lularla temastan sonra yaptıkları sanılmaktadır⁵. Bu testilerin kökeni Kenan Ülkesidir⁶. Bronz çağda, Suriye ve Filistin yerleşme merkezlerinde ve mezarlarda küçük ağızlı, dar boyunlu, çift kulplu kaplara bol sayıda

rastlanmaktadır⁷. Mısırlılar bu kapları Filistin'den alarak taklit etmişler ve özellikle şarap için kullanmışlardır⁸.

Mısır duvar fresklerinde de amphoralar görülür. Bu amphoralar içine neler konulduğu da yazılmıştır. Bunlar bal, yağ, şarap, kurutulmuş balık, buğday, baharat ve çeşitli kokulardır. Kıbrıs'ta Girne mevkiinde batan bir gemiden çıkarılan amphoraların içinde badem bulunmuştur⁹.

Günümüzde çok kullanılan bidon, gaz tenekeleri ve çuvallar gibi amphoralar da, antik devirde değişik amaçlar için kullanılmışlardır. Bu amphoraların uzunluğuna ikiye kesilerek çocuk mezarı olarak kullanıldığıda bilinmektedir. Geniş düzlükler elde etmek için bunlar çukurlara doldurulmuş, kullanılmaktan vazgeçilen, sarnıç ve kuyuları doldurmak için faydalanılmıştır. Çabuk kırılabilir ve delikli olması nedeni ile askerî amaçlara da hizmet etmiştir. Bunların en ilginçini Herodot (VIII, 28) de kaydetmiştir. "Orta Yunanistan'da yaşayan, Fokisli'ler, düşmanın geleceğini tahmin ettikleri bir dağ geçitine geniş bir çukur kazarak, amphoraları dizmişler, üstlerine toprak örtmüşler, düşman suvarileri kurulan bu tuzağa düşerek amphoralar parçalanmış ve atların ayakları kırılmıştır."

M.Ö. 7. yüzyılda Yunan kolonileri, ana şehirlerle yoğun bir ticarete bulunuyorlar,

¹ Sualtı Arkeolojisinde beni yetiştiren Dr. George F. Bass'a, Amphoralar konusunda çalışmamı sağlayan Bodrum Müzesinin eski Müdürü Sayın Haluk Elbe'ye ve bu konuya tekrar eğilmemi isteyen Antalya Müze Müdürü Sayın Tanju Özorak'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

² Jacques-Yves, Cousteau, "The blue Museum" *The World of Archaeology*, der. C. W. Ceram, London, Thames and Hudson 1966 s. 494.

³ Oskar Seyffert, *A Dictionary of Classical Antiquities*, London, George Allen ve unwin Ltd, 1957 s. 530.

⁴ Virginia R. Grace, *Amphoras*, Princeton, The Meriden Gravure Company, 1961 s. 11.

⁵ Ibid s. 9.

⁶ Ibid s. 9 (Vadedilmiş topraklar anlamına gelmekte ve bugünkü İsrail ile civarını kapsamaktadır.)

⁷ Ibid s. 6.

⁸ Lionel Casson, *The Ancient Mariners*, M. 16 USA. Minerva Press, 1959 s. 19 Res. 2.

⁹ Michael L. Katzev, "The Kyrenia Shipwreck" *Expedition*, Volume II. Number 2, winter 1969 part II.

Yunan'lı olmayanlara da Yunan sanatçıları tarafından yapılmış altın ve gümüş süs eşyası, çanak, çömlek, şarap, yağ ve parfüm satıyorlardı¹⁰. Böylece bazı şehirler sadece bir malın yapımında ün kazandılar. Bu tarihlerde Yunan şehirlerinde bir standardizasyon görülür¹¹.

Yunan şarabıda ucuz ve kaliteli olması nedeni ile, sadece Yunan mallarını kullanan Yunan koloni şehirleri ve yabancılar tarafından çok tutuldu¹². Amphoralar içinde ihraç edilen bu şarap, İspanya'dan Güney Rusya'ya kadar geniş bir alana yayıldı. M.Ö. 6. yüzyıldan evvelki amphoralar hakkında kesin bir bilgimiz yoktur¹³. Fakat şarapların devlet kontrolü altına alınması ve standart amphoralarda satılması 6. yüzyıldan itibaren bir sınıflandırma yapmamızı sağlamıştır¹⁴. Amphoraların kulp- larında rastlanan mühürler, şarap ihraç eden şehir devletlerinin isimlerini bildirmektedir¹⁵. M.Ö. 5. yüzyıl erken İskit mezarlarında, sakız amphoraları mezar eşyası olarak kullanılmıştır¹⁶. Mısır'da Naukratis şehrinde Firavun Amasis'in (570-526) kartuşunu ihtiva eden ve tekrar kullanılan bir sakız amphorasına rastlanmıştır¹⁷. Amphoralar yalnız şarapla değil, bazen sadece testi olarak da ihraç edilmişlerdir. M.Ö. 6. yüzyıl ikinci yarısında Sakız'dan, Marsilya'ya ihraç edilen testiler bunlara birer örnektir¹⁸.

Sonraki yüzyıllarda Rodos ve Knidos, Sakız şaraplarının ihraç edildiği pazarları ucuzluğu nedeni ile ele geçirmiştir¹⁹. Bu

ekonomik üstünlük M.S. 1. yüzyıl başlarına kadar devam etmiş bundan sonra Roma şarapları piyasaya hakim olmuştur²⁰.

Antik kaynaklar ve arkeolojik kazılar sivri dipli amphoraların, ayakta nasıl durduğunu göstermektedir. Pompei'de bulunan bir şarapçı dükkânında amphoralar, hazırlanan özel kaidelere dikey olarak oturtulmuştur. Mısır mezar fresklerinde, bunların kamıştan yapılmış üç ayaklara oturtuldukları görülür. Üç ayakların metal olanları da vardır²¹. Mısır'lular, duvar resimlerinden öğrendiğimize göre kavisli bir kamış ve buna ekli dik açılı metal bir boru ile şarabı amphoralardan emmişler²², Yunan'lular ise şarabı suyla karıştırıp özel kaplarla (Kantaros) içmişlerdir²³. Amphoraların sivri dibini üçüncü bir tutamak gibi kullanmışlar ve boşalan amphoraları ters çevirerek muhafaza etmişlerdir. Amphoraların keramikten yapılmış halka şeklinde altlıklarında vardır²⁴. Yunan vazo resimlerinde, toprakta açılan yuvaya konduğu, ağaca asıldığı veya duvara dayandığı anlaşılmaktadır²⁵. Homeros'un, Odyssea'sında amphoralar, Odysseus'un evinin kilerinde duvara dayanmaktadır²⁶.

Gemilere sırtta taşınarak getirilmiş²⁷, ve bir yerden bir yere nakledilirken teknenin ambarına, sivri diplerin verdiği olanakla, kat kat istiflenmiştir²⁸. Normal boy gemilere 2000-3000 amphora yüklenmiş-

²⁰ Shepard B. Clough, *Uygurlık Tarihi*, çev. Nihal Önel. İstanbul Varlık Yayınevi 1965 s. 134.

²¹ M. H. Callender, *Roman Amphorae*, Londra, Oxford University Press, 1965 s. 3.

²² Virginia R. Grace, *Amphoras*, s. 3.

²³ Emile Haspel, *Eski Yunan Boyalı Keramiği*, Çev. Aşkıldil Akarca İstanbul, 1946 s. 19.

²⁴ Brian A. Sharkes ve Lucy Talcott, *Pots And Pans*, Princeton, The Meriden Gravure Co. 1961 Res. 13.

²⁵ Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, T. T. K. 1947 res. 158.

²⁶ Homeros, *Odyssea*, Çev. Ahmet Cevat Emre, İstanbul, Varlık Yayınevi 1963 s. 62.

²⁷ H. H. Scullard, *Shorter Atlas of the Classical World*, Londra, Thomas Nelson Ltd. 1962 s. 193.

²⁸ Lionel Casson, *The Ancient Mariners*, s. 219 Res. 9-b.

¹⁰ Francois Chamoux, *The civilisation of Greece*, London, George Allen ve Unwin Ltd, 1961 s. 83.

¹¹ John Boardman, *The Greeks Overseas*, İngiltere, Pelican Books, 1964, s. 146.

¹² Lionel Casson, *The Ancient Mariners*, s. 78.

¹³ John Boardman, *The Greeks Overseas*, s. 32.

¹⁴ Virginia R. Grace, *Amphoras*, s. 11.

¹⁵ Ibid s. 10.

¹⁶ John Boardman, *The Greeks Overseas*, s. 274.

¹⁷ Ibid. s. 146.

¹⁸ Ibid. s. 227.

¹⁹ Philippe Dirole, *4000× Years Under the Sea*, çev. Gerard Hopking, Newyork. Julian Messner. Ltd. s. 54 (Adi şarap litresi 8 Dinar, ikinci kalite şarap litresi 30 Dinar, birinci kalite şarap litresi 45 Dinar, kalite şarap litresi 60 Dinar'dır.) Diokletianus devrinde bir Denarius 25 kuruştur.

tir²⁹. Günümüzde, sualtındaki batık gemileri bulmada kum üstünde küme halinde görülen bu amphoralar yardımcı olmaktadır.

Amphora şekillerine göre ilk sınıflandırmayı Alman Arkeolog Dressel yapmıştır. 45 çeşit amphoranın kesitini çizmiş ve bunları birden itibaren numaralamıştır³⁰. Halen bu numaralar çeşitli amphora tiplerini ayırt etmekte kullanılmaktadır.

İsviçre'li Edgar Pelichet, Dressel'in kırk beş tipine üç yeni tip daha ilâve etmiştir. Amphora ağızlarının gelişimine göre de bir tarihleme yapmıştır.

Amerika'lı Virginia Grace, Atina Agora kazısında bulunan amphoraları küçük bir kitap halinde yayınlamıştır.

Deniz Fonguerle ve Robert Diot'da Agde Müzesi amphoraları üzerinde çalışmışlardır.

Bodrum Müzesi amphoralarının çoğunun tarihlendirilmesi, George Bass'ın yassı ada sualtı çalışmalarının yardımı ve yukarıda adı geçen araştırmacıların eserlerinin incelenmesiyle yapılmıştır.

Bodrum Müzesi Ticari Amphoralarını, Yunan, Roma, Bizans ve tarihlendirilemeyenler diye dört ana guruba ayırmak mümkündür. Ayrıca çok değişik formlar gösteren Kartaca Amphoraları diye adlandırılan ayrı bir gurub daha vardır. Yunan gurubu amphoralar yapıldıkları yerlere göre Sakız, Knidos, Rodos, Kos, Mende, Taşöz, ve Lesbos gibi şehir isimleri ile adlandırılırlar. Ayrıca bu şehir devletleri amphoraları da aynı sınıf içinde değişiklik göstermektedirler. Genel olarak Arkaik devirde geniş omuzlu, hobat görünüşlü amphoralar Milâdi yıllara doğru daralmakta ve boyları uzamaktadır.

Roma Amphoraları çok çeşitlidirler. Ağızları geniş, boyunları kısa sağlam görünüşlü testilerdir.

Bizans Amphoralarının ise, boyunları kısa karpuz gibi yuvarlak olup dipte sivri tutamak yoktur.

Tarihlendirilemeyenler : Bodrum Müzesinde, hiçbir yerde benzeri görülmeyen çeşitli boy ve tipte amphoralar bulunmaktadır. Müzenin amphora bakımından zengin oluşunun nedeni, her yıl sünger avlamak için denize açılan üçyüze yakın teknenin değişik yörelerden Bodrum Müzesine getirdikleri sualtı buluntularıdır.

SAKIZ (CHIOS) AMPHORALARI :

Bu amphoralar kil rengindedirler. Mühür Sfenks'tir. Antik çağın en meşhur ve kaliteli şarabını ihtiva ettikleri için çok tanınmışlardır. M.Ö. 6. yüzyılın belirgin niteliği: Kısa boyun üzerinde görülen şişkinliktir. Dipte düğme tutamak vardır (Lev. 1-A Res. a). M.Ö. 5. yüzyılda omuz kavslidir. M.Ö. 4. yüzyılda omuz keskinleşir. Ağız yükselir. Kulplar ve boyun uzar. Ağız kulpların üstüne çıkar. Dipte düğme tutamak kaybolarak, konik plastik yüksük tutamak yer alır (Lev. 1-A Res. b). M.Ö. 3-1 yüzyıllarda konik plastik yüksük tutamak kaybolur. Dipteki tutamak sivrilir. Ağız kulpların dahada üstüne çıkar.

Env. No.: 2285

Ölçü :

Ağız çapı : 15 cm.

Karın çapı : 29 cm.

Yükseklik : 66 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : 5. yüzyıl ortası Sakız

Açıklama : Yüzey kil rengi, kalın ve genişçe ağızlı, kısa boyun üzerinde şişkinlik görülmekte, yuvarlakça ve kısa kulp-ludur. Gövde aşağıya doğru daralmaktadır. Tutamak kırık ve noksandır. Atina Agora Müzesi 21971 Env. nolu Sakız Amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 1 Şek. 1 - Lev. 1-A Res. 1).

Env. No.: 102

Ölçü :

Ağız çapı : 12 cm.

Karın çapı : 30 cm.

Yükseklik : 80 cm.

²⁹ Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, New Jersey, Princeton University Press, 1971 s. 369.

³⁰ Hans-Wolf Rackl, *Jahrtausende Steigen aus Der Tiefe*, Stuttgart, Franckhsche Verlagshandlung. W. Keller Co. 1969 S. 33.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5. yüzyıl sonu Sakız

Açıklama : Taşkın kalın bilezik ağızlı, kalın uzun boyunlu, yukarıda hafif bir yuvarlaklık gösteren kulp, omuza dik inmekte ve sağlam görünümlüdür. Omuz kavisli ve aşağıya dik inmektedir. Dipte düğme tutamaktır. Teressubatludur³¹. Atina Agora Müzesi 16 524 Env. Nolu Sakız Amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 1 Şek. 2 – Lev. 1-A Res. 2).

Env. No.: 103

Ölçü :

Ağız çapı : 10 cm.

Karın çapı : 36 cm.

Yükseklik : 96 cm.

Bulunduğu yer : Deniz Buluntusu

Çağ : M.Ö. 4. yüzyıl Sakız

Açıklama : Yüzey kil rengi, bilezik ağızlı, ağız kulplar üzerine çıkmış, uzun boyunlu, kulplar yuvarlaklık göstererek omuza dik inmekte, omuz basık, omuz kenarı keskinleşmiş gövde aşağıya doğru tam konik, dipte plastik yüksük tutamaktır. Atina Agora'sı M.Ö. 4. yüzyıl Sakız Amphorasıyla benzerlik göstermektedir³² (Lev. 1 Şek. 3 – Lev. 1-A Res. 3).

RODOS AMPHORALARI :

Yüzey deve tüyü rengindedir. Mühür gül veya Helios başıdır. M.Ö. 4. yüzyıldan birinci yüzyıla doğru gövdede tedrici bir incelme görülür. M. Ö. 4. yüzyılda ağız-kalın bileziktir. M.Ö. 3 yüzyılda kulplar diktir. (Lev. 2-A, Res. a), omuz kavisli, gövde şişkin, dipte ince tutamak vardır. M.Ö. 2. yüzyılda ince bilezik ağız, silindir boyun, kulplar dik kulp çıkıntıları boyuna birleşen kısımda yüksektir. M.Ö. 1 yüzyılda kulplar ağızın biraz altında ve gövde daha incedir. M.S. 1 yüzyılda işçilik kaba-laşmıştır. M.S. 2 yüzyılda kalın bilezik ağız, boyun yukardan aşağıya doğru ge-

nişlemekte ve kulplar mahmuzludur (Lev. 2-A, Res. b). Uzun gövdede yivler görülür. Tutamak sivrilmiştir.

Env. No.: 4026

Ölçü :

Ağız çapı : 12,5 cm.

Karın çapı : 33 cm.

Yüksek : 76 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 3. yüzyıl Rodos

Açıklama : Yüzey deve tüyü rengi, taşkın bilezik ağızlı, uzunca boyunlu, dikey kulplu, geniş karınlı, dipte sivri tutamaktır. Beyaz teressubat altında deve tüyü rengi yüzey yer yer görülmektedir. Atina Agora Müzesi 7581 Env. nolu Rodos Amphorasıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 2 Şek. 1 – Lev. 2-A Res. 1).

Env. No.: 87

Ölçü :

Ağız Çapı : 12,5 cm.

Karın Çapı : 33 cm.

Yükseklik : 85

Bulunduğu yer : Deniz Buluntusu

Çağ : M.Ö. 2. yüzyıl Rodos

Açıklama : Bilezik ağızlı, kalın ve uzun boyunlu, köşeli kulp çıkıntıları hafif kavis yaparak omuza birleşmekte, yuvarlak gövde aşağıya doğru daralmakta ve dipte uzun tutamaktır. Atina Agora Müzesi 8602 Env. nolu Rodos ve Grand Congloue Batığı³³ amphoralarıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 2 Şek. 2 – Lev. 1-A Res. 2).

Env. No.: 100

Ölçü :

Ağız çapı : 12 cm.

Karın çapı : 29,5 cm.

Yükseklik : 86 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 1. yüzyıl Rodos

Açıklama : Bilezik ağızlı, kalınca uzun boyunlu, dar açı yapan kulp çıkıntıları omuza hafif eğrilik göstererek inmekte, gövde aşağıya doğru genişliğini kaybet-

³¹ Uzun yıllar sualtında kalan amphoralar üzerinde kabuklu deniz hayvanları ve kalker birikmesi olmakta ve bunlar bazı hallerde amphorayı tamamen kaplamaktadır.

³² Virginia Graces, *Amphoras*, Res. 46.

³³ Bernard Hofmann, *les amphores Antiques 1 e partie*, Paris, Touring Club de France, s. 12 Lev. 15 Şek. 53.

mekte, dipte sivri tutamaklı ve gövde teressubatludur (Lev. 2 Şek. 3 – Lev. 2-A Res. 3).

Env. No.: 93

Ölçü :

Ağız çapı : 12,5 cm.

Karın çapı : 27 cm.

Yükseklik : 83 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M. S. erken 2. yüzyıl Rodos

Açıklama : Kalın kemerli bilezik ağızlı, kulplar boyunla omuzun birleştiği noktaya inmekte, boyun yukardan aşağıya doğru genişlemektedir. Teressubatlı, uzun gövdede yivler görülür.

Dipte sivri tutamaklıdır. Atina Agora Müzesi 18362 Env. nolu Rodos amphorasıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 2 Şek. 4 – Lev. 2-A Res. 4).

Env. No.: 1108

Ölçü :

Ağız çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 26 cm.

Yükseklik : 96 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. geç 2. yüzyıl Rodos

Açıklama : Kalın bilezik ağızlı, ağız kulplardan yüksek, mahmuzlu kulplar boyuna yaklaşmıştır. Gövde aşağıya doğru incelerken sivri uzun tutamakla son bulmaktadır (Lev. 2 Şek. 5 – Lev. 2-A Res. 5).

KNİDOS AMPHORALARI :

Bodrum Müzesi amphoralarının çoğunluğunu Knidos amphoraları teşkil etmektedir. Bu testiler kırmızı kildendirler. Dipte kozalak tutamak imalatının özelliğidir. (Lev. 3-A Res. a). Bilezik ağızlıdır. Bazılarının kulplarında mühür izleri görülmektedir. Knidion kelimesi okunur. M.Ö. 3. yüzyılda karınlı ve geniş boyunlu olan bu testilerin M.Ö. 2. yüzyılda boyları uzar, gövde inceler, kulplar Rodos karakteri gösterir. (M.Ö. 188-167 Rodos hakimiyeti). M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren hacimleri küçülür ayrıca küçük amphoralarda imal edilmeye başlanır.

Env. No.: 2891

Ölçü :

Ağız çapı : 13 cm.

Karın çapı : 42 cm.

Yükseklik : 82 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 3. yüzyıl Knidos.

Açıklama : Bilezik ağızlı, kalın boyunlu, kulplar boyunda hafif kavis yaparak omuza dik inmekte, omuzlu, geniş karınlı, karın aşağıya doğru daralmaktadır. Dipte kozalak tutamaklıdır. Atina Agora Müzesi 373 Env. Nolu Knidos Amphorasıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 3 Şek. 1– Lev. 3-A Res. 1).

Env. No.: 3102

Ölçü :

Ağız çapı : 11 cm.

Karın çapı : 33 cm.

Yükseklik : 96 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 2. yüzyıl Knidos

Açıklama : Bilezik ağızlı, aşağıya doğru genişleyen boyunlu, dik kulplu, kulpta mühür izi, dış bükey omuzlu, daralan gövdeli ve dipte kozalak tutamaklıdır. Atina Agora Müzesi 9367 Env. nolu Knidos Amphorasıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 3 Şek. 2 – Lev. 3-A Res. 2).

Env. No.: 2388

Ölçü :

Ağız çapı : 10 cm.

Karın çapı : 30 cm.

Yükseklik : 94 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 1. yüzyıl Knidos.

Açıklama : Geniş bilezik ağızlı, uzun boyunlu, kulp omuzları hafifce çıkıntılı, boyuna hafif kavis yaparak omuz ile birleşmekte, gövde aşağıya doğru daralmaktadır. Dipte kozalak tutamaklıdır. Atina Agora Müzesi 7918 Env. nolu Knidos amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 3 Şek. 3 – Lev. 3-A Res. 3).

Env. No.: 1125

Ölçü :

Ağız çapı : 13 cm.

Karın çapı : 28 cm.

Yükseklik : 85 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 86 dan sonra Knidos

Açıklama : Bilezik ağızlı, kulplar boyundan dik olarak yükselmekte ve omuza hafif kavis yaparak inmekte, kulpun üst hattı iç bükey, gövde kozalak tutamağın üstüne kadar aynı genişlikte inmektedir. Tutamak boyu uzamıştır. Atina Agora Müzesi 9461 Env. nolu Knidos Amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 3 Şek. 4 – Lev. 3-A Res. 4).

Env. No.: 194

Ölçü :

Ağız çapı : 8 cm.

Karın çapı : 32 cm.

Yükseklik : 54 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 3. yüzyıl Knidos.

Açıklama : Dar kalın bilezik ağızlı, kulplar dar açılı, gövde dar boyundan genişleyerek karnı meydana getirmektedir. Uzun kozalak tutamaktır. Dressel tip 35 ile benzerlik göstermektedir (Lev. 3 Şek. 5 – Lev. "3-A Res. 5).

Env. No.: 4025

Ölçü :

Ağız çapı : 11 cm.

Karın çapı : 24 cm.

Yükseklik : 58 cm.

Bulunduğu yer : Deniz Buluntusu

Çağ : M.Ö. 1. yüzyıl Knidos.

Açıklama : Bilezik ağızlı, kulplar dikey, gövde gittikçe daralmaktadır. Dipte kozalak tutamaktır. Knidos'un küçük amphoralarından birine örnektir. Atina Agora Müzesi 10790 Env. nolu Knidos amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 3 Şek. 6 – Lev. "3-A Res. 6).

Knidos ve Rodos şarapları M.Ö. 3-1. yüzyıllarda çok miktarda tüketilmiştir. Bil-

hassa İskenderiye ve Atina gibi Askerî birliklerin toplu halde bulunduğu yerlerde askerler tarafından ucuzluğu nedeni ile rağbet görmüştür. İskenderiye Müzesinde sinde bulunan 90000 amphora kulpunun nun % 85 i Rodos'a aittir. Atina Müzesinde bulunan 40000 amphora kulpunun % 65 inde "Knidion" kelimesi okunur³⁴. Bu tüm amphoraların yarısının iki şehir devletinin mühürü ile damgalandığını göstermektedir.

İSTANKÖY (KOS) AMPHORALARI:

İstanköy şarabı ucuz olması nedeniyle antik dünyada çok tutulmuş, Roma'lılar tarafından taklit edilmiştir. İkiz çift kulplu (Lev. 4-A Res. a), ve yüzey yeşilimsidir. Kulptaki mühür yengençtir. M.Ö. 3. yüzyılda, ince ağızlı, dikeyimsi kulplu, kısa boyunlu, geniş gövdeli, dipte tutamaktır. M.Ö. 2. yüzyılda daha ince bir boyun, dikey kulp ve darlaşan bir gövde görülür. M.Ö. 1. yüzyılda uzun gövdelidir. M.S. 1. yüzyılda boyun aşağıya doğru kademeli bir şekilde kalınlaşır (Lev. 4-A – Res. b). Ağızı geçen çıkıntılı kulplu ve güdük tutamaktır.

Env. No.: 85

Ölçü :

Ağız çapı : 13 cm.

Karın çapı : 45 cm.

Yükseklik : 83 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 3. yüzyıl İstanköy.

Açıklama : İnce bilezik ağızlı dikeyimsi ikiz kulplu kısa boyunlu, dış bükey geniş omuzlu, karnılı, dipte düz tutamaklı ve hafif teressubatlıdır. Atina Agora Müzesi 6353 Env. nolu İstanköy Amphorasıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 4 Şek. 1 – Lev. 4-A Res. 1).

Env. No.: 84

Ölçü :

Ağız çapı : 12 cm.

³⁴ Virginia R. Grace, *Amphoras*, s. 14.

Karın çapı : 38 cm.
Yükseklik : 96 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : M.Ö. 1. yüzyıl İstanköy.

Açıklama : Yüzey yeşilimsi, bilezik ağızlı, uzun boyunlu, ikiz dikey kulplu, dik omuzlu, konik gövdeli, dipte düz tutamaklı ve teressubatlıdır. Atina Agora Müzesi 11 880 Env. nolu İstanköy amphorasıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 4 Şek. 2 – Lev. 4-A Res. 2).

Env. No : 1131
Ölçü :
Ağız çapı : 9 cm.
Karın çapı : 21,5 cm.
Yükseklik : 81 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : M.S. 1. yüzyıl İstanköy

Açıklama : Taşkın bilezik ağızlı, çıkıntılı ikiz dikey kulplu, ağız kulplardan yüksek, uzun ince kademeli boyun, ince gövde, dipte silindimsi tutamaklıdır. Atina Agora'sı M.S. 1. yüzyıl İstanköy Amphorasıyla benzerlik göstermektedir³⁵. (Lev. 4 Şek. 3 – Lev. 4-A Res. 3).

ROMA YAPISI İSTANKÖY AMPHORALARI (PSEUDO KOAN)

Env. No.: 2835
Ölçü :
Ağız çapı : 18 cm.
Karın çapı : 40 cm.
Yükseklik : 74 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : M.S. 3. yüzyıl Pseudo Koan.

Açıklama : Geniş yayvan ağızlı, kısa boyunlu, yuvarlak ikiz kulplu, dış bükey geniş omuzlu, konik gövdeli, dipte kozalak tutamaklı ve teressubatlıdır. Pelichet'e göre M.S. 190-260 (Lev. 4 Şek. 4 – Lev. 4-A Res. 4).

Env. No.: 1116
Ölçü :
Ağız çapı : 11,5 cm.
Karın çapı : 29 cm.

Yükseklik : 105 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : M.S. 1. yüzyıl Pseudo Koan

Açıklama : Bilezik ağızlı, uzun boyunlu, dikey ikiz kulpların bitiminde boyuna doğru hafif kademe, silindir gövde, dipte silindimsi tutamaklıdır (Lev. 4 Şek. 5 – Lev. 4-A Res. 5).

Env. No.: 2575
Ölçü :
Ağız çapı : 12 cm.
Karın çapı : 32 cm.
Yükseklik : 89 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : M.S. 1. yüzyıl Pseudo Koan.

Açıklama : Yüzey siyaha yakın koyu bir renkte, dar bilezik ağızlı, kalın dış bükey boyunlu, dış bükey ikiz kulplu, kulp omuz başlarında çıkıntılı, kalın boyunda yivler ve dipte kısa tutamak görülmektedir. Atina Agora Müzesi 12361 Env. nolu Pseudo Koan amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 4 Şek. 6 – Lev. 4-A Res. 6).

Env. No.: 1037
Ölçü :
Ağız çapı : 12 cm.
Karın çapı : 24 cm.
Yükseklik : 107 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : M.S. 2. yüzyıl Pseudo Koan.

Açıklama : Bilezik ağızlı, mahmuzlu ikiz kulplu, uzun dar iç bükey boyunlu, silindir gövdeli, dipte uzun ince tutamaklı ve teressubatlıdır. M.S. geç 2. yüzyıl Rodos Amphoralarıyla benzerlik göstermektedir. (Lev. 4 Şek. 7 – Lev. 4-A Res. 7).

ROMA AMPHORALARI :

Yüzyıllar boyunca değişik etkenler nedeni ile, geniş bir alanda bir çok imalâthaneler tarafından bol miktarda imal edilmişlerdir. Önceleri Yunan testilerinin etkisi altında kalan Roma Amphoraları M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren kendi formunu bulmuştur. Kalın geniş plastik bantlı ağız, uzun boyun, ince gövde, kısa silindir tutamak özellikleridir. M.S. 2. yüzyıldan

³⁵ Virginia Graces, *Amphoras*, Res. 57.

itibaren yiv ve setler görülür. Gittikçe de hobotlaşır. Kulplar küçülür ve yuvarlaklaşır.

Env. No : 90

Ölçü :

Ağız çapı : 17 cm.

Karın çapı : 37,5 cm.

Yükseklik : 80 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 1 yüzyıl Roma

Açıklama : Kalın kemerli ve genişçe ağızlı, boyun aşağıya doğru incelmekte, kulplar kalın ve kaba görünüşlü, gövde aşağıda karınlı, dipte tutamak kırık ve noksan, çok kalın teressubatlı, dipte iki delik var. Dressel tip 9 ve Atina Agorası M.Ö. 1 yüzyıl Roma Amphorasıyla benzerlik göstermektedir³⁶ (Lev. 5 Şek. 1 – Lev. 5-A Res. 1).

Env. No.: 89

Ölçü :

Ağız çapı : 20 cm.

Karın çapı : 42 cm.

Yükseklik : 82 cm.

Bulunduğu yer : Deniz Buluntusu.

Çağ : 3. yüzyıl Roma.

Açıklama : Dışa doğru genişliyen taşkın ve kalın ağızlı, aşağıda daralan boyunlu, yassı kulplu, geniş gövdeli, dipte kozalak tutamaklı ve teressubatlıdır. Pelichet'e göre M.S. 190-260'tır. Aynı Amphoranın bir benzeri Sous Marine, Mayıs 1966 Special Archeologie'de s. 199, M.Ö. 3-2 diye tarihlendirilmiştir (Lev. 5 Şek. 2 – Lev. 5-A Res. 2).

Env. No.: 88

Ölçü :

Ağız çapı : 16 cm.

Karın Çapı : 36 cm.

Yükseklik : 78 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : M.S. 3. yüzyıl Roma.

Açıklama : Ağız dışa ve aşağıya taşkın, boyun kalın ve uzun, kulplar kaba görünüşlü ve sağlam, omuz kenarı keskin ve dipte düğme tutamaklıdır. Sakız ka-

rekteri gösteren Roma Amphorasıdır. Pelichet'e göre M.S. 190-260 (Lev. 5 Şek. 3 – Lev. 5-A Res. 3).

Env. No.: 2886

Ölçü :

Ağız çapı : 14 cm.

Karın çapı : 32 cm.

Yükseklik : 73 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : M.S. 2 yüzyıl Roma.

Açıklama : Dışa taşkın kalın ağızlı, kısa ve yuvarlak kulplu, keskin omuzlu, geniş konik gövdeli, ve dipte kesik kozalak tutamaklıdır. Pelichet'e göre M.S. 2. yüzyılın sonu (Lev. 5 Şek. 4 – Lev. 5-A Res. 4)

Env. No.: 253

Ölçü :

Ağız çapı : 12 cm.

Karın çapı : 36 cm.

Yükseklik : 77 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : M.S. 1. yüzyıl Roma.

Açıklama : Kalın kemerli ağızlı, uzun ve kalın boyunlu, kulplar boyun çıkışından yuvarlaklık göstererek omuza inmekte, hafif keskin omuzlu, geniş gövde aşağıya doğru daralmakta ve dipte kozalak tutamaklıdır. Pelichet'e göre M.Ö. 20, M.S. 20 (Lev. 5 Şek. 5 – Lev. 5-A Res. 5)

Env. No.: 2669

Ölçü :

Ağız çapı : 15 cm.

Karın çapı : 41 cm.

Yükseklik : 105 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : M.S. 3. yüzyıl Roma.

Açıklama : Yüzey koyu renk, kalın ve taşkın ağızlı, kısa boyunlu, küçük yassı kulplu, yuvarlak omuzlu ve uzun silindirik gövdelidir. Dipte tutamak kırık ve noksandır. Dressel tip 27. Atina Agora Müzesi 14618 Env. nolu Roma amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 5 Şek. 6 – Lev. 5-A Res. 6)

Env. No.: 4024

Ölçü :

Ağız çapı : 12 cm.

³⁶ Virginia Graces, *Amphoras*, res. 36.

Karın çapı : 32 cm.

Yükseklik : 68 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 4. yüzyıl Roma

Açıklama : Yüzey deve tüyü renginde, bilezik ağızlı, kısa boyunlu, küçük yassı kulplu, silindir gövde aşağıya doğru hafif genişlemektedir. Tutamak silindir şeklindedir. Tüm gövdede yiv ve setler görülür. Yassıada M.S. 4. yüzyıl Roma batığı amphoralarıyla benzerlik göstermektedir³⁷. (Lev. 5 Şek. 7 – Lev. 5-A Res. 7)

Env. No.: 95

Ölçü :

Ağız çapı 13,5 cm.

Karın çapı : 42 cm.

Yükseklik : 74 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 4. yüzyıl Roma.

Açıklama : Kısa boyunlu, küçük kulplu, aşağıya doğru genişleyen gövde yiv ve setlerle kaplıdır. Dipte tutamaklıdır. Tereşsubatlıdır. Yassıada M.S. 4. yüzyıl Roma batığı amphoralarıyla benzerlik göstermektedir³⁸. (Lev. 5 Şek. 8 – Lev. 5-A Res. 8)

BİZANS AMPHORALARI :

Aynı yüzyılda çok değişiklik gösteren amphoralardır. Yüzey açık renktedir. Amphora işleri çoğunlukla reçine ile sıvanmıştır. Kulplarda ve gövde üstünde hiçbir işaret yahut mühüre rastlanmamıştır. Amphora ağızlarını kapatmak için yuvarlak testi parçaları kapak olarak kullanılmıştır. Genellikle amphora gövdesinde sık olarak yiv ve setler bulunmaktadır. Karpuz gibi yuvarlak olan bu amphoraların dipte tutamaklarının olmaması belirgin özellikleridir.

Env. No.: 480

Ölçü :

Ağız çapı : 8 cm.

Karın çapı : 26 cm.

Yükseklik : 32 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 7. yüzyıl Bizans

Açıklama : Yüzey açık renk, ağız kırık ve noksan, kısa boyunlu, ağızla aynı hizada kavisli küçük kulpludur. Armudi gövdeli ve dip yuvarlaktır. Omuz üzerinde ve dipte yivler vardır. Yassıada M.S. 7. yüzyıl Bizans batığı amphoralarıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 6 Şek. 1 – Lev. 6-A Res. 1) Bu batıkta bulunan amphoralar, yanlış olarak Dressel tip 35'e benzetilmektedir³⁹.

Env. No.: 2286

Ölçü :

Ağız çapı : 8.5 cm.

Karın çapı : 30 cm.

Yükseklik : 41,5 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 7. yüzyıl Bizans.

Açıklama : Yüzey açık renk, dar ağızlı, (içi siyah reçineli) boyun omuza doğru genişlemekte, yassı kulplu, gövdeden dibe doğru hafif daralma görülmektedir. Dip yuvarlaktır. Boyun ile dipte yiv ve setler, omuzda sathi çatlaklıklar vardır. Yassıada M.S. 7. yüzyıl Bizans batığı amphoralarıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 6 Şek. 2 – Lev. 6-A Res. 2). Bu amphoraların yakın bir benzeri Agay'da bulunmuştur. M.S. 6 ile 10. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir⁴⁰.

Env. No.: 503

Ölçü :

Ağız çapı : 9,5 cm.

Karın çapı : 44 cm.

Yükseklik : 54 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 7. yüzyıl Bizans.

Açıklama : Yüzey açık renk, dar ağızlı, omuza doğru genişleyen boyunlu, geniş kulplu, ve yuvarlak gövdelidir. Omuz altında ve dipte yivler vardır. Yassıada M.S. 7. yüzyıl Bizans batığı amphoralarıyla benzerlik göstermektedir⁴¹ (Lev. 6 Şek. 3 – Lev. 6-A res. 3)

³⁹ Hans-Wolf Rackl, *Jahrtausende Steigen Aus Der Tiefe*, s. 32.

⁴⁰ J. P. Joncheray, *Classification des Amphores*, Louis-Jean, 1971 s. 30 Lev. 10 Şek. 1-e.

⁴¹ George F. Bass, *Underwater Archeological Expedition to Turkey, 1961-1961* Washington, D. C. National Geographic society 1970 s. 13 Şek. 2-A.

³⁷ George F. Bass ve Frederick H. Van Doornick, Jr. "A Fourth-Century Shipwreck at Yassıada" *A.J.A.* 1971 Lev. 11 Şek. 9.

³⁸ *Ibid* Lev. 11 Şek. 8.

Env. No.: 467

Ölçü :

Ağız çapı : 10 cm.

Karın çapı : 28 cm.

Yükseklik : 50 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 7. yüzyıl Bizans.

Açıklama : Bilezik ağızlı, dar kısa boyunlu, yuvarlak kulpludur. Uzun silindir gövde üzerinde yiv ve setler görülür. Dip yuvarlaktır. Teressubatludur. Yassıada M.S. 7. yüzyıl Bizans batığı amphoralarıyla benzerlik göstermektedir⁴² (Lev. 6 Şek. 4 – Lev. 6-A Res. 4).

DEĞİŞİK KÖKENLİ AMPHORA-LAR :

Mende :

Antik dünyada şarabı meşhur şehirlerden biriydi.

Env. No.: 452

Ölçü :

Ağız çapı : 12,5 cm.

Karın çapı : 36 cm.

Yükseklik : 64 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5. yüzyıl Mende.

Açıklama : Yüzey koyu kırmızı, yukarıya doğru genişleyen kalın ağızlı, kısa boyunlu, yuvarlak ve küçük kulplu, genişliğini aşağıya doğru hafifce kaybeden gövdelidir. Dipte düğme tutamaklı, düğme dibi çukurdur. Atina Agora Müzesi 2375 Env. nolu Mende amphorasıyla benzerlik göstermektedir (Lev. 7 Şek. 1 Lev. 7-A res. 1).

Env. No.: 449

Ölçü :

Ağız çapı : 19 cm.

Karın çapı : 31,5 cm.

Yükseklik : 72 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 4-3-2. yüzyıl Mende

Açıklama : İnce bilezik ağızlı, ağız üçte bir kırık ve noksan, kulp omuzları yuvarlak, kulplar aşağıya dik inmekte hafif

yatık omuzlu, konik gövdeli, dipte kalın kısa tutamaklıdır. Agde Müzesi 276 Env. Nolu amphorayla benzerlik göstermektedir (Lev. 7 Şek. 2 Lev. 7-A Res. 2)

Korfu :

Ege ve Akdeniz'in dışında şarap istih-sal eden tek merkezdir.

Env. No.: 1127

Ölçü :

Ağız çapı : 15,5 cm.

Karın çapı : 40,5 cm.

Yükseklik : 49,5 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5. yüzyıl Korfu.

Açıklama : Yüzey açık deve tüyü ren-ginde, kalın bilezik ağızlı, geniş kısa bo-yunlu, sağlam yassı kulplu, yayvan ağızlı, iri gövdeli, dipte çok kısa tutamaklı ve teressubatludur. Atina Agorası M.Ö. 5. yüzyıl Korfu Amphorasıyla benzerlik gös-termektedir (Lev. 7 Şek. 3 Lev. 7-A Res. 3)

Marsilya :

Altıncı yüzyılın ikinci yarısında Mar-silya şarapları, Sakız Amphoraları içinde ihraç ediliyordu. Bu tarihten sonra kendi imalâthanelerinde testilerini yapmaya baş-lamışlardır.

Env. No.: 1896

Ölçü :

Ağız çapı : 10 cm.

Karın çapı : 32 cm.

Yükseklik : 72 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5. yüzyıl Marsilya.

Açıklama : Kalın plastik bant ağızlı, boyun uzunca, kulplar omuza yuvarlak inmekte, konik gövdeli, sivri dipli, teres-subatludur. Agde Müzesi 10 Env. Nolu amphorayla benzerlik göstermektedir (Lev. 7 Şek. 4 – Lev. 7-A Res. 4).

Taşöz :

Taşöz amphoralarının bazılarının kulpu "Thasion" diye damgalanırdı. Amphora-ların yüzeyi kil içindeki mikadan dolayı kırmızımsıdır. M.Ö. 4. yüzyılın narin yapılı amphoraları M.Ö. 3. yüzyılda daha

⁴² Ibid, s. 13 Şek. 2-b.

kaba bir görünüş alarak genişledi. Tutamak uzunluğunu kaybetti.

Env. No.: 1129

Ölçü :

Ağız çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 26 cm.

Yükseklik : 71 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 4. yüzyıl Taşöz.

Açıklama : Yatay keskin ağızlı, kalın geniş ve kavisli kulplu, omuz ve karın iki konikten müteşekkil, uzun ve kalın tutamaklı ve terassubatlıdır. (Lev. 7 Şek. 5 Lev. 7-A Res. 5).

Spatheia :

İtalya, Ravenna'da Galla Placidia'nın mezarının çatısında ve iki ayrı erken hiristiyan yapısında kullanılması ilginçtir.

Env. No.: 2249

Ölçü :

Ağız çapı : 9 cm.

Karın çapı : 7,5 cm.

Yükseklik : 77,5 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : M.S. 5. yüzyıl Spatheia.

Açıklama : Taşkın koniksel ağızlı, kısa boyunlu, kulak kulplu, dar uzun gövdeli, omuz ve alt karın dış bükey, orta karın hafif iç bükey, dipte sivri tutamak vardır (Lev. 7 Şek. 6 – Lev. 7-A Res. 6).

Mısır :

Env. No.: 2725

Ölçü :

Ağız çapı : 13,5 cm.

Karın çapı : 18,5 cm.

Yükseklik : 52 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 5-6. yüzyıl Mısır?

Açıklama : Yüzey açık renk, dar ağızlı, ağız kenarında yassı küçük kulplar, konik boyunlu, dış bükey omuzlu, omuz üzerinde ince, karın üzerinde kalın yivler görülür. Gövde konik, dipte kertikli tutamaklıdır. Atina Agora Müzesi 12861 Env. Nolu Amphorayla benzerlik göstermektedir (Lev. 7 Şek. 7 – Lev. 7-A Res. 7).

KARTACA AMPHORALARI :

Bu tip amphoraların kökeni Kartaca'dır⁴³. Roma'lılar tarafından yerle bir edilen Kartaca'da bol miktarda bulunmuştur. Kuzey Afrika kıyılarından, İspanya sahillerine kadar uzanan geniş bölgede bulunan bir çok imalâthaneler Kartaca tipi amphoralar yapmışlardır.

Env. No.: 160

Ölçü :

Ağız çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 26 cm.

Yükseklik : 48 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 4. yüzyıl ve evvel Kartaca.

Açıklama : Yüzey deve tüyü renginde, boyunsuz, kulak kulplu karından dibe doğru konik gövdeli, beyaz teressubatlıdır (Lev. 8 Şek. 1 Lev. 8-A Res. 1). Bu amphoranın yakın benzeri M.Ö. 4. yüzyıl ve öncesine tarihlendirilmektedir⁴⁴.

Env. No.: 4022

Ölçü :

Ağız çapı : 9 cm.

Karın çapı : 23 cm.

Yükseklik : 51 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 4-2. yüzyıl Kartaca⁴⁵.

Açıklama : Plastik bant ağızlı, boyunsuz, çıkıntılı, yayvan omuzla birleşen, kulak kulplu, iç bükey gövdeli, dışbükey karınlı, dipte sivri tutamaklı ve teressubatlıdır (Lev. 8 Şek. 2 – Lev. 8-A Res. 2)

Env. No.: 2674

Ölçü :

Ağız çapı : 18 cm.

Karın çapı : 18,5 cm.

Yükseklik : 80 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 2. yüzyıl Kartaca

Açıklama : Yüzey kırmızı, yatay huni ağızlı, boyunsuz, kulak kulplu, silindir

⁴³ Virginia Grace, *Amphoras*, Res. 38.

⁴⁴ Bernard Hofmann, *L'es Amphoras Antiques I e Partie*, Paris, Touring Club de France, s. 6 Lev. 1 Şek. 2.

⁴⁵ Ibid, s. 24 Lev. 10 Şek. 136.

gövdeli, altta uzun tutamak, teressubatlı, restore edilmiştir (Lev. 8 Şek. 3 – Lev. 8-A Res. 3). Saint Raphael'de bulunmuş bir amphora ile benzerlik göstermektedir⁴⁶.

Env. No.: 3201

Ölçü :

Ağız çapı : 17 cm.

Karın çapı : 19,5 cm.

Yükseklik : 106 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : Kartaca

Açıklama : Dışa açılan geniş ağızlı, iç bükey boyunlu, kulak kulplu, aşağıya doğru daralan uzun karınsız gövdeli, dipte tutamaktır. Tutamak ucunda plastik bilezik vardır (Lev. 8 Şek. 4 – Lev. 8-A Res. 4). Bu amphoraların yakın bir benzeri M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴⁷.

Env. No.: 2299

Ölçü :

Ağız çapı : 18,5 cm.

Karın çapı : 15 cm.

Yükseklik : 92,5 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu.

Çağ : Kartaca

Açıklama : Ağız geniş plastik bantlı, kulak kulplu, aşağıya doğru daralan, ince silindirik gövdeli, dipte tutamaktır (Lev. 8 Şek. 5 – Lev. 8-A Res. 5). Bu amphoraların tarihlendirilemeyen bir benzeri Ibiza'da bulunmuştur⁴⁸.

Env. No.: 1118

Ölçü :

Ağız çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 29 cm.

Yükseklik : 50 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5-4. Yüzyıl, Kartaca

Açıklama : Bilezik ağızlı, boyunsuz, omuzda kulak kulplu, silindirik gövdeli,

omuz üzerinde ve dipte yivler görülür. Yuvarlak diplidir (Lev. 8 Şek. 6 – Lev. 8-A Res. 6).

Env. No.: 460

Ölçü :

Ağız çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 32 cm.

Yükseklik : 61 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5-4 yüzyıl Kartaca.

Açıklama : Yüzey koyu kiremit, kalın bilezik ağızlı, boyunsuz, omuzda kulak kulplu, uzun yumurta gövdeli, dipte sivri tutamaktır. Tüm gövdede yiv ve setler görülür. Dipte küçük bir delik vardır (Lev. 8 Şek. 7 – Lev. 8-A Res. 7).

Env. No.: 461

Ölçü :

Ağız çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 25 cm.

Yükseklik : 76,5 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 5-4 yüzyıl Kartaca.

Açıklama : İnce ağızlı, boyunsuz, omuzda kulak kulplu, aşağıya doğru daralan silindirik gövdelidir. Dip yuvarlaktır. Omuzda ve dipte yivler görülür (Lev. 8 Şek. 8 – Lev. 8-A Res. 8). 1118-460 ve 461 Env. nolu amphoralar M.Ö. 5-4 yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴⁹.

KÖKENİ BİLİNMIYENLER :

Env. No.: 2611

Ölçü :

Ağız Çapı : 10,5 cm.

Karın çapı : 36,5 cm.

Yükseklik : 82 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 3-2 yüzyıl

Açıklama : Bilezik ağızlı, dış bükey yassı kulplu, yuvarlak omuzlu, yumurta gövdeli, altta uzun silindirimsi tutamaktır. Beyaz teressubatlıdır. Dressel tip 24 ile benzerlik göstermektedir (Lev. 9 Şek. 1 – Lev. 9-A Res. 1).

⁴⁶ Bernard Hofmann, *L'es Amphoras Antiques 2 e Partie*, Paris, Touring Club de France, s. 20 Lev. 21 Şek. 250.

⁴⁷ Ibid, s. 20 Lev. 21 Şek. 256.

⁴⁸ Sous Marine Special Archeologie, 1966 sayı 59, s. 117.

⁴⁹ Cynthia J. Eiseman, "Amphoras from the porticello Shipwreck" *The international Journal of Nautical Archaeology and Under Water Exploration* (1973) s. 16-18.

Env. No.: 209

Ölçü :

Ağız çapı : 10 cm.

Karın çapı : 35 cm.

Yükseklik : 80 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.Ö. 3-2 yüzyıl

Açıklama : Yüzey koyu kil, bilezik ağızlı, kısa boyunlu, yivli, dış bükey küçük kulplu, geniş gövdeli, karın dipte genişlemede, dipte sivri tutamaklı ve yer yer teressubatludur. Dressel tip 19 ile benzerlik göstermektedir (Lev. 9 Şek. 2 – Lev. 9-A Res. 2)

Env. No.: 104

Ölçü :

Ağız çapı : 9 cm.

Karın çapı : 23 cm.

Yükseklik : 81 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : M.S. 2-3-4 yüzyıl.

Açıklama : İnce uzun boyunlu, boyun omuza doğru genişlemekte, boyunun omuzla birleştiği yerde kulak kulplu konik gövdeli, uzun tutamaklıdır. Dressel tip 33 ile benzerlik göstermektedir (Lev. 9 Şek. 3 Lev. 9-A Res. 3)

TARİHLENDİRİLEMİYENLER :

Env. No.: 797

Ölçü :

Ağız çapı : 21,5 cm.

Karın çapı : 40,5 cm.

Yükseklik : 83,5 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : ?

Açıklama : Geniş ağızlı, çok geniş boyunlu, dikey kulplu, konik gövdeli, sivri tutamaklı ve teressubatludur (Lev. 10 Şek. 1 – Lev. 10-A Res. 1)

Bu amphoranın ağız tıkaçlanamayacak kadar geniş olduğundan zahire veya su için kullanıldığı sanılmaktadır.

Env. No.: 2894

Ölçü :

Ağız çapı : 13 cm.

Karın çapı : 34 cm.

Yükseklik : 115 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : ?

Açıklama : Kalın bilezik ağızlı, uzun ve ince boyunda yiv ve setler görülmekte, hemen ağızda başlayan kulak kulplu, silindimsi iç bükey gövdeli ve dipte sivri tutamaklıdır (Lev. 10 Şek. 2 – Lev. 10-A Res. 2). Bu amphoranın tarihlendirilemiyen bir benzeri İstres Müzesinde bulunmaktadır⁵⁰.

Env. No.: 83

Ölçü :

Ağız çapı : 11,5 cm.

Karın çapı : 46 cm.

Yükseklik : 100 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : ?

Açıklama : Yüzey deve tüyü renginde, ağız kenarı yüksek, boyunsuz, omuz üzerinde karşılıklı yükselen iki ters (U) kulplu, alt kısım eş koniktir (Lev. 10 Şek. 3-4 – Lev. 10-A Res. 3-4).

Bu amphoranın kulp şekli çok ilginçtir. Kökenini, Yunan ve Roma dünyası dışında aramak gerekir. Mısır denilebilir. Çok ağır ve hacimli olmasından dolayı kalın kulplar arasından geçirilen bir sırığa asılarak, ancak iki kişi tarafından omuzda taşındığı anlaşılmaktadır.

Env. No.: 4023

Ölçü :

Ağız çapı : 5 cm.

Karın çapı : 22 cm.

Yükseklik : 62 cm.

Bulunduğu yer : Deniz buluntusu

Çağ : ?

Açıklama : Dar yüksek ağızlı, ağız kenarlarında ve omuzda noksan parça vardır. Kulp omuz başları yuvarlak, omuz ve gövdeyi bir plastik çıkıntı ayırmakta, koniksel gövde, omuz altında, karında ve dipte üç gurup halinde yiv ve setler görülmektedir. Dipte yarım konik tutamaklıdır (Lev. 10 Şek. 5 – Lev. 10-A Res. 5).

Env. No.: 3217

Ölçü :

Ağız çapı : 5 cm.

⁵⁰ Bernard Hofmann, *Les Amphores Antiques*, 2 e partie s. 26 Lev. 24 Şek. 299.

Karın çapı : 23,5 cm.
Yükseklik : 51 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : ?

Açıklama : Küçük bilezik ağızlı, ince ve kısa boyunlu, yatay kulak kulplu, yumurta gövdeli, dipte tutamaktır (Lev. 10 Şek. 6 – Lev. 10-A Res. 6).

Env. No.: 2538
Ölçü :
Ağız çapı : 13 cm.
Karın çapı : 26 cm.
Yükseklik : 64 cm.
Bulunduğu yer : Deniz buluntusu
Çağ : ?

Açıklama : Yüzey açık sarı, bilezik ağızlı, hafifçe aşağıya daralan kısa boyunlu, küçük bükey kulplu, basık omuzlu, silindirik gövdeli ve dipte topuzlu silindirik tutamaktır (Lev. 10 Şek. 7 – Lev. 10-A Res. 7).

Antik devirde çeşitli nedenlerle Akdeniz kıyıları boyunca batmış yüzlerce gemi bulunmaktadır. Teknelerin içindeki amphora kümelerinin altında yatan batık, bir zaman kapsülü gibi devrinin gemiciliğini çağımıza dek, tahripkâr insan elinin ulaşmadığı derinliklerde gizliyebilmiştir. Ayrıca bugün için büyük bir yekün tutan tarihlendirilememiş amphoralar, antik denizcilerin sır olmuş öykülerini saklamaktadır.

Sualtı arkeolojisinin büyük bir bölümünü meydana getiren amphoralar ve amphora sınıflandırılması henüz ilk basamaklarındadır. Papirus'larda adı geçen fakat halen tanınmayan birçok amphora tipleri Akdeniz kıyıları boyunca batmış teknelerin içinde bulunmaktadır. Ancak bu batık gemilerin bilim ışığına kavuşturulmasıyla amphoralar hakkında kesin bir sınıflandırma yapılabilecektir. Çok çeşitli olan bu amphoraların genel sınıflandırılması birçok yanlışlıklara sebebiyet verebilir.

Amphoralar konusunda çalışan, Dresel birbirinden çok uzak imalâthanelerde yapılmış değişik form arzeden amphora-

ları tek bir imalâthanenin gelişim gösteren amphoraları gibi tarihlemiştir⁵¹. Pelichet'te amphoraların ağızlarının gelişimine göre bir tarihleme yapmıştır⁵².

Oysa bu çalışmalar bilimsel kazı neticelerine uymamaktadır. Yassıada 4. yüzyıl Roma batığı 4024 nolu amphora Pelichet'in tarihlemesine göre M.S. 1. yüzyıla verilir⁵³. Gene aynı batıkta bulunan başka bir amphora Pelichet'te göre M.Ö. 1. yüzyıla aittir.

Yassıada Bizans batığından çıkarılmış dört değişik tip amphora batıkta bulunan altın Heraklius (610-641) sikkelerinden ötürü M.S. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu tarihlemeyi Pelichet'te göre yapmış olsaydık 2286 Env. No. amphorayı M.S. 7. yüzyıla değil 600 yıl önceye tarihlememiz gerekecekti⁵⁴.

Yine aynı batığa ait amphoralarla benzerlik gösteren 503 Env. nolu amphora Pelichet'e göre M.Ö. 1. yüzyıla aittir⁵⁵. Bu sebeple Dressel ve Pelichet'e göre yaptığımız tarihlemelerden pek emin değiliz.

Amphoralara ait tarihleme ve sınıflandırma bilgimiz Sualtı ve Kara kazıları ile kuvvetlenince antik Dünyanın deniz ticaretini ve denizcilik tarihini daha iyi anlayabileceğiz. Böylece şehir devletlerinin ekonomik üstünlüklerini nerelere kadar, ne müddette uzattıkları belli olacaktır.

Araştırmacılar çalışmalarını birleştirdikleri taktirde Sualtı ve Kara kazılarında bulunan mühürlü kulplar, özel işaretler ve amphoralar çözümlendikçe antik deniz yolları ve şarap ticareti gün ışığına çıkacaktır.

⁵¹ Philippe Diolé, *4000 years under the sea*, s. 202.

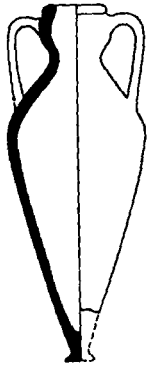
⁵² Ibid s. 205.

⁵³ Ibid s. 205. Şek. VII.

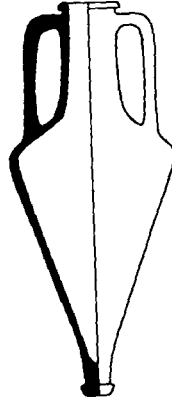
⁵⁴ Ibid s. 205. Şek. VI.

⁵⁵ Ibid s. 205. Şek I.

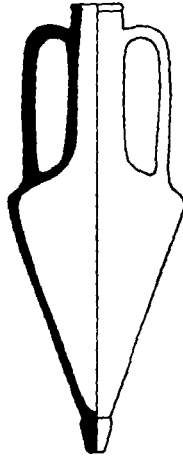
SAKIZ (CHIOS) AMPHORALARI

Şek. 1
M.Ö.5.yy. ortası

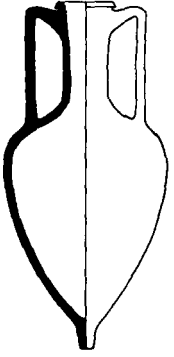
Şek. 2
M.Ö.5.yy

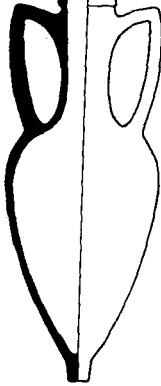
Şek. 3
M.Ö. 4.yy

0 10 20 30 Cm.

RODOS AMPHORALARI

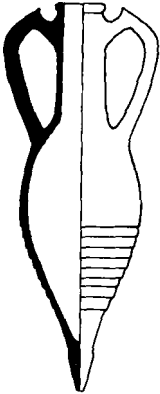
Şek. 1
M.Ö. 3.yy

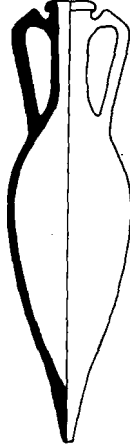
Şek. 2
MÖ.2.yy

Şek.3
M.Ö. 1.yy

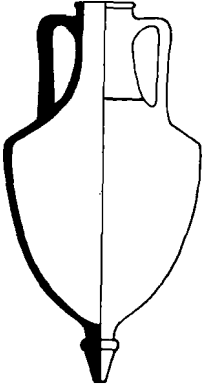
Şek. 4
M.S.Erken 2.yy

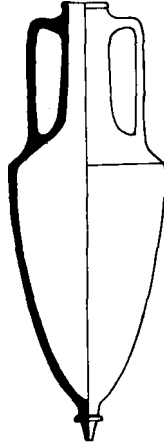
Şek. 5
M.S. Gec 2.yy

0 10 20 30 Cm.

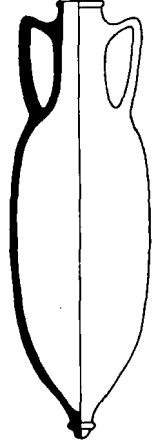
KNİDOS AMPHORALARI

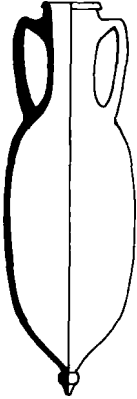
Şek. 1
M.Ö. 3.yy

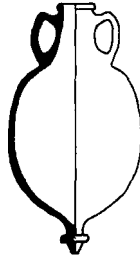
Şek. 2
M.Ö. 2.yy

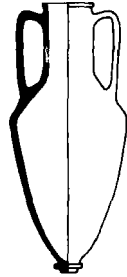
Şek. 3
M.Ö. Erken 1.yy

Şek. 4
M.Ö. 86 dan sonra

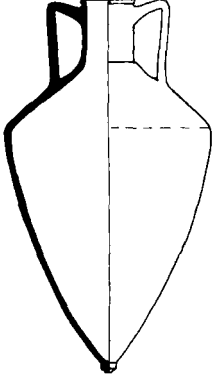
Şek. 5
M. S. 3.yy

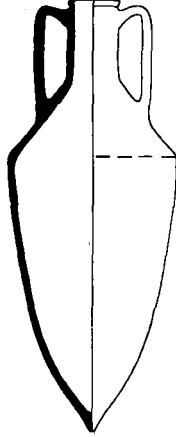
Şek. 6
M.Ö. 1.yy

0 10 20 30 Cm.

İSTANKÖY (KOS) AMPHORALARI

Şek.1
M.Ö.3.yy

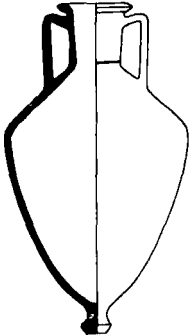

Şek.2
M.Ö.1.yy

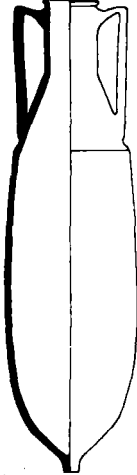

Şek.3
M.S.1.yy

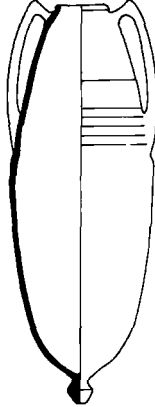
PSEUDO KOAN

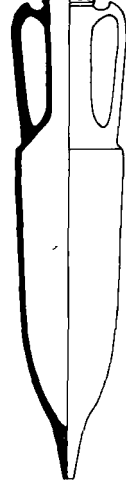
Şek.4
M.S. 3.yy

Şek.5
M.S.1.yy

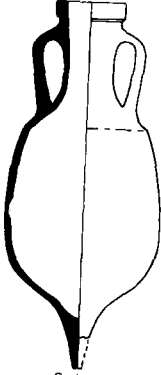
Şek.6
M.S.1.yy

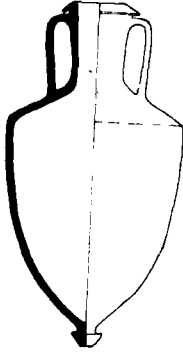
Şek.7
M.S. Geç 2.yy

0 10 20 30cm.

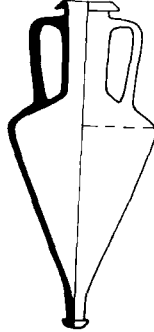
ROMA AMPHORALARI

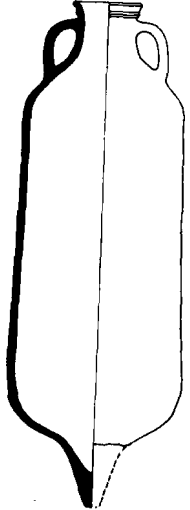
Şek 1
M.O.1.yy

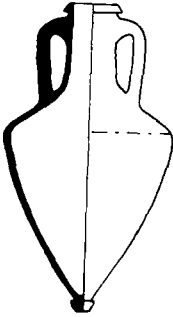
Şek 2
M.S.3.yy

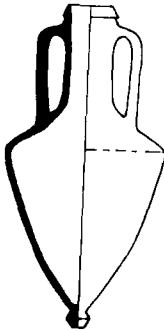
Şek 3
M.S. 3.yy

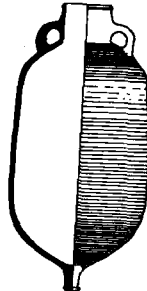
Şek 6
M.S 3-yy

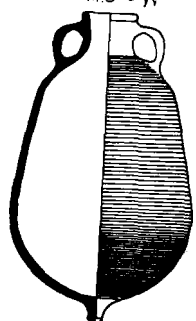
Şek 4
M.S 2 yy

Şek.5
M.O.20-M.S.20

Şek 7
M.S.4-yy

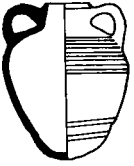

Şek.8
M.S.4-yy

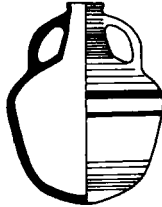
0 10 20 30 Cm.

BİZANS AMPHORALARI

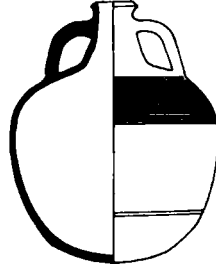
M.S. 7. yy

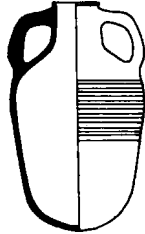
Şek. 1

Şek. 2

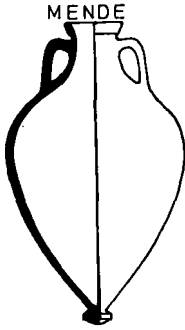
Şek. 3

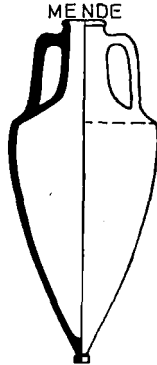
Şek. 4

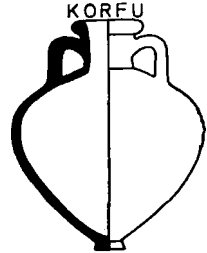
DEĞİŞİK KÖKENLİ AMPHORALAR

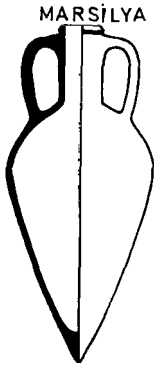
Şek.1
M.Ö.5.yy

Şek.2
M.Ö.4-3-2.yy

Şek.3
M.Ö.5.yy

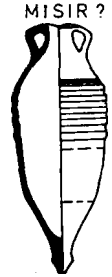
Şek.4
M.Ö.5.yy

Şek.5
M.Ö.4yy

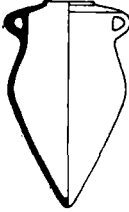
Şek.6
M.S.5.yy

Şek.7
M.S.5-6.yy

0 10 20 30cm.

KARTACA AMPHORALARI

Şek.1
M.Ö.4yy ve öncesi

Şek.2
M.Ö.4.-2.yy

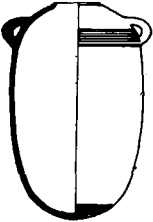
Şek.3
M.Ö.2.yy

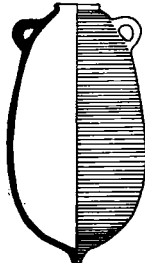
Şek.4
M.Ö.2.yy?

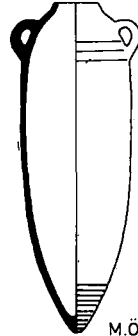
Şek.5

Şek.6
M.Ö.5.-4.yy

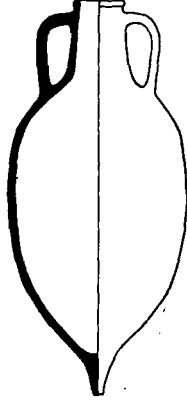
Şek.7
M.Ö.5-4yy

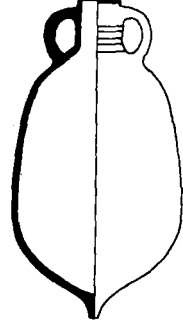
M.Ö.5:4yy
Şek.8

0 10 20 30cm.

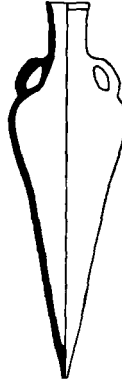
KÖKENİ BİLİNMEYENLER

Şek.1
M.Ö.3-2.yy

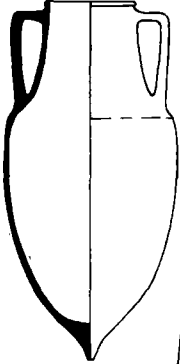
Şek.2
M.Ö.3-2.yy

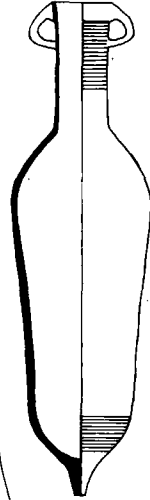
Şek.3
M.S.2-3-4.yy

0 10 20 30cm.

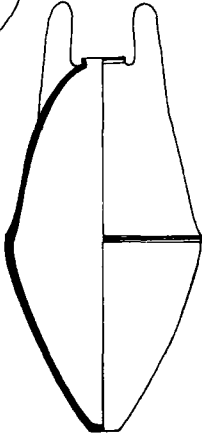
TARİHLENDİRİLEMİYENLER

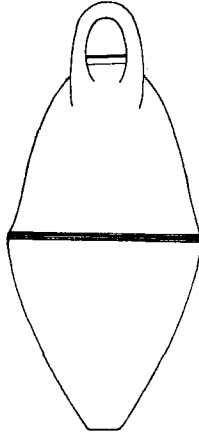
Şek.1

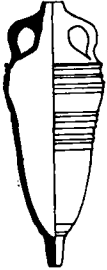
Şek.2

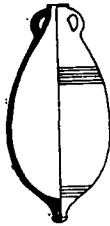
Şek.3

Şek.4

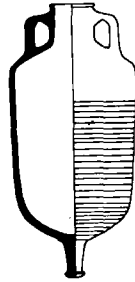

Şek.5

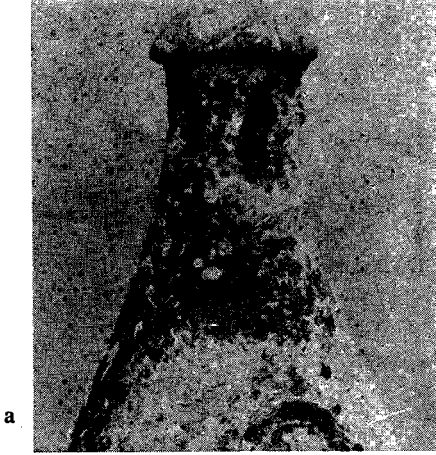

Şek.6

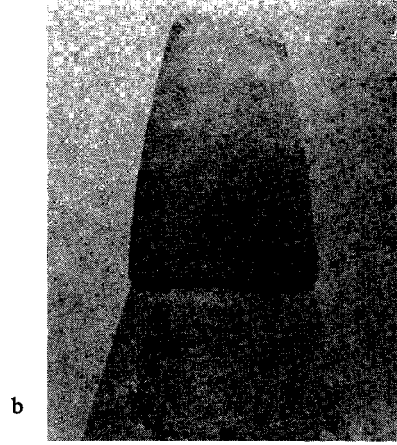
0 10 20 30Cm.

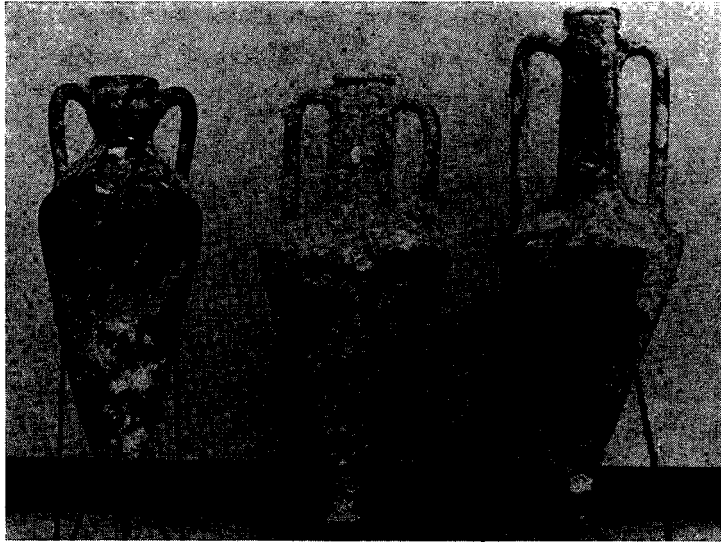
Şek.7

Düzme tutamak

Plâstik yüksük tutamak

Res. 1

2

3

Levha 2 A

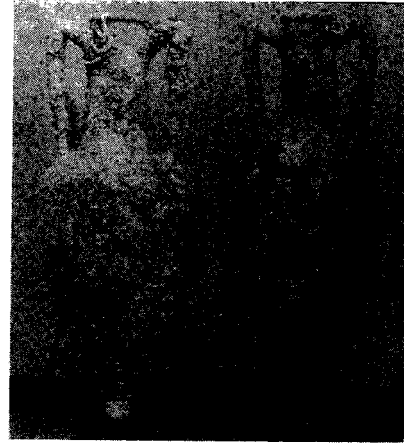
a

b

1

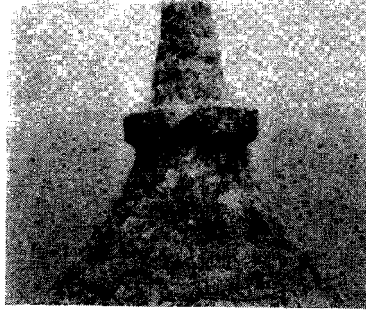
2

3

4

5

a

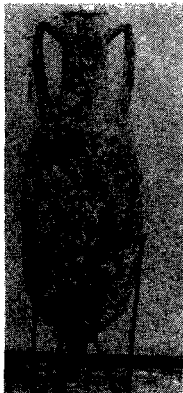
Res. 1

2

3

4

5

6

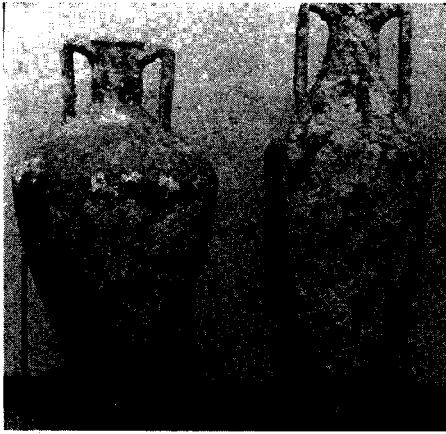
Levha 4 A

a

b

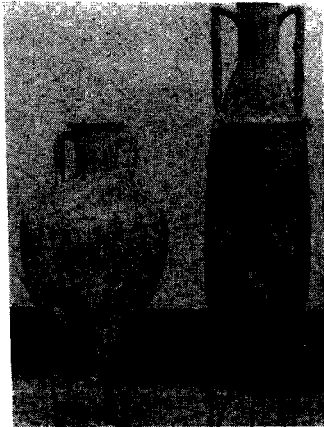

Res. 1

2

3

4

5

6

7

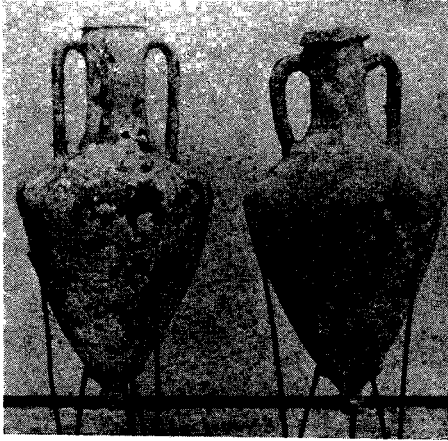

Res. 1

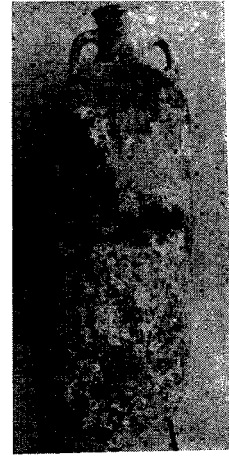
2

3

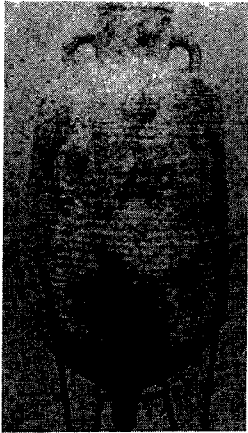

4

5

6

7

8

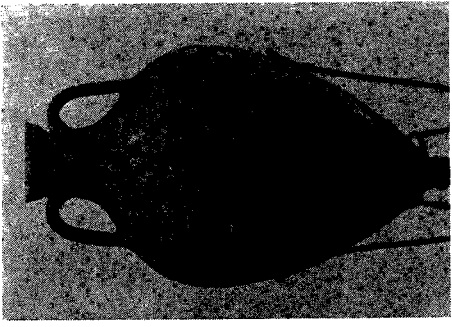
Levha 7 A

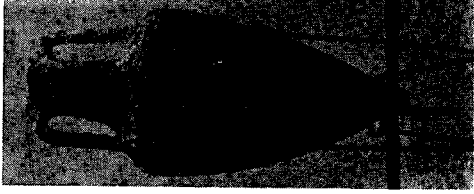
1

2

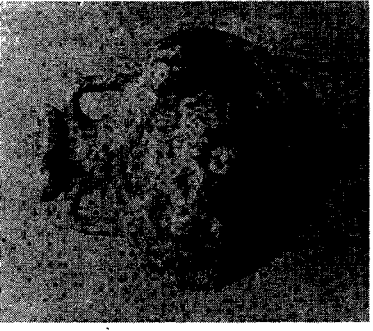
3

Res. 1

2

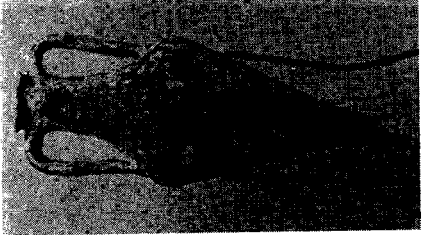
3

4

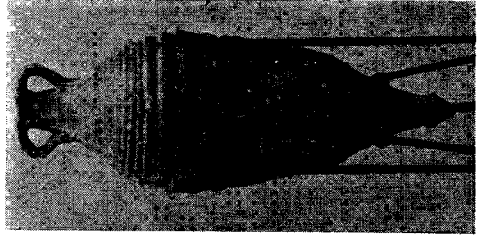
4

5

6

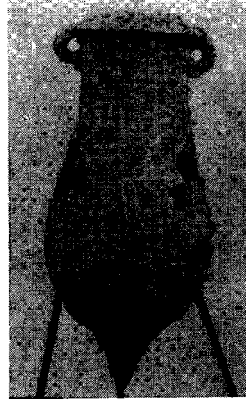

7

Levha 8 A

Res. 1

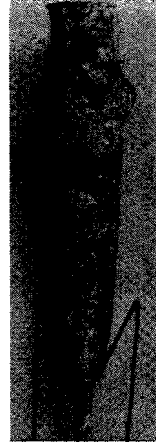
2

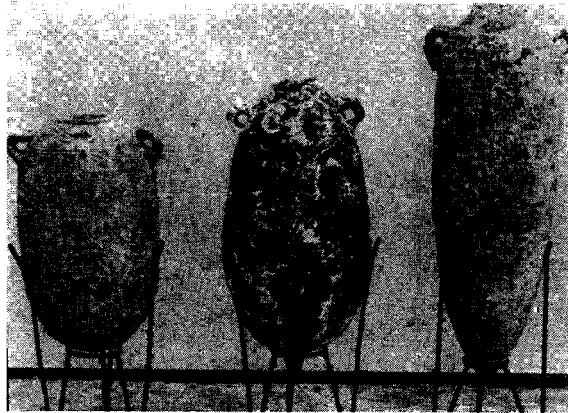
3

4

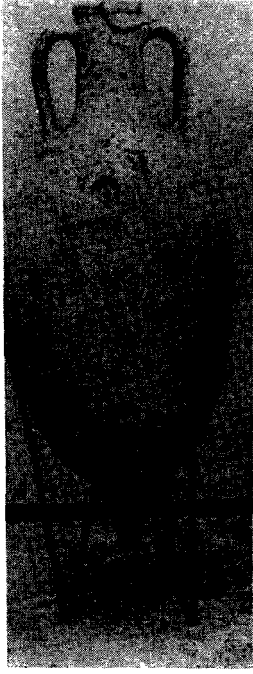
5

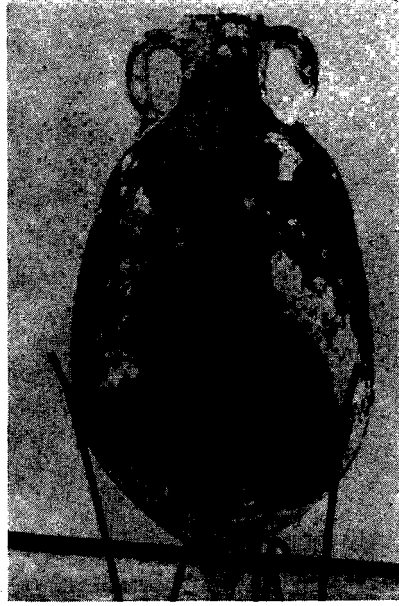
6

7

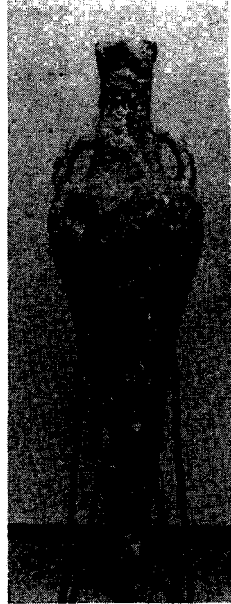
8

Res. 1

2

3

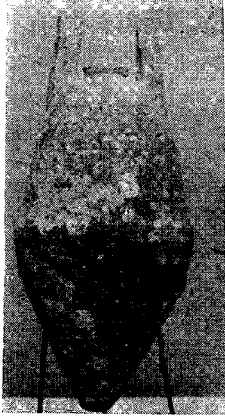
Levha 10 A

Res. 1

2

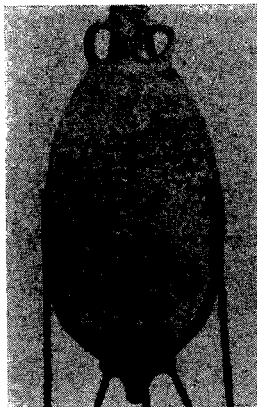
3

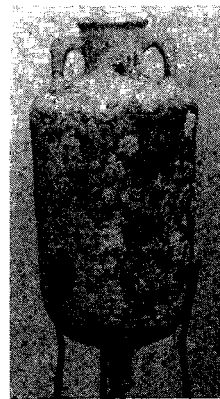
4

5

6

7

UNDERWATER SURVEY - 1973

Dr. GEORGE F. BASS

A search for ancient shipwrecks off the Turkish coast was conducted by the American Institute of Nautical Archaeology between August 21 and October 15, 1973.¹ The survey was limited to the southwest region, mostly between Bodrum and Antalya. 17 wrecks were located.

The first half of the search was spent on the 10-meter boat *Günyel*, from which we used a combination of side-scanning sonar and underwater television. Although this combination of equipment had proved useful in locating a deep wreck near Yalıkavak in 1967, we did not have great success with it in 1973. In fact, we found only one of the wrecks with it :

A. Mandalya Körfezi (wreck no. 7). A wreck of unknown date, but no earlier than Roman, was found at a depth of 23 meters in extremely muddy water. Because of the poor visibility, divers could see nothing, but by probing blindly into the muddy bottom with their hands they located a few sherds.

¹ The survey was made possible by a grant from the National Geographic Society. Most of the diving and electronic equipment was provided by the University Museum of the University of Pennsylvania.

Staff included G. F. Bass, John Gifford, Merih Karabağ, John Broadwater, Joseph K. Alexander, Cumhuriyet İlik, Donald A. Frey, Donald M. Rosenkrantz. The *Günyel* was captained by İbrahim Günyel, and the *Kardeşler* was operated by Mehmet and Nihat Turguttekin. Mehmet Bey was also in charge of all local arrangements for the expedition.

Yüksel Egdemir served as archaeological commissioner and was, unofficially, co-director of the survey. He established many of the contacts with sponge divers, and through his skill in diving actually located most of the wrecks on the sea bed.

The second half of the survey was conducted from the 65-foot trawler *Kardeşler*, which was outfitted with compressors, air banks, and a recompression chamber so that a team of three American and three Turkish divers could personally inspect sites they were directed to by sponge divers. 15 of the 16 sites found in this manner had been partially looted. Because of the danger of continued looting, published locations are only approximate, but exact locations have been given to the Turkish antiquities department. In the following list, the more promising wrecks are given first, in chronological order (numbers in parentheses are those assigned in sequence as the wrecks were found and catalogued) :

B. Archaic wreck (no. 17). Found on the north coast of Kerme Körfezi, the wreck lies partly on sand and partly on rock at a depth of 36 meters. The few visible remains, including a pithos, 84 m. high (res. 1), a large krater, and a beily-handled amphora (res. 2), suggest a seventh-century B.C. date. This is the only wreck discovered which seems not to have been looted.

C. Classical wreck (no. 15). A cargo of Knidian amphoras (res. 3), also 36 meters deep, lies partly on rock and partly in sand on the southeast coast of the peninsula extending southwest from Marmaris. The exposed layers of amphoras have been badly robbed.

D. Hellenistic wreck (no. 1), near Knidos. The cargo comprised lamps (res. 4), two-handled bowls, both with vertical

handles (res. 5) and with horizontal handles bent upward and folded over at their outer ends (res. 6-7); these date from the second or first century B.C. The wreck is 36 meters deep, largely on rock, and has been looted.

E. Hellenistic wreck (no. 16), also near Knidos. The cargo is of terracotta tiles, both pantiles and cover tiles, but cooking wares and a few amphoras are also visible, mostly on rock. The wreck seems to be of the same period as D, above. The depth is 36 meters.

F. Roman wreck (no. 11), lying north of Cape Gelidonya, at a depth of 40 to 44 meters. A cargo of large plates and bowls, not yet dated precisely but probably of the early part of the modern era, are scattered along a slope, partly in sand and partly on rock². The wreck had been looted.

G. Roman wreck (no. 18), lying off the north coast of Gökova or Kerme Körfezi at a depth of 36 meters. The cargo of Rhodian amphoras (res. 8) is from the 1st or 2nd century A.D. Looters have inadvertently uncovered traces of the wooden hull.

H. Byzantine amphora carrier (wreck no. 9) near Bozburun (res. 9). The wreck lies in deep sand, has scarcely been touched by looters, and promises to be well preserved. The depth is once more 36 meters.

I. Glass cargo (wreck no. 14). Fragments of green and purple glass ingots and vases (res. 10-11) are so thick that it is impossible to probe gently with one's hands without suffering cut fingers. The wreck, which is very late Byzantine or later, is 36 meters deep, very near C (above). A few amphoras (res. 12) are embedded in the sand near one end of the site.

² This wreck and N (below) were actually both visited earlier, in 1970, by Dr. Frey during the course of a survey he conducted for the University Museum of the University of Pennsylvania.

The remainder of the wrecks are probably not worthy of further investigation :

J. Amphora fragments, probably 3rd century A.D., on rock at a depth of 8 to 10 meters near Iskandil Br. (wreck no. 2).

K. Scattered pottery, undated, 5 to 7 meters deep near Kızıl Ağaç Adası (wreck no. 3).

L. Two large vertical handles of Phoenician or Cypriot type from the 7th or 6th century B.C., and a bowl were found 5 to 10 meters deep among other sherds near Kepece Br. (wreck no. 4).

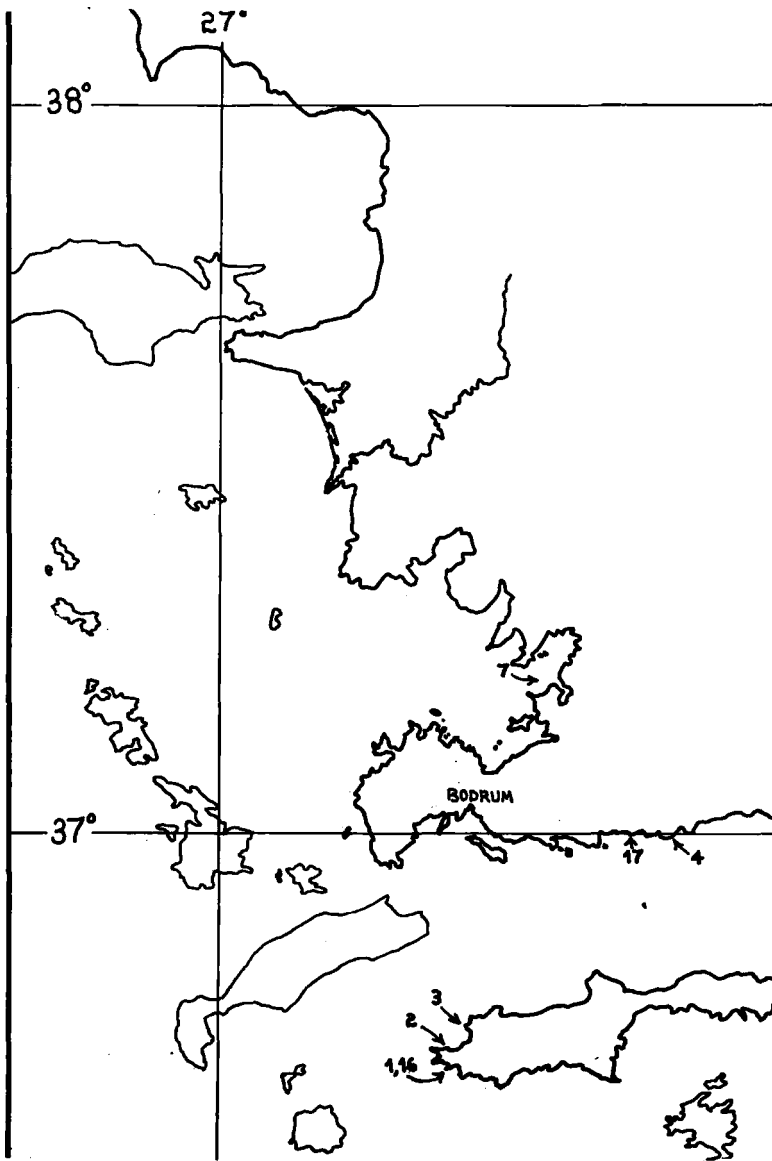
M. Pseudo-Koan amphora of 1st century A.D., and scattered fragments of other amphoras, found about 30 meters deep north of Ince Ad. near Marmaris. Sponge diver informant says that a wreck was there; if so, it has been looted completely (wreck no. 10).

N. Hearth tiles, 46 meters deep, near F (above). This was thought to be the cargo of a very small boat, but the extent of the tiles (only 5 m. × 3 m.) suggests that they may represent only the galley of a ship which travelled either empty or with perishable cargo and thus has no other visible remains; no wood would be preserved here because the tiles lie on rock, with no protective covering of sand to shield them from shipworms (wreck no. 12).

O. Near Kalkan a large number of scattered amphora sherds were found, including a seventh-century B.C. handle, at a depth of 40 meters. We were told a wreck lay here, but either we did not dive on the correct spot or the wreck has been completely looted (wreck no. 13).

P. "Site" 8, a mass of sherds of mixed date in front of Serçe Liman probably represent pottery dumped from fishermen's nets rather than wrecks.

Q. Fragments of unidentified amphoras and pithoi, south of Karaça Ad. at a depth of 10 meters (wreck no. 5).

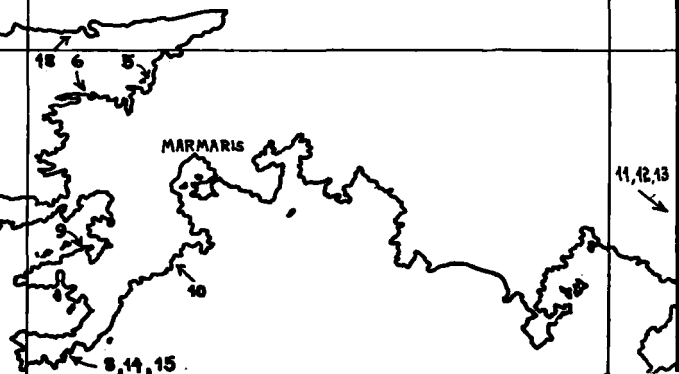

28°

1973 UNDERWATER SURVEY: SITE LOCATIONS

- 1 1 KM. SE OF KNIDOS
- 2 1 KM. SE OF ISKANDIL BR.
- 3 OFF KIZILAGAÇ AD.
- 4 OFF KEPEÇ BR.
- 5 OFF KARACA AD.
- 6 OFF NERGİZ BR.
- 7 AŞEN KORFEZİ - SOUTHERN SIDE
- 8 SERÇE HARBOR - INSIDE
- 9 OPPOSITE KAMERİYE AD.
- 10 N OF INÇE AD.
- 11 NE OF ADRAŞAN LM. - OFF TUZLA BR.
- 12 NE OF ADRAŞAN LM. - OFF TUZLA BR.
- 13 OFF POINT E OF KALKAN VILLAGE
- 14 MOUTH OF SERÇE LM.
- 15 MOUTH OF SERÇE LM.
- 16 1 KM SE OF KNIDOS
- 17 OFF ARMUTÇUKBUKU - TEKEREK LM.
- 18 OFF SANJAK BR.

UNDERWATER SURVEY — 1973

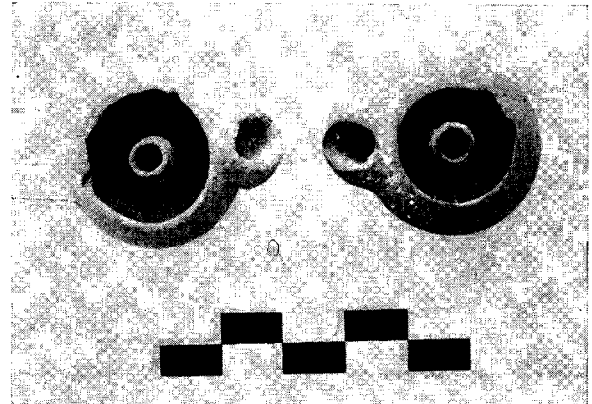
Res. 1

Res. 2

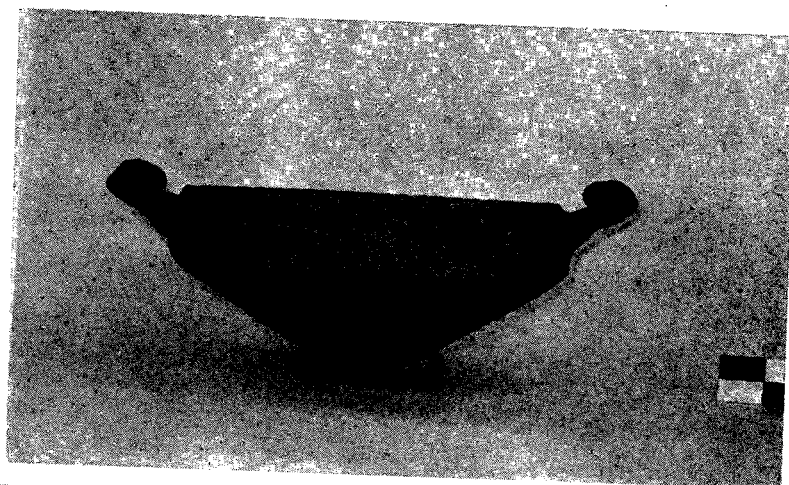
Res. 3

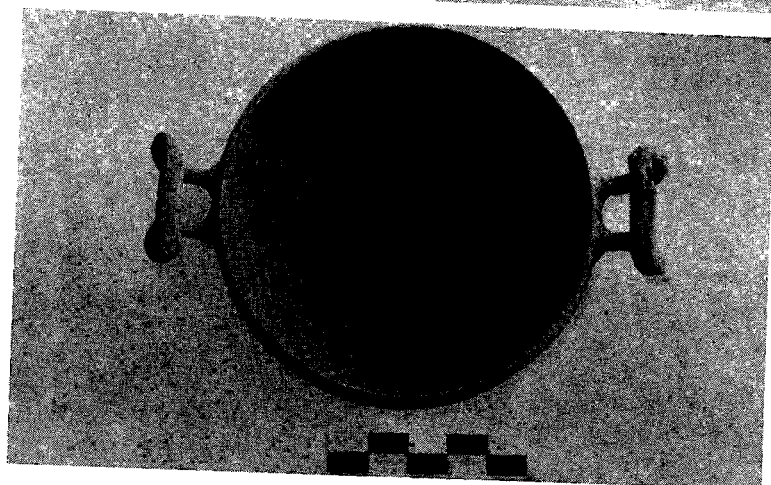
Res. 4

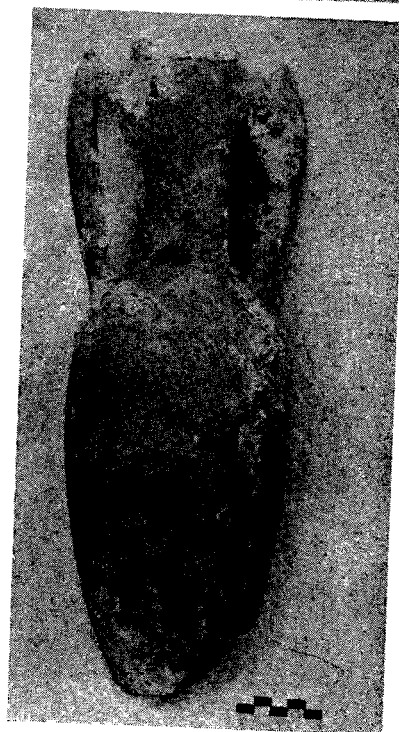
Res. 5

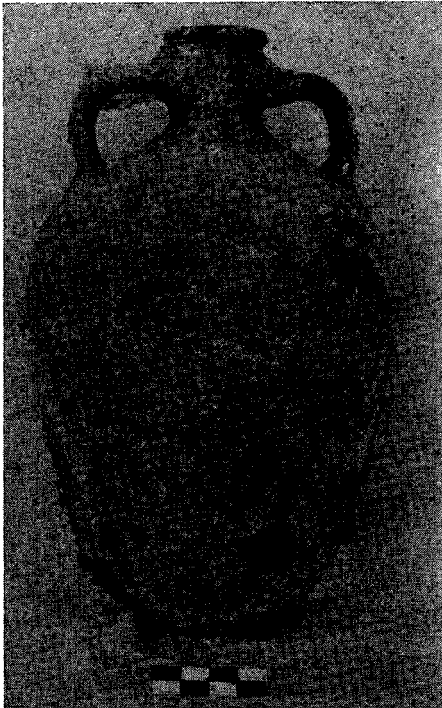
Res. 6

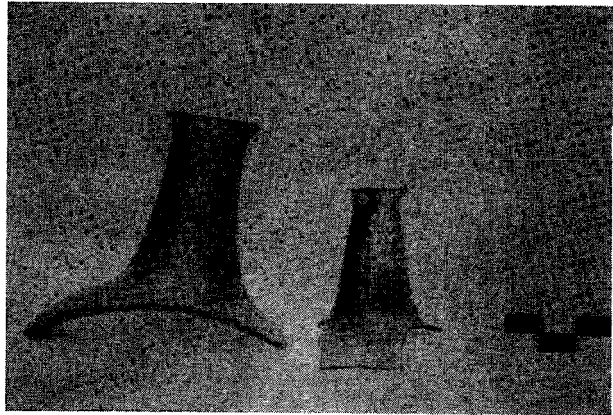
Res. 7

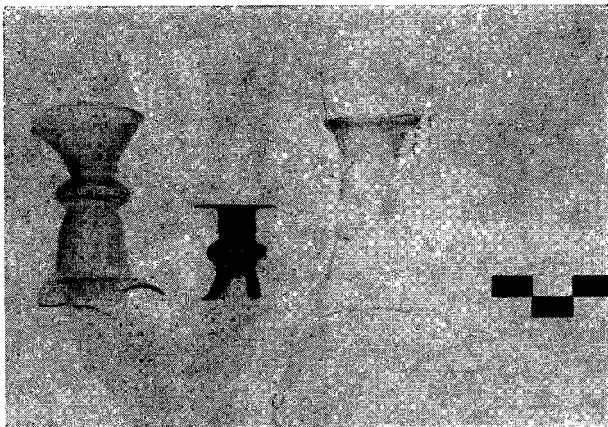
Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

LIMYRA : BERICHT ÜBER DIE GRABUNGSKAMPAGNE 1973

JÜRGEN BORCHHARDT UND MITARBEITER :

Dank der Unterstützung durch die Theodor Wiegand Gesellschaft und das Deutsche Archäologische Institut konnten die Untersuchungen in Limyra (Abb. 1) fortgesetzt werden. An der Kampagne, die vom 5. August bis zum 22. Oktober 1973 dauerte, nahmen teil :

Frau Dr. E. Specht als Archäologin, die Herren cand.arch. J. Ganzert, Dipl.Ing. G. Mader, Dipl.Ing. K. Schulz, Dipl.Ing. Dr. W. Wurster als Architekten, Dr. G. Wiegand als Geomorphologe, Dr. U. Peschlow als Byzantinist und Herr W. Schiele als Photograph sowie Frau O. Kozaman vom Museum in Bursa als Regierungsvertreterin.

R ö m i s c h e S t u d i e n

1. Kenotaph für Gaius Caesar

Im Zentrum der Kampagne standen die Arbeiten am Kenotaph für Gaius Caesar (Abb. 2,3). Die Schwierigkeiten der Grabung bestehen in den Grundwasserproblemen. Durch die Küstenabsenkung bedingt steht die Sockelschicht des Kenotaph tief im Grundwasser. Da der Einsatz zahlreicher Pumpen schon 1972 nicht ausreichte, um das starke Quellwasser abzupumpen, wurde in diesem Jahr versucht, mit Hilfe eines Entwässerungskanales auf das Fundament zu stoßen. Auf die Bitte des Grabungsleiters hatte die Stadtverwaltung von Finike bei dem vorgesehenen Flußausbaggerungsprogramm auch den westlichen Quellarm des Limyrus bis in die Nähe der Grabung herangeführt (Abb. 1, 2, 5). Eine Nivellierung vom Grundwasserspiegel am Kenotaph bis zum Wasser-

spiegel des Quellarmes ergab einen Höhenunterschied von 1,54 m. Von der Südwestecke des Kenotaph (Abb. 7) wurde ein tiefer Graben gezogen bis hinunter zum Bett des Quellarmes. Die erzielte Grundwassersenkung am Kenotaph beträgt heute ca. 0,80 m (Abb. 6). Von dem Rustica-Sockel befinden sich drei Schichten heute oberhalb des Wasserspiegels. Drei weitere konnten durch Grabung während einer intensiven Pumpentätigkeit im Wasser ermittelt werden (Abb. 8). Die Höhe des Sockels beträgt somit mehr als drei Meter. Wieviele Schichten des Sockels noch folgen, bevor die Fundamentschicht kommt, konnte nicht festgestellt werden.

Zu Beginn der Kampagne wurde der große Schutthaufen im Norden abgefahren (Abb. 4). Er war entstanden durch jene Sprengung in den dreißiger Jahren, als Grabräuber mit Dynamit nach einer verborgenen Kammer in dem massiven Kern des Bauwerkes suchten. Mit Hilfe dieser homogenen Schuttmassen wurde im Süden zwischen der südlichen Grabungsbegrenzung und der Südmauer des byzantinischen Kastelles eine große Arbeitsterrasse aufgeschüttet, die als Stellplatz für die großen Architekturblöcke dient. Nahe dem Entwässerungskanal wurde ein kreuzförmiges Areal abgesteckt, auf dem die Skulpturfragmente, die Fragmente der Bauornamentik, sowie die Keramik und Kleinfunde bearbeitet werden können (Abb. 5). In byzantinischer Zeit wurde um den Bau herum eine Pflasterung angelegt (Abb. 7, 9, 10). Von diesem Pflaster erreichte man Räume von beträcht-

licher Breite (Abb. 9). Dabei benutzten die Steinmetzen Architektur- und Skulpturteile des Kenotaph. An der Ostseite wurden polychrome Mosaiken aufgedeckt (Abb. 10). Der Bau wurde auf der oberen, ca. 10×10 m messenden Plattform vermutlich von einem marmornen Monopteros bekrönt. Von der Qualität der Bauornamentik zeugen das Gebälkfragment mit dem Pfeifenblattornament (Abb. 11) und das große Fragment mit dem lesbischen Kyma, das als Deckplatte der Skulpturenorthostaten gedient haben könnte, oder aber zum Gebälk des Monopteros zu rechnen ist (Abb. 12).

Durch das große Friesfragment (Inv. Nr. 220; Abb. 15) läßt sich die Höhe des Frieses auf ca. 1,80 m berechnen. Der Block wurde in Q 13 als Unterlager für eine byzantinische Bruchsteinmauer wiederverwendet (Abb. 7). Deshalb wurde die Vordergrundsfigur abgemeißelt. Dem Umriß läßt sich jedoch ablesen, daß vor dem Pferd eine zweite männliche Figur in Frontalansicht stand. Da sämtliche bisher gefundenen Kopffragmente (der sog. Lucius Caesar, *Türk Arkeoloji Dergisi* XX-1 1973, 60 Abb. 25, 26) und der sog. Germanicus die gleichen Maße zeigen, lassen sich alle Fragmente dem Fries zuordnen, dessen Vordergrundsfiguren fast freiplastisch gearbeitet waren.

Die gleiche Richtung zeigt ein fragmentierter Friesblock (Abb. 16), von dem der untere Teil erhalten geblieben ist. Auf einer Fußleiste sind Pferde- und Männerbeine zu erkennen. Die Männer scheinen weiche Stoffschuhe zu tragen. Beide Fragmente könnten zum gleichen Fries gehören. Das Thema des Frieses läßt sich noch nicht bestimmen. Die bartlosen Jünglinge in ziviler Kleidung (kurze Tunica mit Mantel) erinnern an den ludus Trojanus, der unter Augustus wieder zu Ehren kam, und daran, daß Gaius Caesar princeps iuventutis war. Man könnte natürlich auch an einen Triumphzug denken, in dem Pferde als besondere Beutetiere mitgeführt wurden. Vielleicht erhielt Gaius Caesar hier durch die Auftraggeber des Kenotaph

posthum jenen Triumphzug, den Ovid, *ars amat.* I 214 schon vorweg genommen hatte. Die beiden anderen Kopffragmente rücken eine historische Interpretation in den Bereich des Möglichen. Bei dem Fragment (Inv.Nr. 230; Abb. 13, 14) handelt es sich um einen Kopf, der von einem Löwenskalp bedeckt ist. Eine mythologische Interpretation ist auszuschließen, da ein weiteres Kopffragment (Inv.Nr. 233) von ähnlichem Typus gefunden wurde. Hypothetisch bezeichnen wir diese beiden Kopffragmente als signiferi, d. h. Fahnenträger im römischen Heer. In einer historischen Darstellung würde auch das Fragment eines vollbärtigen Kopfes (Abb. 17) nicht überraschen. Halten wir ihn für einen Parther, so könnte er eine Darstellung jener Begegnung signalisieren, die im Jahre 2 n. Chr. zwischen Gaius Caesar und dem Parthischen König Phraatakes auf einer Insel im Euphrat stattfand, oder die Eroberung von Artagera schildern, bei der Gaius Caesar durch den parthischen Festungskommandanten jene Verwundung erhielt, die ihn schwermütig werden ließ und ihn veranlaßte, sich ins Privatleben zurückziehen zu wollen.

Die Skulpturfragmente verifizieren bisher durch Stil und Inhalt die Interpretation der Bauruine als ein Kenotaph für Gaius Caesar. Turmartige Mausoleen lassen sich in ihrem Baugedanken (gestufte Basis, hohes Podium, peristyle Cella und bekrönendes Pyramidendach) auf das Mausoleum von Halikarnassos im benachbarten Karien zurückführen. Wir dürfen voraussetzen, daß der Auftraggeber (der Lykiarch des Lykischen Bundes?) und die Baumeister des Kenotaph jenes antike Weltwunder kannten. Ein Vergleich mit hellenistischen und frühkaiserzeitlichen Grabtürmen dieser Art aus dem Libanon, von Nordafrika, Spanien, Gallien und Italien bestätigt die typologische Bestimmung der Ruine von Limyra. Der rustizierte Quadersockel findet seine nächste Parallele in dem Grabbau oder Kenotaph für G. Memmius aus augusteischer Zeit in Ephesos.

2. Das römische Theater

Durch die Asphaltierung der Straße Turunçova-Kumluca, die mitten durch die Ruinen von Limyra läuft, wurde eine Freilegung der südlichen Rückseite des Bühnenhauses des Theaters notwendig.

3. Die Brücke über den Alakir-Çay

Von den Architekten W. Wurster und J. Ganzert wurde die 360 m lange Brücke über den Alakir-Çay vermessen. Unklar blieb, ob diese Brücke der römischen oder byzantinischen Zeit zu zuordnen ist.

Lykische Studien

Auf der Burg, auf den Felsterrassen und in den Nekropolen wurden die begonnenen Arbeiten fortgesetzt.

1. Zur Burg von Limyra

Herr W. Wurster setzte seine Studien des fortifikatorischen Systems der Burganlage von Limyra fort und besuchte zwecks Paralleluntersuchungen andere Lykische Orte. Eine zur Nekropole I gehörende kleine Burganlage auf einem steilen Felsriff oberhalb des Arykandos wurde gefunden und vermessen.

2. Zu den Nekropolen

Herr K. Schulz widmete sich den Nekropolen I - IV. Sämtliche Felsgräber wurden in einer Geländeskizze festgehalten und durchnummeriert. Die Eigenschaften der Gräber wurden in einem Matrixsystem festgehalten. Dabei gelang die Auffindung einer gut erhaltenen unbekanntes lykischen Grabinschrift in Nekropole III.

3. Zum Sidarios-Grabmal

Herr G. Mader begann mit der Bauaufnahme des Sidarios-Grabmales, das unter dem Namen Cockerell'scher Sarkophag besser bekannt ist, in Nekropole II (Abb. 19). Bei der Reinigung des Fundamentes stieß er auf Fragmente der freigearbeiteten pflanzlichen Akrotäre (Abb. 18), die H. Möbius für hellenistisch hält. Da Sidarios dieses Grabmal wohl noch im 4. Jh. v. Chr. errichtete (TL 117),

würden die Akrotäre von einer Ausbesserung des Grabes in hellenistischer Zeit zeugen. Das würde einen deutlichen Beweis für die Benutzung lykischer Grabstätten durch Generationen hindurch darstellen.

4. Ein neues Relief-Grab in Nekropole IV

Durch den Bau der Asphaltstraße wurde die Klärung eines Felsgrabes in der Nekropole IV erforderlich. Bevor die Straßenplanierarbeiten erschienen, mußte schnell gehandelt werden. Unmittelbar nördlich der Straße auf gleichem Niveau wie der alte Weg, liegt das Gebälk eines Felsgrabes. Bei der ca. 1 m tief geführten Grabung konnte folgendes ermittelt werden (Abb. 20-22) :

Die Fassade des Grabes folgt ionischen Architekturformen. Das Gebälk wird von 2 Ecksäulen und 1 Mittelsäule getragen und scheint so vom ionischen Peripteraltempel angeregt worden zu sein. Sowohl die Kapitelformen als auch der Fries anstelle des Architraves verdanken ihre Anregung offensichtlich dem Nereidenmonument von Xanthos. Dennoch erinnert der Fries mehr an die oberen reliefierten Querbalken lykischer Gräber. Die überkragenden aufgebogenen Schwellhölzer sind hier mit den Protomen von geflügelten Pferden verziert (Abb. 22). Über dem Zahnschnitt und dem Geison folgt ein zweiter 40 cm hoher Fries, der an Attika artige Friese wie beim Felsgrab von Hoyran, beim Grab 9 von Myra oder beim Klagefrauensarkophag von Sidon erinnert (Abb. 20). Erhalten geblieben ist lediglich eine geflügelte Löwensphinx mit zerstörtem Kopf und einem Tier, das nach Analogien z. B. auf dem Tänzerinnensarkophag von Xanthos für Schwarzwild gehalten werden darf. Zwischen den nach außen als Wächtern hockenden Sphingen war vermutlich eine Jagdszene dargestellt. Auf dem unteren Fries sind Kampfszenen zu erkennen : jeweils 5 Kriegerfiguren zu beiden Seiten der Mittelsäule sind in Kampfhandlungen begriffen. Ganz rechts ein

Bogenschütze mit Baschlyk im Kampf gegen einen Schwergerüsteten (Abb. 22). In der anschließenden Szene rennen zwei Krieger ohne Brutspanzer gegen einen vollgerüsteten Hopliten an. In der anderen Friesenhälfte trennt ein Baum einen Zweikampf (Abb. 20). Ein zur Mitte eilender Tubabläser wendet sich um. Zwei weitere Krieger mit wehenden Mänteln eilen zur Mitte zu (Abb. 21). Die Mitte nimmt eine Zweifigurenkomposition ein, für die wir bislang keine Parallele innerhalb der lykischen Reliefkunst aufzeigen können (Abb. 23). Ein Krieger mit Muskelpanzer führt eine langgewandete Frau mit sich fort, die den Mantel zwischen beiden weit ausgestreckten Armen ausbreitet in der Art der Nereiden von Xanthos. Wir vermuten eine Frauenraubszene. Da beide Figuren nicht größer als die Kämpfenden dargestellt sind, und der Entführer eine Rüstung trägt, können wir diese Mittelszene als integrierten Bestandteil des Frieses ansprechen. Nicht nur stilistisch sondern auch thematisch scheinen die Friesen von Trysa verwandt zu sein. Dort steht Bellerophons Kampf auf dem Pegasos unmittelbar neben der Entführungszene. Mit Malten könnten wir den Fries als "Frauenraub, wohl nach der uralten Sitte des Brautraubes" bezeichnen oder als "die Gewinnung der Gattin durch den Ahnherrn des Geschlechtes", wobei die Pegasosprotomen in Limyra auf Bellerophon hinweisen würden.

6. Die Grabung auf den Felsterrassen Vursiv Edith Specht

Für diese Kampagne wurde ein konzentriertes Schwerpunktprogramm erstellt, das an einigen wenigen Stellen Aufklärung über die Ausdehnung und ursprüngliche Verwendung der sogenannten Felsterrassen am untersten Drittel des Burgberges bringen sollte (Abb. 1). Es stand dafür nur sehr wenig Zeit zur Verfügung, die überdies noch durch Regenfälle beeinträchtigt war.

Als erstes wurde östlich von Terrasse III jenseits des 1972 freigelegten Kanals

die Fortsetzung der Bebauung gesucht. Die Abarbeitung des Felsens ließ eine weitere Terrasse vermuten, deren Zugang auf der Höhe der Kanalabdeckung gewesen ist. Der oberhalb der östlichen Kanalante anstehende Fels ist zu einer 1 m breiten Türflanke abgearbeitet und bildet in rechtwinkliger Fortsetzung nach Norden die westliche Wand der nächsten Terrasse IV (Abb. 25). In 70 cm Entfernung von der Tür befindet sich eine 70 cm breite Nische mit rundem Abschluß, ähnlich der von Terrasse III (vgl. Abb. 25). Der Fußboden, soweit nicht aus dem Felsen herausgearbeitet, bestand aus Lehm, darüber eine Lage feinen Splitts, wie er bei der Steinbrucharbeit abfiel. Die Terrasse ist 3,6 m breit und 5 m tief, die Rückwand wird hauptsächlich aus dem anstehenden Fels gebildet; tiefe Spalten des sehr rissigen und löchrigen Gesteins wurden mit sorgfältig behauenen Steinen ohne Mörtel ausgefüllt. Der obere Abschluß der Mauer dürfte in der gleichen Art gebaut gewesen sein, wie zahlreiche behauene Steine in Sturzlage vor der Rückwand annehmen lassen. In etwa 50 cm Entfernung von der Rückwand fand sich in halber Höhe an der westlichen Felsmauer eine starke (maximal 2 m × 50 cm) Schicht von Asche und verkohlten Holzresten, darin ein zerbrochener Kochtopf. Offenbar eine Herdstelle, die aus einem Raum oberhalb heruntergefallen ist. Für die Annahme, daß sich über den durch Terrassen gebildeten Räumen noch weitere befunden haben müssen, sprechen auch die zahlreichen Abarbeitungen im Fels die z. T. als Auflager gedient haben dürften. Eine genaue Rekonstruktion wird aber erst nach den Ergebnissen der nächsten Kampagne möglich sein.

In der Flucht zum vermutlichen Eingang zur Terrasse wurde eine Steinsetzung freigelegt, die ein Fundament im Anschluß an den gewachsenen Felsboden bildet. Die Steine sind unregelmäßig behauen, 25 - 55 cm lang und 15 - 40 cm breit und mit Lehm verbunden (Abb. 26). Es dürfte sich nach Westen hin über die Terrasse

hinaus fortsetzen. Ein ähnliches Fundament fand sich 25 cm südlich parallel dazu in 2,5 m Entfernung von der Innenkante der Westmauer. Es ist 60 cm breit und scheint nach 1 m zu enden. Da die Oberfläche der Terrasse nicht vollständig abgeräumt werden konnte, können klärende Ergebnisse erst für die nächste Kampagne erhofft werden.

Bisher läßt sich mit größter Wahrscheinlichkeit nur sagen, daß es sich um ein Wohnhaus handelt, das mindestens zweigeschossig und mit Ziegeln gedeckt war; die Mauern waren aus Bruchsteinen wohl zwischen Fachwerk gefügt.

Etwa 12 m weiter östlich dieser Terrasse IV fällt eine 60 × 50 cm große und 30 cm tiefe Nische ins Auge, welche zu der Annahme führte, es handle sich hier um eine Kultstätte. Vom südlichen Rand der im Fels deutlich erkennbaren Terrasse wurde ein 2 m breiter Schnitt auf die Nische zu angelegt. Nach 1,5 m vom südlichen Schnitttrand läuft parallel zur Nischenwand eine Quermauer. Sie geht im rechten Winkel von der westlichen Felswand ab und ist wie diese aus dem gewachsenen Gestein geschlagen. Nach 1,6 m endet der Fels und sie wird als Bruchsteinmauer mit Mörtelverputz weitergeführt. Die zur Nische gerichtete Innenseite ist mit weißem Verputz glatt verstrichen. Der durch diese Mauer begrenzte schmale Raum vor der Nische setzt sich nach Westen und Osten fort, die Ausmaße konnten noch nicht festgestellt werden. Die Nische selbst hat am Boden eine Ausnehmung als Basis für eine Figur und entlang der linken Seitenwand eine kleine Rinne zur Ableitung des Regenwassers; ihre Vorderseite ist völlig abgewittert. 40 cm unterhalb der Nischenunterkante ist ein 55 cm hoher und 25 cm tiefer Absatz von 1,6 m Breite, anschließend drei Stufen. Zwei sind 15 cm, die unterste wieder 40 cm hoch, alle sind 25 cm tief und 1,15 m lang (Abb. 27). Auf der zweiten Stufe fand sich ein Terrakotaköpfchen einer weiblichen Figur mit Melonenfrisur und Schleier, 3./2. Jh. v. Chr. Etwas oberhalb des Fußbodens lag eine

rhodische Münze des 2. Jh. v. Chr. Diese Anlage war zweifellos eine Kultstätte für die Große Muttergottheit, ähnlich den Kybeleheiligtümern Phrygiens.

Eine 1,5 m breite Sondage wurde unterhalb der Terrasse II nach Süden geführt. Sie zeigte auf 12 m Länge überall Bearbeitungsspuren am Felsen, wodurch die Vermutung bestätigt wurde, daß das gesamte Terrain, zumindest bis auf die Höhe der heutigen Straße besiedelt gewesen ist. Zweifellos kann eine weitere Kampagne wichtige Aufschlüsse über diese Stadt des 4 – 2. Jh. bringen.

Byzantinische Studien Vursiv Urs Peschlow

1. Grabung in der sog. Bischofskirche

Die 2. Kampagne zur Untersuchung der Kirche in der Oststadt diente der weiteren Klärung des Aussehens der Architektur vor allem im östlichen Teil der Anlage sowie der Frage, was von der Ausstattung noch erhalten geblieben ist.

Es wurde an vier verschiedenen Stellen sondiert: an der östlichen Aussenseite, im nördlichen Apsisnebenraum, in der Apsis und am südlichen Pfeiler vor dem Bema.

Für die Architektur führten die Untersuchungen dabei zu folgenden Ergebnissen:

Die Kirche war dreischiffig, zwei Akanthuskapitelle und Fragmente von Säulenschäften stammen sicher von den Mittelschiffsarkaden. Diese endeten im Osten bei jeweils einem massiv gemauerten, ebenfalls mit Akanthuskapitellen geschmückten Pfeiler, die das Joch vor der Apsis begrenzten. Die Apsisvorlagen besaßen Kapitelle der gleichen Art (s. Abb. 26). Die Apsis wurde von zwei ungefähr rechteckigen Nebenräumen flankiert, von denen nur der südliche vom Seitenschiff her zugänglich war. Die gesamte Anlage wird im Osten durch eine gerade Mauer abgeschlossen (Abb. 27).

Von der liturgischen Ausstattung fanden sich in der zur Hälfte freigelegten Apsis ein Synthronon mit Umgang (Abb. 28). Der Sockel der Bemaschränken lag

im südlichen Teil noch weitgehend in situ (Abb. 29). Teile der zugehörigen Brüstung, mehrere Fragmente der Altarplatte sowie die Hälfte der Podiumsplatte des Ambo gehörten zu den bedeutendsten Funden.

Während das eingeschränkte Bema mit Platten ausgelegt war, besaß der Boden der freigelegten angrenzenden Partien ornamentale Mosaikdekoration.

Der hohe Grundwasserspiegel sowie die Tatsache, daß sich ein Bachlauf quer durch die Kirche zieht, erschwerten die Arbeit. Die Bodenfeuchtigkeit bedingte häufig eine starke Zerstörung der Funde aus Kalkstein und Marmor sowie des Mörtels des Mauerwerks.

Die Vermutung, daß es sich bei diesem Bau um die Bischofskirche handelt, gewann durch die Untersuchung des nicht weit entfernten, südöstlich liegenden großen Baues an Wahrscheinlichkeit: Es dürfte der Bischofspalast gewesen sein (Abb. 1).

2. Mosaiken am Kenotaph für Gaius Caesar

Im Osten des Kenotaphs kamen die Reste eines langgestreckten, in Nord-Süd-Richtung liegenden Raumes mit einer Apsis an der nördlichen Schmalseite zutage (Abb. 8). Die nördliche Hälfte des Raumes besitzt noch große Teile eines opus sectile-Fußbodens: mehrere Felder bestehend aus kleinen polygonal geschnittenen Marmorplatten. Unter diesem befindet sich ein im südlichen Teil des Raumes freigelegter mehrfarbiger, ornamentaler Mosaikfußboden mit verschiedenen Schmuckfeldern (Abb. 30). In einem Trench an der NO-Ecke wurde ein weiteres Stück dieses Bodens gefunden. Während der Mosaikboden in frühchristliche Zeit gehört, wird der Marmorboden erst in Mittelbyzantinischer Zeit entstanden sein.

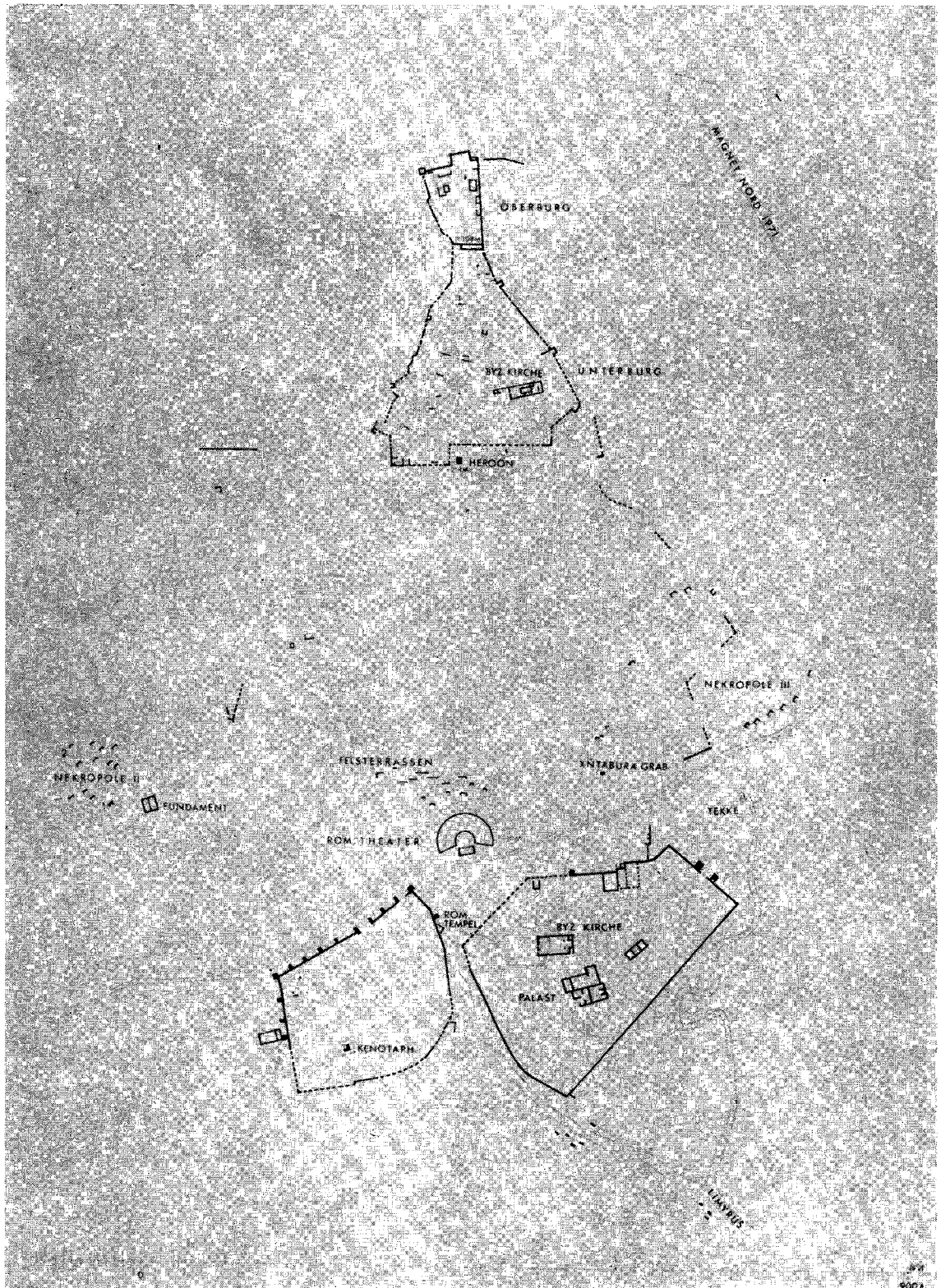

Abb. 1 : Limyra, Gesamtplan W. Wurster, Stand 1973.

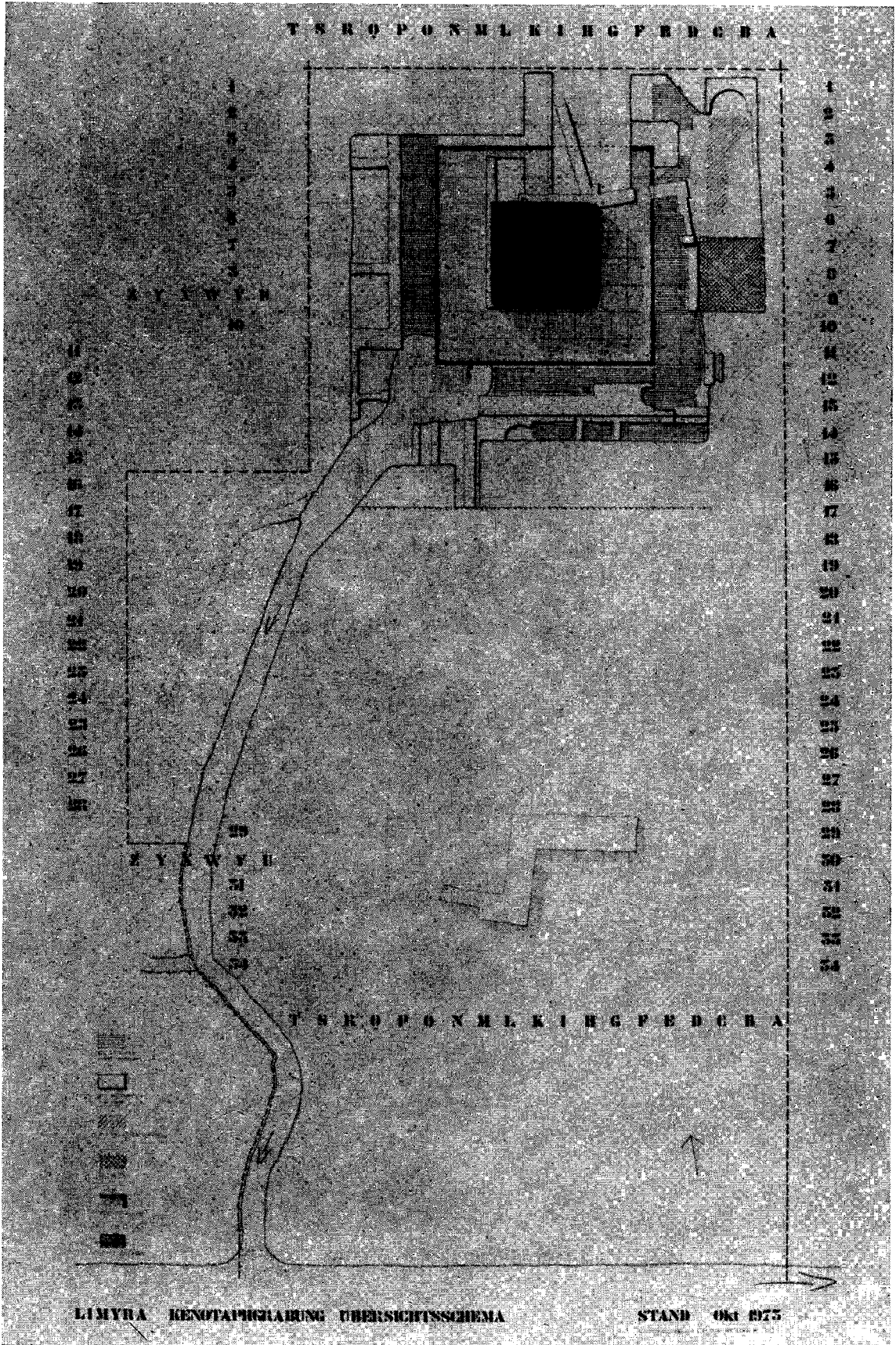

Abb. 2 : Kenotaph-Grabung, Arbeitsplan. Ganzert 1973.

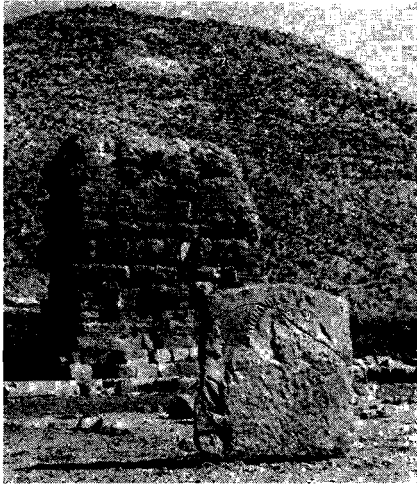

Abb. 3 : Kenotaph für Gaius Caesar, Südansicht.

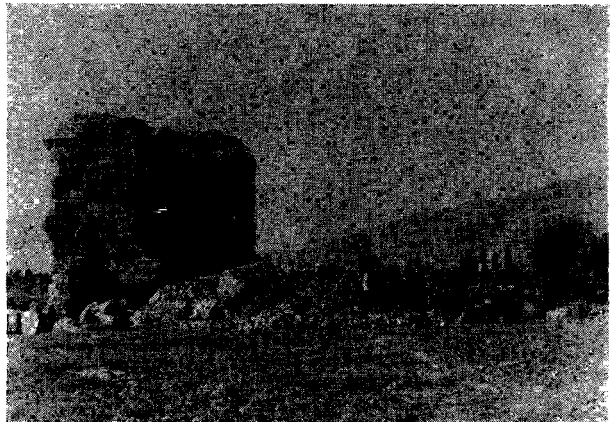

Abb. 4 : Abräumung der Schuttmassen von der Sprengung 1934.

Abb. 5 : Die Arbeitsterrasse südlich vom Kenotaph mit dem kreuzförmig abgesteckten Areal für die Kleinfunde.

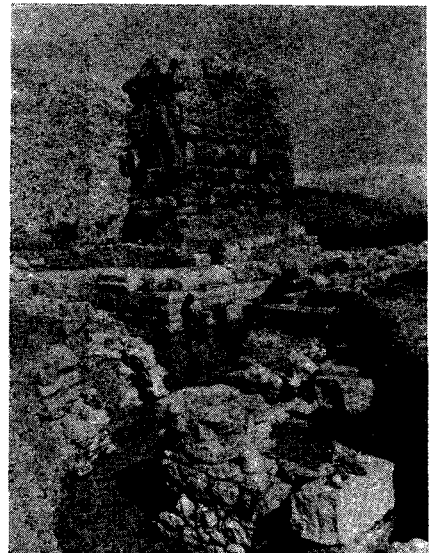

Abb. 6 : Kenotaph mit dem Entwässerungskanal an der Südwestecke.

Abb. 7 : Anlegung des Entwässerungskanals.

Abb. 8 : Pumparbeiten an der Südwest-Ecke des Sockels.

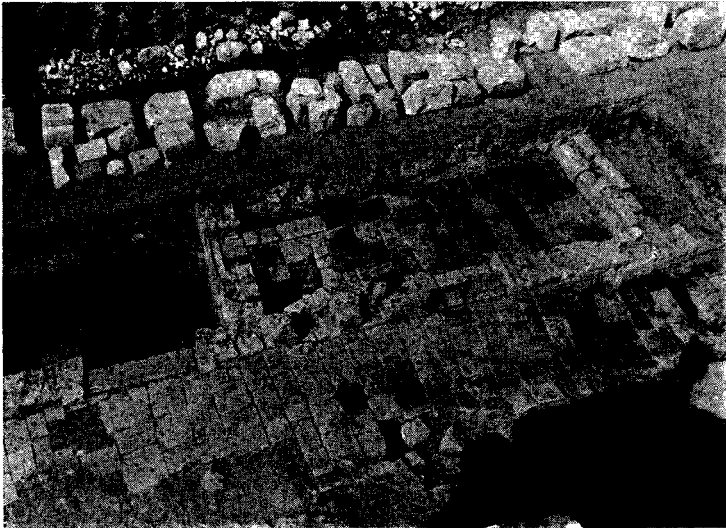

Abb. 9 : Byzant. Pflaster und byzantinische Häuser an der West-Seite des Kenotaph.

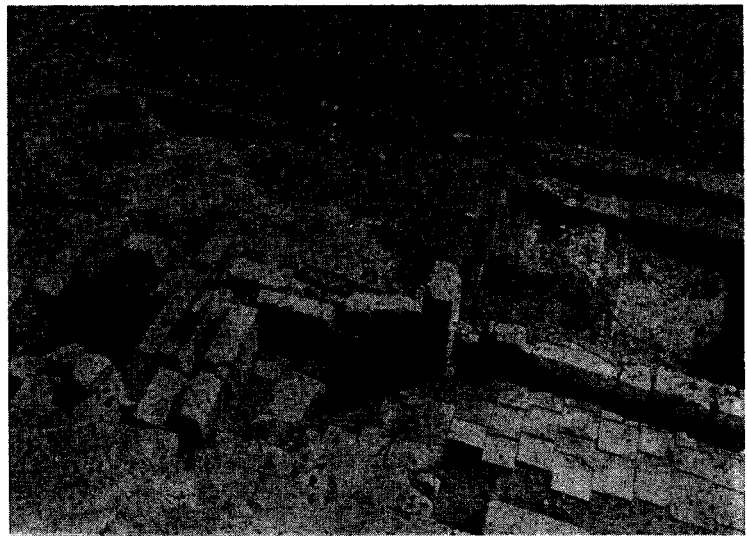

Abb. 10 : Byzantinische Schicht an der Ost-Seite des Kenotaph mit Mosaiken.

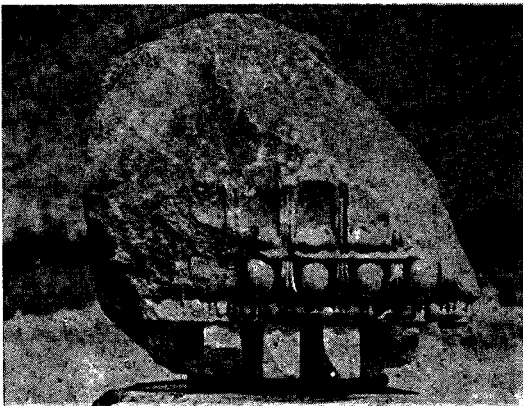

Abb. 11 : Gebälkfragment vom Kenotaph mit Pfeifenblattornament.

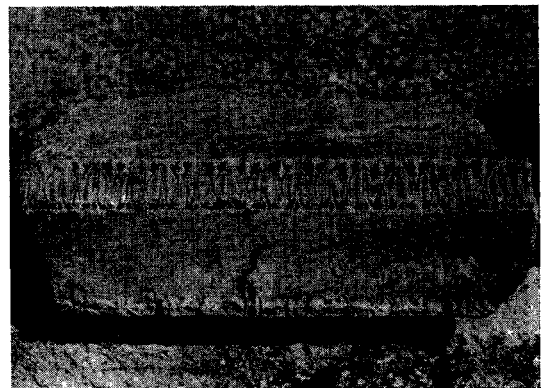

Abb. 12 : Deckplattenfragment der Skulpturorthostaten.

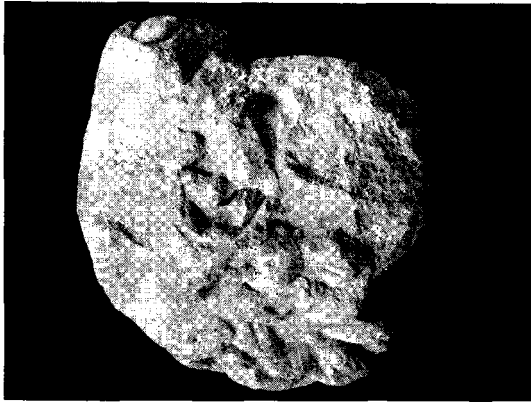

Abb. 13 : Fragment eines Fahnenträgers vom Fries des Kenotaph, Profilansicht des Kopfes.

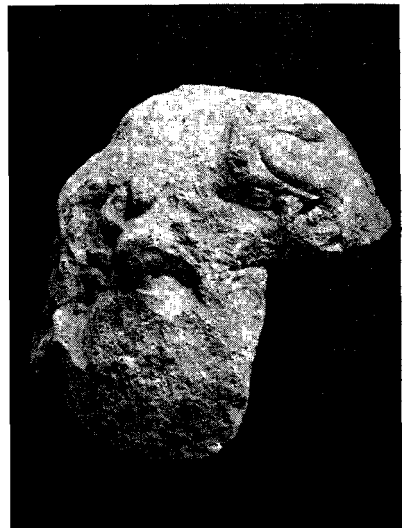

Abb. 14 : Frontalansicht des Kopfes.

Abb. 15 : Friesfragment mit Pferd und zwei Togati.

Abb. 16 : Friesfragment einer Prozession.

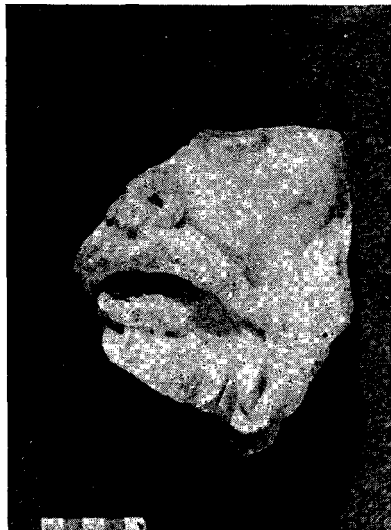

Abb. 17 : Kopffragment eines bärtigen Parthers.

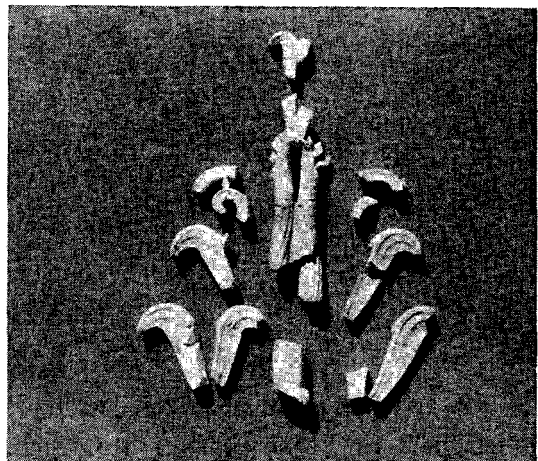

Abb. 18 : Akroterfragmente vom Sidarios-Grabmal in Nekropole II von Limyra.

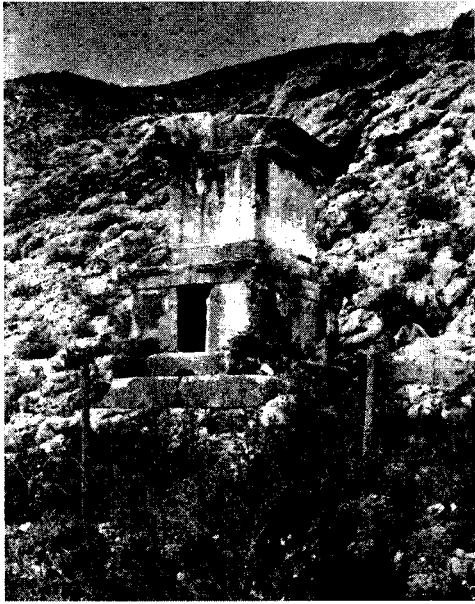

Abb. 19 : Frontansicht des Sidarios-Grabmales.

Abb. 20 : Frieze des neuen Reliefgrabes in
Nekropole IV.

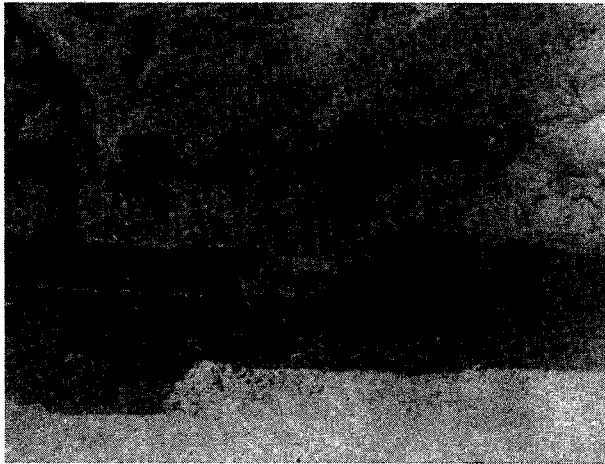

Abb. 21 : Der untere Fries des Reliefgrabes
von Nekropole IV.

Abb. 22 : Fries mit Pegasosprotome.

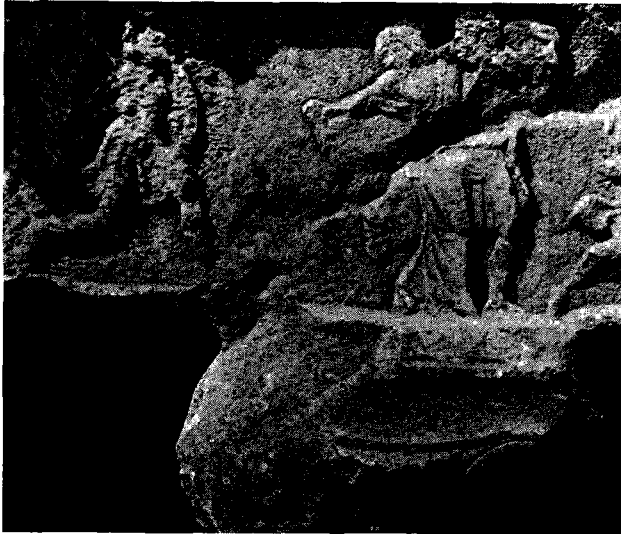

Abb. 23 : Entführungsszene.

Abb. 24 : Die Bischofskirche und der Bischofspalast in der Oststadt von Limyra.

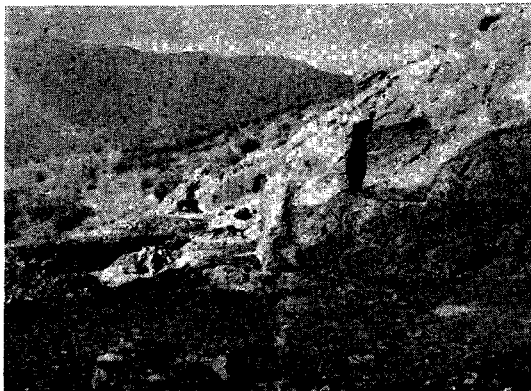

Abb. 25 : Die Felsterrassen II und IV mit Kulnischen.

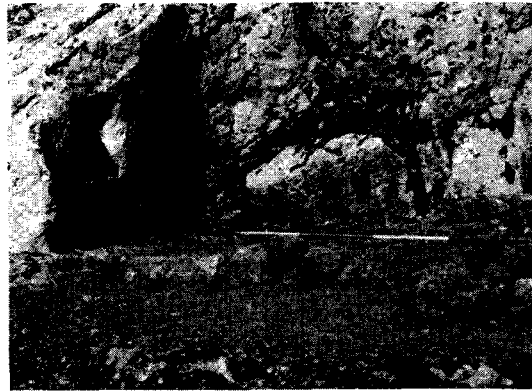

Abb. 26 : Terrasse IV mit Nische und südlicher Mauer.

Abb. 27 : Stufennische von Terrasse V.

Abb. 28 : Pfeilerkapitelle der Bischofskirche.

Abb. 29 : Apsis der Kirche von NO.

Abb. 30 : Apsis der Kirche mit Synthronon.

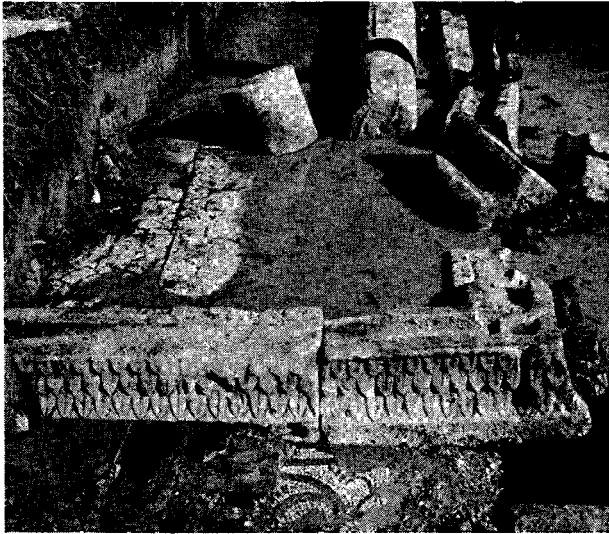

Abb. 31 : Bema mit Schrankensockel von Westen.

Abb. 32 : Detail des Mosaiks von Abb. 8.

ANTIOCHIA AD CRAGUM

SELÂHATTİN ERDEMGİL FATMA ÖZORAL

Bir Kilikya şehri olan Antiochia ad Cragum, Gazipaşa Anamur yolunun 17. Km. den, denize doğru yönelen köy yolunun 5. Km. de bulunmaktadır. Örenyerinin bulunduğu saha Gazipaşa Güneyköyü Nohutyeri mahallesine bağlıdır. Burada arazi oldukça engebeli olup en düz yeri direkli cadde ve agoranın bulunduğu yerdir. Şehrin ana yapıları genellikle teraslar üzerine oturtulmuştur. Saray, batı nekropol ve kale başlıbaşına birer tepe üzerindedir. Şehrin en yüksek yeri olan saray tepesi yaklaşık olarak denizden 300 m. yüksekliktedir. Örenyerinin güneyi denize doğru birden dik olarak inmektedir.

Şehrin ismi Kommegene kralı Antiochos IV den gelmektedir. Antiochos IV, Kilikya'da Hellenistik etkiler gösteren birçok askeri koloniler kurmuştur. Antiochia ad Cragum'un askeri bir koloni olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Strabo'ya göre Cragos dağları şehrin bugün bulunduğu saha üzerindedir. Cragos veya Anticragos şeklinde zikredilmektedir. Cragos diye ayrı bir şehir yoktur. Bu isim, Likya'da olduğu gibi burada da dağlık bölgeye verilen isimdir. Ptolamaios'a göre Antiochos IV, Antiochia ad Cragum'u dağlık Kilikya'da kurmuştur.

Antiochia ad Cragum'da basılmış sikkeler henüz bilinmemektedir. Antiochos IV Kilikya'da Selinus, Gelinderus, Anamurium, Ketis, Elausa ve Sebaste gibi şehirlerde kendi adına sikke bastırmıştır. Fakat Antiochia ad Cragum bunlara dahil olmamaktadır. Ancak burada Roma İmparatorluk çağında Antonius Pius'tan Valerianus'a kadar İmparatorluk sikkeleri basılmıştır.

MABET MEZAR :

Örenyerinin doğu ucunda (Plan. 1), bu yöndeki tepelerin eteğinde bir teras üzerindedir. Tamamen yıkılmış durumda olup yıkıntılar küçük bir tepe görünümündedir (res. 1). Bunlar içersinde doğuda ve batıda iki alınlık parçası, iki sütun ve korint tarzında iki sütun başlığı, paye başlıkları, bir kapı sövesi, korniş, arşitrav parçaları bulunmaktadır.

Yapı yüksek bir podyum üzerinde doğu batı istikametinde yer almış bulunuyordu. Mevcut kalıntılara göre, podyum 7,25 × 7,5 m. boyutlarındadır. Tabanı mermer kaplamadır. Batıdaki alınlığın figürlü olan orta kısmına ait parçanın uzunluğu 3,30 m. dir. Bunun üzerinde simetrik durumda uçuşan iki cinin taşıdığı bir madalyon içerisinde çıplak bir kadın büstü bulunmaktadır (res. 2) sol omuzu gerisinde yay, sağ tarafında da sadak bulunan bu büst bize tanrıça Artemis'i hatırlatmaktadır. Yüzü çok tahrip olmuştur. Saçlar düz iki bukile halinde, önde göğüs üzerine düşmüştür. Başın üst tarafında saçların biçimini anlamak mümkün değildir. Cinlerde baş cepheden, gövde profilden gösterilmiştir. İki parça halinde olan elbiseler basit pilili olup göğsün hemen altından geçen bir bant gövdeyi sarmaktadır. Soldaki cinin başı tamamen kırılmıştır. Sağdaki ise oldukça sağlamdır. Buna karşılık sağlam durumda bulunan doğu alınlıkta, ortada bir rozet bulunmaktadır. Kapıya ait söve üzerinde 'S' şeklinde bir volüt, firiz üzerinde birbiri ardında panterler, korniş üzerindedeki aslan başı ve rozetler bulunmaktadır (res. 3, 4, 5, 6).

İnşaat malzemesi olarak muntazam kesilmiş kalker bloklar kullanılmıştır. Sütunlar siyah mikalı granit, alınlık, sütun ve paye başlıkları kapı sövesi ve korniş gibi mimari parçalar ise mermerdendir.

Yukarda isimleri verilen mimari parçaların buluntu yerlerine göre yapının bir tanımlanması yapılacak olursa, batıya doğru yönelmiş, önünde korint başlıklı iki sütun bulunan köşeleri payelerle desteklenmiş bir mezar anıtı akla gelmektedir. Bunun erken örneği İotapede görülmektedir¹.

Yapının tarihlenmesi için en iyi izi alınlık üzerinde bulunan kısmen sağlam durumdaki cin başı vermektedir. Başın yüz hatları tamamen tahrip olmuştur. Saçlar alını üçgen yapacak şekilde başın iki yanına ve geriye ince bukleler halinde taranmıştır. Bukleler arasında küçük bağlantılar ve makkap oyukları bulunmaktadır. Bu haliyle baş m.s. 2. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir.

TEK NEFLİ KİLİSE :

Mabet mezarın güneyindeki teras (plan 1.) üzerinde yer almıştır. Tek nefli ve nartekslidir (res. 7). Nef uzunluğu 24,42 m. olup kuzey duvarının apsisten itibaren düzgün bir şekilde güney duvarına doğru meyletmesi, nefin nartekse doğru daralmasına sebep olmuştur. Böylelikle apsis önünde 5 m. olan nef genişliği nartek, önünde 4,45 m. ye düşmüştür. Apsis yarım daire şeklinde olup üzeri harçla sıvalıdır. Duvarları yan duvarlara nazaran daha incedir. Güney duvarı ile birleştiği bölüm yıkılmıştır. Apsisin hemen önü köylüler tarafından kazılmış ve burada kemerli, içerisi molozlarla dolu küçük bir mezar odası çıkmıştır. Bu kazıdan, kilise tabanının muntazam kesme taşlarla kaplı olduğunda anlaşılmaktadır. Nefin kuzey duvarının inşasında bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır. Bu malzemelerden duvar içerisine dik olarak oturtulan granit sütunlar çoğunluktadır (res. 8). Böylelikle

duvar kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır². Nefin güney duvarı ise burada daha önce mevcut olan bir Roma yapısının duvarıdır. Aynı yapıya ait bir başka duvar kalıntısı ve in-situ olarak bulunan beş adet sütun bu duvarın hemen güneyindedir. Sütunlardan bir tanesi yazıtlı olup yazıda M. Avrelus ismi okunabilmektedir. Narteks, nef duvarlarını her iki tarafta aşmakta olup uzunluğu 20 m. dir. Kuzeyde genişliği 6,60 m., güneyde ise 8,60 m. dir. Duvarları yıkılmıştır. Girişi nefin tam karşısına isabet etmektedir. Kilisenin örtüsüne ait hiçbir kalıntı günümüze kadar gelmemiştir. İnşaat malzemesi olarak küçük moloz yerli taş ve bol miktarda harç kullanılmıştır. Beyaz renkli olan harcın içinde kırmızı kiremit parçacıkları vardır.

KULE MEZAR :

Kilisenin güney doğusunda (plan 1.) dikdörtgen bir kule görünümündedir. 3,65 × 5 m. boyutlarında olup iki katlıdır. Kapısı batıya doğrudur. Birinci kat doğu batı istikametinde tonozla örtülüdür. Tonoz önde yan duvarları aşarak 2,50 m. genişliğinde bir ön oda meydana getirmiştir (res. 9; 10). katlar arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. İkinci kat birinci katın aynısıdır. Yalnız bunun doğu yönünde dar bir ışık menfezi vardır. Bu katın tonozu tamamen yıkılmıştır. Yapı yerli küçük taşlardan harçla inşa edilmiştir.

HAMAM :

Kiliseyle direkli cadde arasındadır. Arazi burada denize doğru oldukça meyilli olduğundan (plan 1.) yapı, tabii terasların hemen batısından geçen kuru derenin şekline uydurularak inşa edilmiştir (res. 11). Bu bakımdan düzgün olmayan dikdörtgen bir plan gösterir. Buna göre uzunluğu 22,50 m. genişliğide 15,5 m. dir. Yapının girişi kuzeyden olmasına rağmen arazinin burada birden dikleşmesinden mecburen güneye doğru cephelendirilmiştir.

¹ E. Rosenbaum, G. Hubert, S. Onurkan, A. Survey of Coastal Cities in Western Cilicia. s. 61.

² E. Rosenbaum, G. Hubert, S. Onurkan. Aynı eser. s. 28 deki planda nefin kuzey duvarının ortasında bir kapı gösterilmişse de araştırmamızda böyle bir kapı tesbit edilememiştir.

Giriş tonozlu bir oda (plan 2) şeklindedir. Tonozu yıkılmış durumdadır (res. 12). Tonoz başlangıçlarında birer sıra giriş delikleri bulunmaktadır. Kapılar her iki tarafta oldukça geniş olup firigidarium tarafındaki sağlamdır. Diğeri yukardan gelen sel suları tarafından tahribedilerek yıkılmıştır. Giriş odasının firigidarium yönünün hemen sağında, bu odanın altına doğru uzanan dikdörtgen ağızlı (0,55 × 0,80 m.) bir tünel bulunmaktadır (res. 12). Bu, hamamın hipocaustuyla ilgili gibi görünmektedir. Tünel ağzının hemen yanında bir payanda vardır. Payandanın, firigidariumun batı duvarı ile meydana getirdiği mekanda ve giriş kapısının hemen solunda birer yuvarlak niş bulunmaktadır. Firigidarium oldukça geniştir. Güneybatı ucunda 3.50 m. çapında yarım daire şeklinde bir havuza ait temel kalıntısı bulunmaktadır. Güney duvarı içte temel seviyesinde dışta ise teras duvarı görünümündedir. Firigidariumun doğu tarafı bölünerek burada kareye yakın bir mekân meydana getirilmiştir (C). Bunun batı duvarı tamamen yıkık olmasına rağmen Firigidariumdan bu mekana giriş belli olmaktadır. Üzerinin örtüsünü belirten herhangi bir belirti günümüze kadar gelmemiştir. (C) mekanının kuzeyinde tonozlu bir oda vardır (D). Burası hamamın en iyi korunmuş bölümüdür. Beşik tonoz şeklindeki örtüsü ve duvarları sağlam durumdadır. Duvarlarında diğer bölümlerin aksine niş bulunmamaktadır. Ölçüsü hamamın giriş odasıyla (A) aynıdır. Firigidariuma açılan bir diğer mekan (D) ye bitişik durumdaki (E) mekanıdır. Burası oldukça iyi korunmuştur. Giriş kapısı kemerli ve geniştir. Kuzey duvarında üç, doğu ve batı duvarlarında da birer adet niş (1 × 0,65 m.) vardır. Kuzey duvarının ortasında sonradan örülmüş bir pencere mevcuttur. Burası hamamın caldariumudur. Hamamın üç sarnıcı vardır. Bunlardan en büyüğü, doğu duvarı boyunca uzanan (F) sarnıcıdır. İnce uzun dikdörtgen şeklindedir. Tonozun bir kısmı sağlamdır. Duvarları harçla

sıvalıdır. Doğu duvarının bir bölümü³ yıkılmıştır. Diğer sarnıçlar yapının kuzeyinde giriş odasının iki yanında bulunmaktadır. Bunların üzerlerinde tonozlu, duvarları sıvalıdır. Kazı yapılmamış olduğundan yapının tabanı ve hipocaust sistemi hakkında bir fikir edinilememiştir. İnşaat malzemesi olarak yerli gayri muntazam küçük taş ve harç kullanılmıştır. Hamamın dışında Güney batı tarafında yerli kayaya oyulmuş bir kanal ağzı birkaç metre takip edilebilmektedir. Kanaatımızca bu, hamamın pis sularını dışarıya boşaltmaktaydı. Bu kısımdaki firigidariuma ait duvar kalıntıları arasında bu kanala doğru dik olarak inen bir künkte tesbit edilmiştir.

Hamam Syedra ve Anamurium hamamlarıyla büyük benzerlik göstermektedir⁴.

DİREKLİ CADDE :

Direkli cadde hamamın batısında bulunan zafer takından başlayıp agorada (plan 1.) sonbulmaktadır (res. 13). Caddenin yer aldığı saha bir teras şeklindedir. Teras güney kenara çekilen bir duvarla meydana getirilmiştir (res. 14). Böylelikle cadde, hemen güneyinde kendisine paralel olarak uzanan dar sokaktan yüksekte kalmıştır. Uzunluğu 166 m. genişliği 12,10 m. dir. Her iki kenarında birer sütun dizisi (plan 3) vardır. Güneydeki sütunlar teras duvarının meydana getirdiği bir stylobat üzerine oturmaktadır. Buna karşılık arazinin müsait olduğu kuzey kenarda ise, sütünlardan sonra yaklaşık olarak 3,50 m. lik bir galeri bulunmaktadır. Galerinin direkli cadde yönünde üç basamaklı, mermerden bir krepisi vardır (res. 15). Sütunlar 4,15 m. boyunda 0,51 m. çapında olup granittendir. 2,55 m. aralıklarla stylobat üzerinde sıralanmaktaydılar. Sütun başlıkları korint nizamında ve mermerdendir. Arşitravlara ait hiçbir kalıntı görülmemesi

³ E. Rosenbaum, G. Hubert, S. Onurkan. Aynı eser. Fig. 21 de gösterilen planda buradan hamama doğru açılan bir kapı gösterilmişse de araştırmamızda böyle bir kapıya rastlanmamıştır.

⁴ E. Rosenbaum, G. Hubert, S. Onurkan. Aynı eser. Fig. 3 ve 32

galerinin ahşap bir örtü ile kaplandığını göstermektedir. Caddenin her iki tarafında küçük dükkânlar bulunmaktadır. Caddenin güney kenarının dükkân temellerinden oldukça yüksek bulunması dükkânların iki katlı olduğunu, birinci katın caddeye paralel olarak uzanan dar sokağa, ikinci katın caddeye açıldığını göstermektedir. Caddenin zeminine ait hiçbir iz görülmemesine rağmen kuzeyde yeraltı galeride olduğu gibi taşla kaplı olması muhtemeldir. Cadde üzerinde yer yer heykel kaidelerinin bulunması antik çağda caddenin heykellerle süslü olduğunu göstermektedir. Ancak bu heykellerden hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. Caddenin sonuna doğru şehrin kuzey nekropolüne ve kaleye geçit veren süslü bir kapının bulunması ihtimal dahilindedir. Nitekim Roma Devri yapılarıyla aynı özelliği gösteren nişli bir duvar önünde caddede kullanılan sütunların ölçüsüne uyan birtakım sütunlar yeraltıdır ki bunlar bu kapıya ait olabilirler.

Caddenin doğu ucunda tek geçitli bir tak bulunmaktadır. $2,65 \times 2,65$ m. ölçülerinde olan pylonları birer sokl üzerine oturmuşlardır (res. 16). İki pylon arasındaki mesafe 5,70 m. olup, pylonlardan sonra heriki tarafta 0,55 m. lik birer boşluk bulunmaktadır. Daha yüksek olan güneydeki pylonun şimdiki yüksekliği 4,50 m. dir. Antik çağdaki yüksekliği tesbit edilememektedir. Tak muntazam kesilmiş kalker bloklarından inşa edilmiştir. Pylonların içerisi dolu olup üzerine çıkan herhangi bir merdiven izi bulunmamaktadır. İlk bakışta şehrin kapısı intibasını bırakıyorsa da pylonların yanlarında sur bedenlerinin bulunmayışı ve ölçülerinin çok küçük olması burasının kapı olamayacağını göstermektedir.

Direkli caddenin üzerinde yer aldığı teras bu tak ile sonbulmaktadır. Taktan sonra cadde, daha alçak seviyede hamama doğru sütunsuz bir yol şeklinde uzanmaktadır. Cadde ile bu yol arasındaki seviye farkı takın önünde bulunan bir merdivenle sağlanmaktaydı. Takın hemen önünde görülen granit sütunlar vaktiyle yapının

sütunlu bir mimariye sahip bulunduğunu göstermektedir. Fakat kazı yapılmadığından takın önünün ne şekilde olduğu hakkında kati bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Yapı malzeme ve işçiliği bakımından M.S. 3. yüzyıl yapılarının aynıdır. Güneydeki kulenin soklu üzerinde harç ve moloz taş parçacıkları görülmektedir. Ayrıca iki kule arasındaki zemin döşemeside kulelerin işçiliğinden farklıdır. Bunlar burada daha sonra yapılan geç devir inşaatının kalıntılarıdır. Nitekim kulelerin güneyine bitişik durumda, oldukça sağlam vaziyette tonozlu bir sarnıç, mahiyeti tesbit edilemeyen yapılara ait duvar kalıntıları ve bunlarında hemen altında bir kilise temelleri bulunmaktadır.

TRİCONCHOS :

Direkli caddenin agoraya dönen köşesinin kuzeyindedir (plan 1.). $8 \times 6,50$ m. ölçülerinde olup girişi batıdandır. Doğu, kuzey ve güney duvarlarında birer apsis bulunmaktadır. Girişte bulunan Granit bir sütun ve duvarlarda kullanılan köşe taşlarının Roma Devri yapılarından özellikle direkli caddeden alınıp burada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Duvarlar yerli küçük taşlardan harçla yapılmıştır. Apsisler iyi durumdadır. Doğudaki esas apsis üzerinde kırmızı harçlı sıva bulunmaktadır (res. 13).

AGORA :

Direkli caddenin batı ucunun (plan 1 ve 3) güneyindedir (res. 13). Kareye yakın planlı olup sadece doğu ve batı kenarlarında sütunlu galeriler mevcuttur. Yalnız doğu kenarda üç basamaklı krepis vardır. İyi durumdaki bu galerinin genişliğini saptamak hemen gerisinde yer alan iki katlı dükkânların yıkıntılarında mümkün olmamaktadır. Tamamı agora içine yuvarlanmış durumdaki sütunlar direkli cadedekiler gibi granittendir (res. 17). Kazı yapılmadan bunların ne kadar mesafelerle stylobat üzerine dizildikleri anlaşılamamaktadır. Sütun başlıkları iyi cins beyaz mermerden olup korint tarzındadır. Hiçbir sütun kaidesi tesbit edilemediğinden sütunların doğrudan doğruya stylobat üzerine oturduğu düşünülebilir. Doğu kenar-

rındaki dükkânların birinci katları direkli caddeye paralel olarak gelen dar sokağa, ikinci katları da agoraya açılmaktadır. Güney ve batı kenarda dükkân kalıntılarına ait bir iz tesbit edilememiştir. Güney kenarda yer alan modern bir duvar burasının esaslı bir surette incelenmesini engellemesine rağmen duvar dışında lento ve mahiyeti tesbit edilemeyen bazı mimari parçaların bulunması buradan hemen güneyindeki tepe üzerinde bulunan saraya doğru açılan bir kapının olabileceğini akla getirmektedir.

Agoranın tam ortasında güney kuzey istikametinde uzanmış bir mabet vardır (res 18). Yüksekce bir podyum üzerinde yer alan mabedin ölçüleri yaklaşık olarak 14,50 × 8,50 m. dir. Mabedin önünde yuvarlanmış durumda dört granit sütun ve bunlarında önünde üzeri istiridye motifli mermer bir kaset parçası bulunmaktadır (res. 19). Podyum üzerinde de mabedin kapısına ait iki parça halinde lento vardır. Görülen mimari parçalara göre mabet, önünde dört sütun bulunan küçük bir mabettir.

SARAY :

Agoranın gerisindeki tepe üzerinde (plan 1.) bulunmaktadır. Tepe coğrafi durumu itibariyle şehrin en gösterişli yeridir (res. 13). Agora hariç diğer yönleri çıkılması imkânsız uçurumlar halindedir. Buradan şehrin her tarafını ve çok geniş bir açıyla denizi gözetlemek mümkündür. Sarayın⁵ giriş kapısı, agoraya bakmakta buradan dar bir sahanlığa varılmaktadır. Bundan sonra mahiyetleri tesbit edilemeyen büyüklü küçüklü 5-6 oda bulunmaktadır. Bunlar şehrin her tarafına doğru pencerelelere sahiptir. En güneydeki oda da denize doğru küçük bir gözetleme menfezi vardır. Sarayın bugünkü duvarları ancak 1-2 m.

⁵ E. Rosenbaum, G. Hubert, S. Onurkan. Aynı eser. s. 18 de bu yapı grubu kale kalıntısı olarak tanımlanmaktadır. Yaptığımız araştırmada yapıda savunmayla ilgili hiçbir iz görülmemiştir. Ayrıca kalıntıların kapsadığı alan ancak büyükce bir evinkinden fazla olmadığından yapı, tarafımızdan saray olarak gösterilmiştir.

yükseklikte olup yapı hakkında pek fazla bir bilgi verir durumda değildir. Bunların çoğu muntazam küçük taş ve harçla yapılmıştır, odaların içi yıkıntılarla doludur.

KALE :

Şehrin en batısındaki tepe (plan 1) üzerinde kurulmuş olup takriben denizden yüksekliği 150 m. dir. Üç tarafı denizle çevrilmiştir. Bu kısımlardan kaleye ulaşmak imkânsızdır (res. 20). Surlar doğuda çift tahkimatlıdır (res. 21). Çünkü bu kısım tepenin diğer yerlerine nazaran savunma yönünden daha zayıftır. Buradaki surlar daha yüksektir. Kuzey, güney ve batı surları daha sağlam durumdadır. Bunlar yuvarlak ve çok köşeli kulelerle takviye edilmiştir. Kalenin girişi kuzeydendir. Birinci tahkimatın kapısı tonozlu bir mekân halinde olup buraya dışardan kemerli bir geçit ile ulaşılmakta ve iki kapı ile kaleye geçilmektedir (res. 22). Bu kapılardan birisi iç kaleye, diğeri iki tahkimat arasına açılmaktadır. İç kaleye geçit veren kapıdan geçtikten sonra rampa üzerinde tek nefli bir şapele varılır. Şapel, arazinin durumuna göre trapez şeklinde planlandırılmıştır. Yapı oldukça sağlamdır. Duvarlarında kemerli ikişer adet niş bulunmaktadır. İç kalenin kapısı kemerli ve geniştir. Bu kapı her iki tarafından çok köşeli yüksek iki kule ile korunmaktadır. Kapı önünde bulunan sütun ve mimari parçalardan antik çağda buranın oldukça süslü olduğu anlaşılmaktadır. İç kalede muhtelif yerlerde tonozlu sarnıçlar vardır (Res. 23). Kalenin batıdaki duvarları buranın tepe yamaçlarının dik ve sarp olmasından alçaktır. Burada bütün civara hakim durumda yuvarlak iki katlı bir kule vardır ki bunun ikinci katı pencerelidir (res. 24). Kulede değişik tipte yapı malzemelerinin ve işçiliğinin bulunması çeşitli devirlerde tamir edildiğini göstermektedir. Kalenin kuzey eteğinde surların dışında bir yapı gurubu bulunmaktadır. Bunlardan en doğudaki apsisi sağlam durumda tek nefli bir kilise diğer ikisi ise şapeldir. Yapılar muntazam olmayan küçük taş ve harçla yapılmıştır.

NEKROPOL :

Şehrin iki büyük nekropolü vardır (plan 1). Bunlardan birisi direkli caddenin kuzeyinde, Nohutyeri mahallesinin doğusundaki sahada, diğeri ise şehrin batısında saray ile kale arasındaki küçük tepe üzerindedir. Batı nekropolün üzerinde yer aldığı tepenin üç tarafı denizle çevrili olup kayalık ve sarpıtır (res. 25). Ancak doğu yönünden çıkmak mümkündür. Buradaki mezarların büyük bir kısmı sağlam durumdadır. Bunlardan iki katlı olarak inşa edilmiş olanlar tepenin güney kenarı boyunca bir sıra halinde dizilmişlerdir. Doğu uçta bulunan iki tanesi birbirine bitişiktir (res. 26). Dikdörtgen planlı olan bu mezarlar 5 tanedir. Bunlardan farklı olarak bir de daire planlı ve kubbeli bir mezar daha bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı olan mezarların ölçüleri birbirinin aynıdır. Tepenin meyiline uydurularak iki katlı inşa edilmişlerdir. İki kat arasında bağlantı bulunmamaktadır. Birinci katın kapısı güneye doğrudur (res. 27). Bu sade ve küçük bir kapıdır. Mezar odası kayaların oyulmasıyla meydana gelmiştir. Burada harç veya başka bir malzeme kullanılmamıştır. Bazılarının içersinde yerli kayaya oyulmuş sabit lahit tekneleri bulunmaktadır. Birinci katın sadeliğine rağmen üst kat oldukça gösterişlidir. Buradaki mezar odasında dikdörtgen planlı olup (2,35 × 270 m.) üzeri beşik tonozla örtülüdür. Bu tonoz öne doğru taşarak kapının üzerini örtmüş ve burada bir ön oda meydana getirmiştir (res. 28). Kapının iki yanındaki duvarlar içinde küçük iki niş bulunmaktadır. Yapılarda harçla beraber küçük moloz taş kullanılmıştır. Niş çerçeveleri ve tonozların bir kısım taşları muntazam kesilmiştir. Tonozların yapımında kalıp kullanıldığı harç izlerinden anlaşılmaktadır. İçte görünen sıvaların büyük bir kısmı dökülmüştür.

Kubbeli mezar daire planlıdır (res. 29). Kapısı batıya doğru yönelmiş olup önünde 1,35 m. uzunluğunda üzeri tonozlu bir ön oda bulunmaktadır. Tabandan itibaren başlayan kubbe yarım kure şeklindedir.

Dışta payandalarla desteklenmiştir. 2,50m. çapında olan yapının inşasında diğerk mezarlardaki malzeme kullanılmıştır.

Tepenin ortasında bir şapel bulunmaktadır (res. 30). Tek nefli olan şapelin ölçüleri 5,79 × 3,30 m. dir. Üzeri beşik tonozla örtülüdür. Dar ve küçük olan apsisin ortasında küçük bir ışık menfezi vardır. Yan duvarlarında ikişer adet kemerli niş bulunmaktadır. Bunlar üzerinde günümüze kadar gelmiş fresk kalıntıları vardır. Azizlere ait olan bu fresklerde hakim renk devetüyü ve kiremit kırmızısıdır. Apsiste de aynı tipten fresklerin bulunduğunu gösteren izler vardır. Şapelin batı yönünde bulunan kapısı kemerlidir. Kemer başlangıcında devşirme malzeme olarak kullanılan bir lento bulunmaktadır. İnşaat malzemesi mezarlarınkiyle aynıdır. Batıda bir avlusu vardır. Avlunun kuzey duvarı bize buranın Roma çağında da mevcut olduğunu göstermektedir. Avlunun içersinde devrilmiş durumda bulunan granit sütunların ne maksatla kullanıldığı anlaşılammaktadır. Ancak direkli cadde de kullanılan sütunlarla gösterdiği yakınlık burasının Roma çağında iskân edildiğini hatıra getirmektedir. Avlunun alt kısmı sarnıç olarak kullanılmıştır.

Diğerk nekropol şehrin en eski nekropolü olup Nohutyeri mahallesinin yapımı esnasında tahribata uğramıştır. Tahrip edilen lahit ve mimari parçalar yapı taşı olarak kullanılmıştır (res. 31, 32, 33). Nekropolde göze çarpan aşağı yukarı birbirinin aynı iki mezar yapısı vardır. Bunlardan kuzeydeki oldukça sağlam ve iyi durumdadır (res. 34). Yapı doğu batı istikametinde uzanmış dikdörtgen bir plan göstermektedir. (8,20 × 6.30 m.) ölçülerindedir. Doğuda bulunan giriş üzeri tonozla örtülü bir mekân şeklindedir (res. 35). Buradan esas mezar odasına kemerli bir kapı ile geçilir. Mezar odası giriş hariç diğerk üç yöne tonozlarla açılmaktadır. Tam ortada bir kubbenin bulunup bulunmadığı anlaşılammıştır. Mezar yapısının güney yönünde toprak seviyesinde ve esas mezar odasının altında tonozlu, küçük iki mezar odası daha bulunmaktadır. Yapıda

moloş taş ve harç kullanılmıştır. Köşelerde ve tonozlarda kullanılan taşlar muntazam kesilmişlerdir. Esas mezar odasının zemini de küçük muntazam kesilmiş taşlarla kaplı bulunmaktadır.

Yukarda şehrin belli başlı yapılarını inceledik buna göre şehrin en eski yapısı olarak direkli cadde ve agora görülmektedir. Kommegene kralı Antiochos IV. dönüm gerçekleştirilmek istediği Hellenistik Devir etkileri buralarda sezilmektedir. Yapılar gerek malzeme gerekse teknik bakımdan Anamurium, Syedra, Selinus ve İotape yapılarıyla yakın benzerlik göstermektedir. Bazı yapıların planları dahi birbirinin aynıdır. İnşaat malzemesi olarak genellikle mikalı yerli küçük işlenmemiş veya az işlenmiş taşlar ve bol miktarda içerisinde

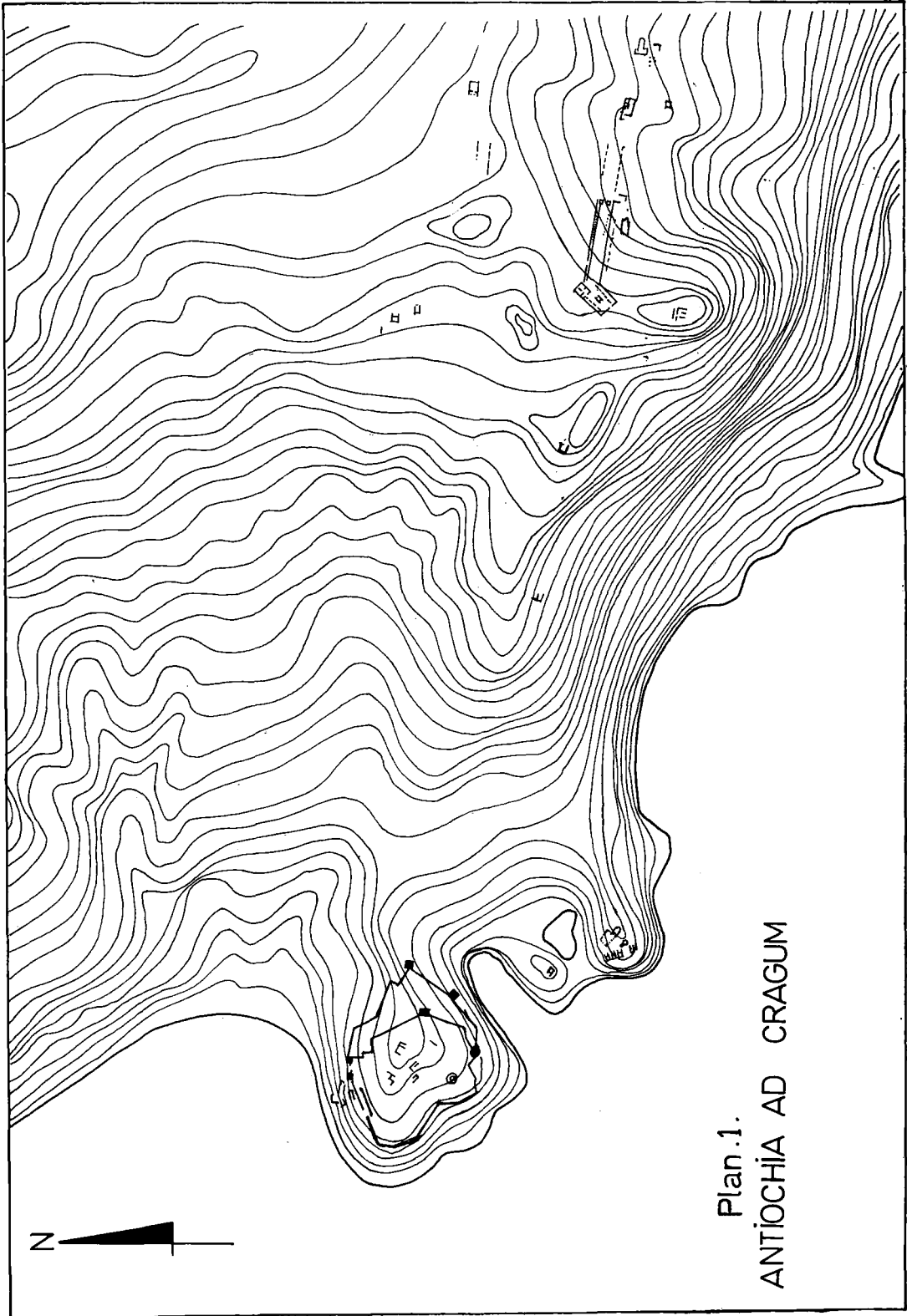
kiremit parçaları bulunan harç kullanılmıştır. Kilise ve şapellerde ise sık sık devşirme malzemeye rastlanır. Bazı yapıların köşelerinde büyük muntazam taş blokları kullanılmıştır. Bu tip yapılar diğerlerine nazaran daha eskidir⁶. Mermer ise sadece direkli caddenin krepis ve stylobatlarında, mezar anıtında ve agoradaki mabette az miktarda kullanılmıştır.

Batı nekropolündeki mezarlar Güney kuzey doğrultusundadır. Hepsinin önünde nişlerle süslenmiş ön odalar vardır. Ön oda ile mezar odası Anamuriumda bazı mezarlarda olduğu gibi⁷ aynı tonozla örtülüdür. Nişli ön odalar mahalli bir mezar tipini temsil etmektedirler. Bunlar 2. yüzyılın sonu ve 3. yüzyılın başına tarihlenirler⁸.

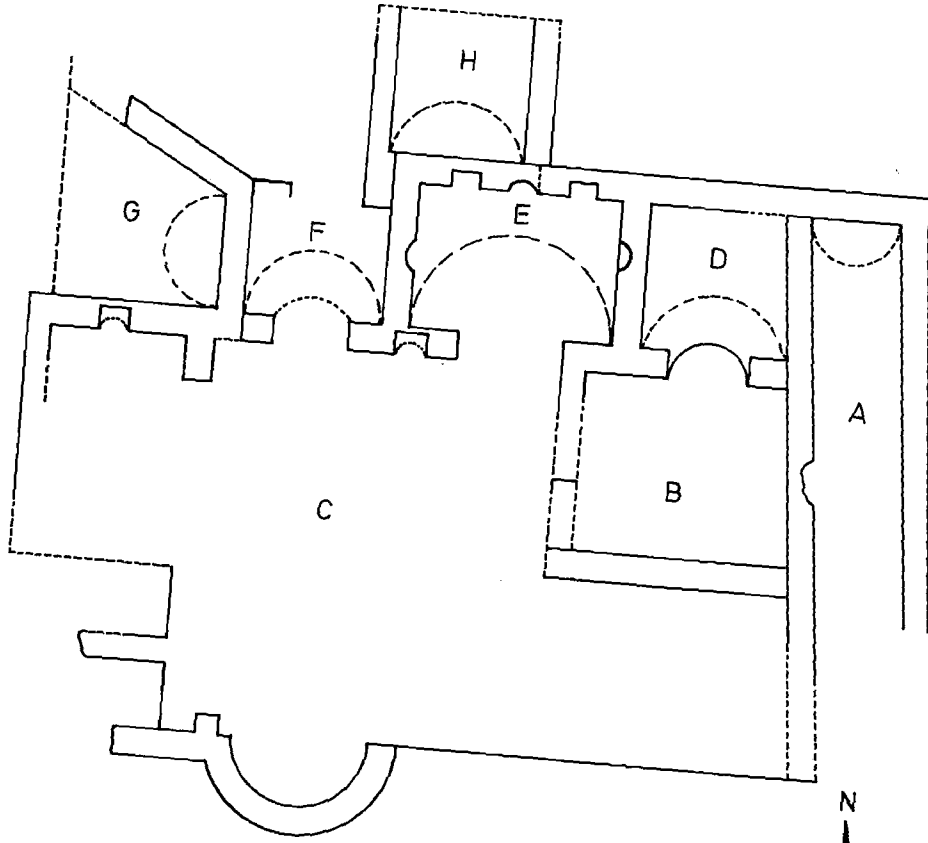
⁶ E. Rosenbaum, G. Hubert S. Onurkan. Aynı eser. s. 11

⁷ E. A. Rosenbaum. Anamur Nekropolü. s. 3

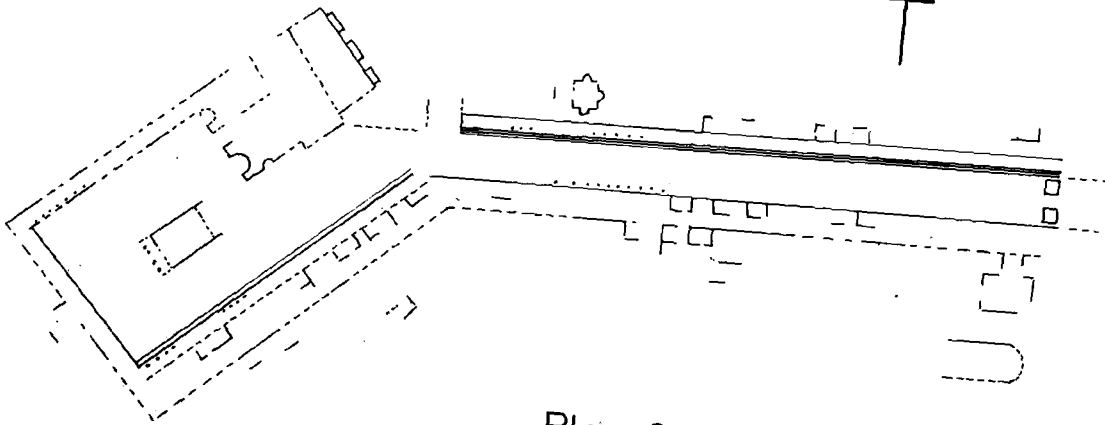
⁸ E. A. Rosenbaum Aynı eser. s. 15

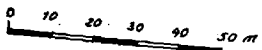
Plan .1.
ANTIOCHIA AD CRAGUM

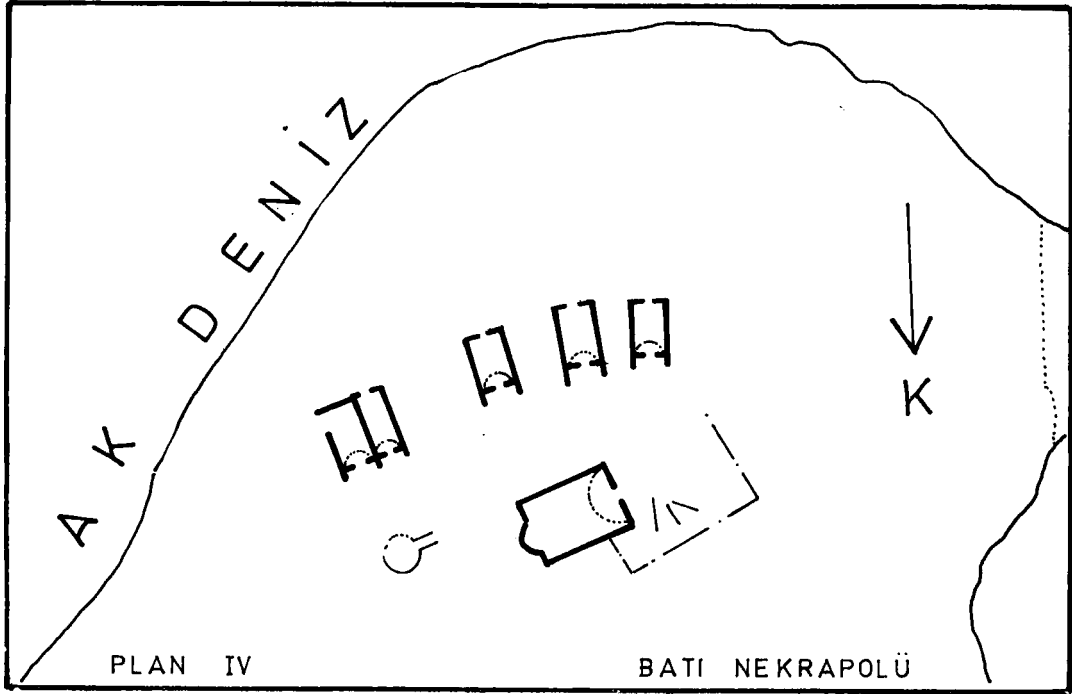

Plan.2. HAMAM

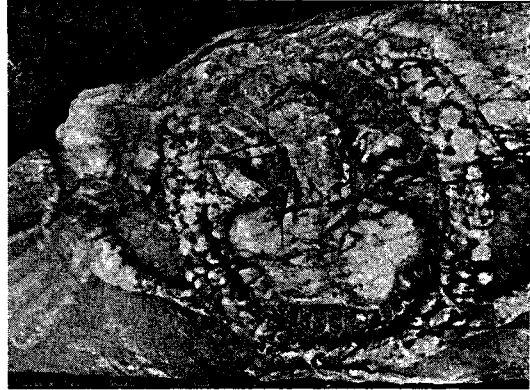

Plan 3
DIREKLİ CADDE VE AGORA

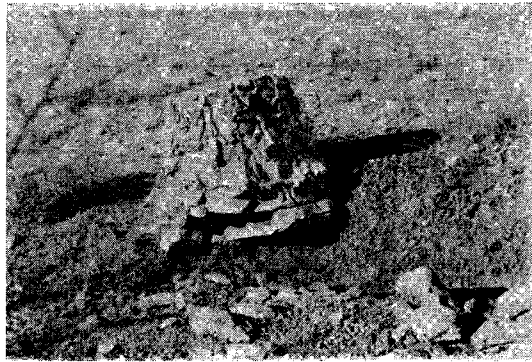

Res. 1

Res. 2

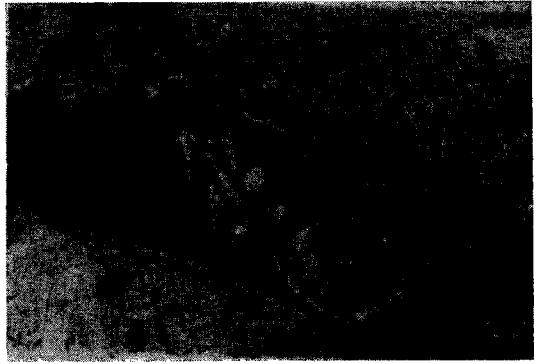
Res. 3

Res. 4

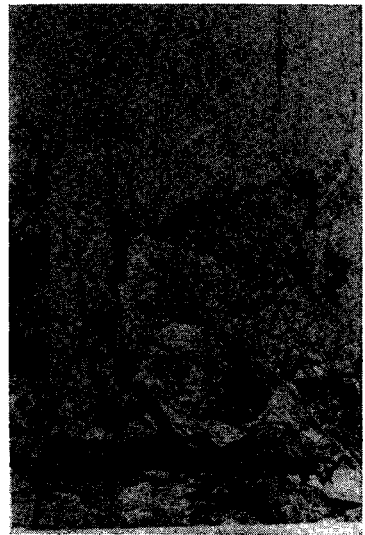
Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

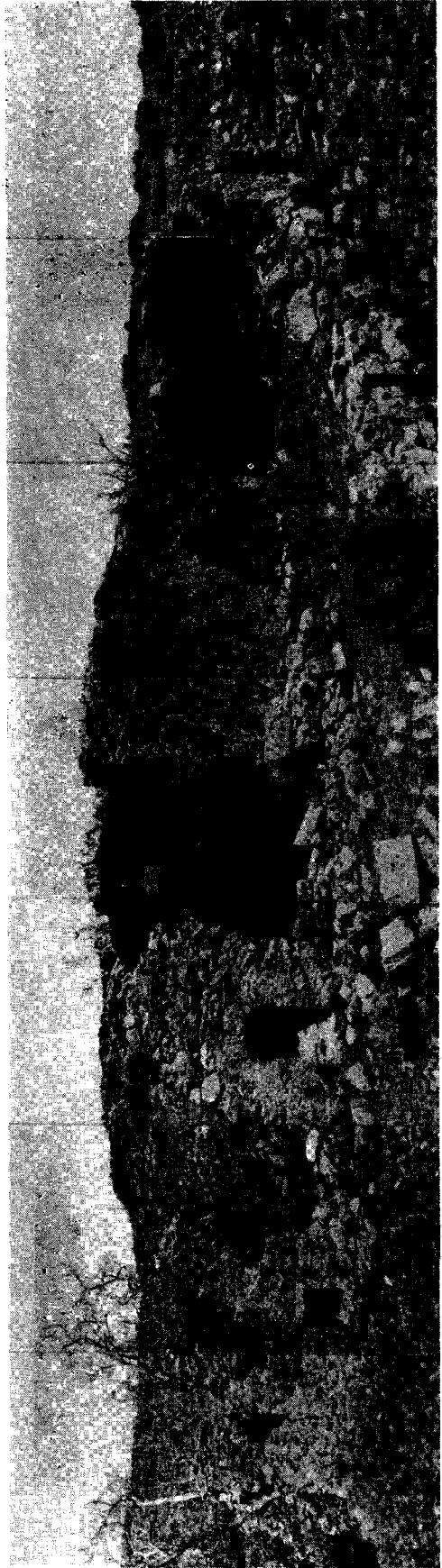
Res. 9

Res. 10

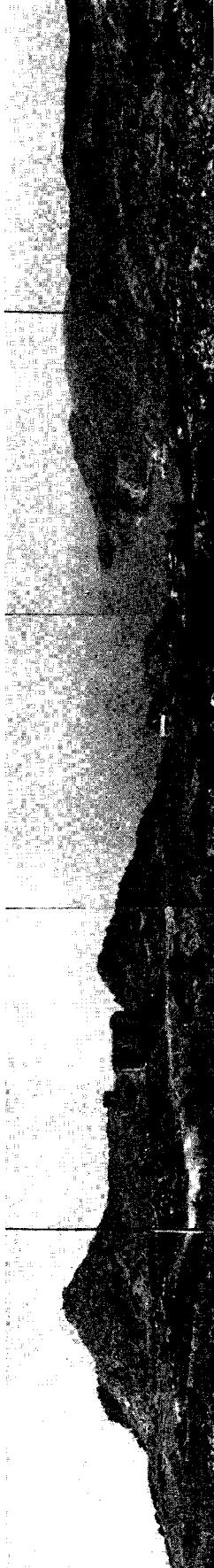

Res. 11

Res. 12

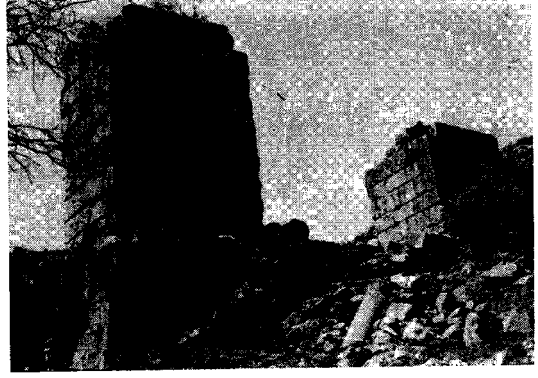
Res. 13

Res. 14

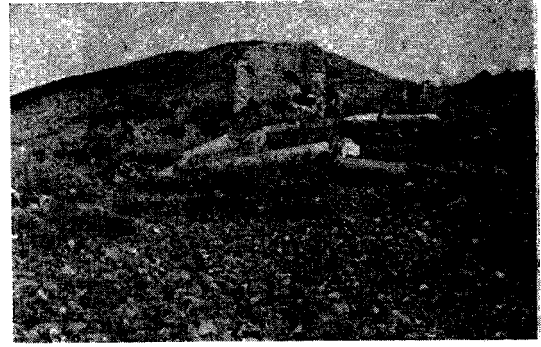
Res. 15

Res. 16

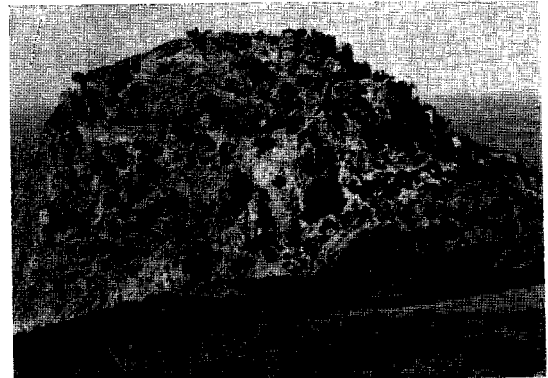
Res. 17

Res. 18

Res. 19

Res. 20

Res. 21

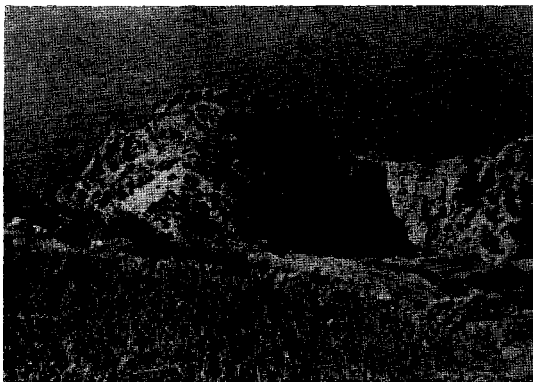
Res. 22

Res. 23

Res. 24

Res. 25

Res. 26

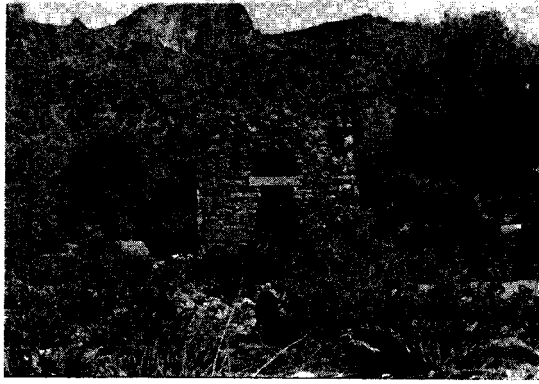
Res. 27

Res. 28

Res. 29

Res. 30

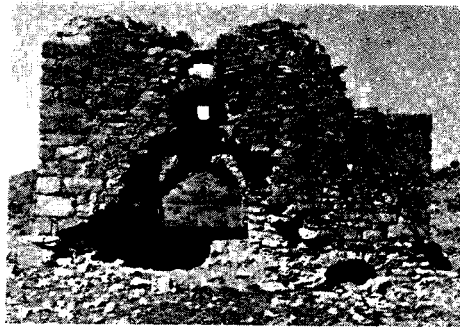
Res. 31

Res. 32

Res. 33

Res. 34

Res. 35

APHRODISIAS IN CARIA. THE 1973 CAMPAIGN

KENAN T. ERİM

Excavations at Aphrodisias in Caria were conducted once again with the support of the National Geographic Society and under the aegis of New York University between July 1 and September 25, 1973. The staff for the campaign included: Miss Sheila Campbell, Mr. Mehmet Erol, Mr. Michael Hendy, Prof. and Mrs. David MacDonald, Mr. Ewald Mühlmeier, Miss Joyce Reynolds, Mr. and Mrs. Mossman Roueche, Mrs. Teresa Tomory, and Mr. Heribert Witte. Mr. Reha Arıcan, of the Istanbul Archaeological Museums, supervised again our restoration and laboratory activities. The Directorate General of Antiquities and Museums was represented by Messrs. Orhan Gürman, now Director of the Sinop Museum, and Selçuk Başer, of the Burdur Museum. Mr. M. Ali Düğenci, finally, was as usual delegated through the courtesy of the *Türk Tarih Kurumu* and Professor Ekrem Akurgal to assist us in our photographic recording in September.

The primary focus of the 1973 campaign was, as in previous years, the *Theatre* and its vicinity. (*Fig. 1*) Investigations were concentrated on the approaches to the structure from the north as well as from the south. Simultaneously, the *North Post Scaenam* area opened in 1972 behind the stage was explored through a series of trenches dug to the east and the northeast, and supervised by Dr. David MacDonald and Mr. Orhan Gürman.

The fortification wall built in Middle Byzantine times with a variety of architectural, epigraphical and sculptural mate-

rial to block the backstage building (*Fig. 2*) and strengthen this whole east side of the Acropolis citadel yield an attractive torso of a *togatus* boy. (*Fig. 3*) It was extracted from the middle course of the wall near the *porta regia* of the stage. In its northward extension, the wall proved to form a right angle in the vicinity of the *parodos* and then continue for about 10 m., to return at an approximate right angle westward, thus creating a sort of bastion. (*Fig. 4*) Between this "bastion" and the large buttressed wall supporting the northeastern part of the Acropolis, in the area of the north *analemma*, a series of steps was uncovered. (*Fig. 5*) Eight of these were preserved, but later transformations damaged the upper stairs. It seems likely, however, that steps belonged to a *vomitium* leading to the *diazoma* and the upper *cavea*. A paved area in front of the *analemma* wall, now only partly preserved, must also be part of this system of access to the upper portion of the theatre.

Practical considerations made excavations within the "bastion" mandatory. The higher level of this area and the need to connect it with the large vaulted chamber built off the north *parodos* in late Roman times demanded gradual and organised investigation. A well-preserved rectangular room was brought to light here. (*Figs. 6 and 7*) Its walls are preserved to a height of about 3 m. and it communicated via a vaulted passageway, including a sort of narrow antechamber, to the west with the late Roman vaulted hall facing the

“archive wall.” The room featured an arcuate niche and airvents or loop-hole-like windows in its south wall. (Fig. 8) A shelf or stand built of plastered masonry and fitted with two marble mortars was lodged to the right of the niche. (Fig. 9) A larger arched doorway was partly preserved on the east side of the chamber, but the construction of the “bastion” and the stage-blocking wall immediately beyond left only a narrow closet-like space between the doorway and the outer fortification wall. (Fig. 10) The room was once vaulted, though its upper walls are considerably damaged. Its date is obviously anterior to the stage-blocking, but it was transformed to fit inside the “bastion” of the eastern flank of the citadel. Its function remains uncertain. It could have been used at one time as a guards’ room or storage area. Its walls bear traces of stucco, which seems to have been plain, without colour or decoration. Several coins and lamps of the sixth century found on its floor level suggest that the room was particularly used in Early Byzantine times.

The “bastion” itself included a large number of re-used sculptural and architectural fragments. The most striking of these were nine frieze blocks reset in an orderly, yet not original sequence on an upper course of the east wall of the “bastion” facing the “piazza” to the east. The frieze belonged to a type much favoured by Aphrodisian sculptors, namely, heads or masks joined by elaborately beribboned garlands. Though damaged by weathering and re-use, many of the heads can be recognised as theatrical masks. Some are even tentatively identifiable as those pertaining to stock comic or pseudo-tragic characters such as slaves, courtesans or procurers. (Figs. 11, 12 and 13) It seems likely that these fragments were placed purposefully here for decorative reasons, but came originally from a building closely affiliated with the theatre. Rather than connected with the well-known frieze of the Portico of Tiberius of the Agora of Aphrodisias, they may have

decorated one of the porticoes of the “piazza” behind the stage building. Many column drums and bases found reworked in the stage-blocking fortification wall must indeed also come from the colonnades of these porticoes. Several large fragments of pilasters and lintels decorated in the “peopled scroll” manner were also found dumped before the “bastion.” They are excellently finished and echo those found in 1904-5 by Paul Gaudin during the excavation of the facade of the Baths of Hadrian. Their original location is, however, difficult to ascertain at the present time. They have obviously no connection with the Baths, since this type of sculptural decoration was very much used by Aphrodisian artists. They may have been part of a nearby monumental gate or doorway. Two other attractive discoveries of an architectural character made before the east wall of the “bastion” also featured favourite decorative Aphrodisian motifs. These consisted of two large half bases, the faces of which were adorned with respectively a satyr’s and a handsome bearded head flanked by the usual beribboned swags of flowers and fruits. These well-preserved items must have belonged to a facade decoration, a monumental altar, a portico or a fountain. (Figs. 14 and 15).

To the east of the “bastion,” extensive excavations were pursued in the “piazza” discovered last year behind the stage building. The construction of the Byzantine stage-blocking fortification wall and “bastion” caused much damage to the porticoes flanking the “piazza.” The “bastion” obliterated the northwestern corner of the north portico. (Fig. 16) The stylobate of this portico with at least three column bases *in situ* was traceable running eastward before the “bastion.” A rare and unusual epigraphical item was discovered in this vicinity: it proved to be a base once supporting a statue of Atia, mother of the emperor Augustus. (Fig. 17) The existence of such a portrait statue is thought-provoking, not only because

of the rarity of representations of Atia, but also because of the additional light it sheds on the close ties between Aphrodisias and the Julio-Claudian dynasty. Such connections have already been illustrated through the dedication of the theatre stage by Zoilus, freedman of Octavian-Augustus, and the discovery of statue-bases to Germanicus and Agrippina (including possibly a portrait-head) last summer.

The pavement of the open "piazza" in its eastern extension proved to be in very good condition, though some slabs had been removed. (Fig. 18) The most significant feature uncovered in this area was a circular platform about equidistant from the south and north porticoes. It consisted of a 1.50 m. wide edge built of well-fitted blocks forming a total diameter of 6 m. (Fig. 19) In its centre, a separate element included a terracotta pipe and suggested that this must have been once part of a fountain-like arrangement. It is plausible that this was not the original function of the platform which could well have belonged to an earlier circular monument, perhaps an altar. As the easternmost limit of the "piazza" remains to be ascertained, it is still difficult to know whether this "fountain" arrangement was located at the centre of the "piazza" or not.

Several significant finds were made to the north of the circular platform: one was a female portrait head of the early first century whose iconographic characteristics fit well those of the empress Livia. (Fig. 20) A well-built, lifesize nude male torso was recovered further to the north, at the edge of the trenched area. (Fig. 21) Its finished back and well-defined muscles suggest that it was part of a seated statue. The neck of a horse found in 1972 in this same vicinity might belong to this figure which could therefore represent a horseman (Fig. 22).*

* Other discoveries of sculpture here included the lower part and limb fragments of a *chlamydatus* type statue. (Figs. 23 and 24).

Investigations in the southern sector of the theatre were shifted from the *South Post Scaenam* area to the vicinity of the south *parodos* (Fig. 25) They included the continued excavation of the impressive circular structure labelled *Aula termale* in 1972. (Fig. 26) Under the supervision of Mr. Ewald Mühlmeier, initial work here, concentrated, however, on defining access to the theatre and the nature of the stepped platform found last summer at the southwestern corner of the "piazza" against the Byzantine stage-blocking wall. It now seems probable that the platform was built by the Byzantines out of steps originally belonging to a *vomitorium* and served the purpose of providing access to an upper area. (Fig. 27) Fragmentary steps were also discovered on a higher level beyond the stageblocking wall in a room of late date built adjacent to the south *parodos* area (Fig. 28) The function of this room, which is nestled against the south *analemma* wall and features uneven rectangular recesses on its north and south walls, remains uncertain. It is, however, surely contemporary with the modifications and additions made to the area of the north *analemma*, i.e. in late Roman-early Byzantine times. Other constructions of the same date were traced at the extremity of the south *analemma* wall, where two parallel vaulted corridors, perhaps part of another *vomitorium* or gallery complex were brought to light. The smaller one to the east seems to have been built later and eventually blocked and the stones of its vault robbed. (Fig. 29) Another smaller, vaulted lateral passageway was discovered next to the north wall of the *Aula termale* and led down from the vicinity of the south *analemma* and the above-mentioned corridor. (Fig. 30)

The most impressive development of the operations conducted in this south sector was the complete excavation of the so-called *Aula termale*. As already evident last summer, this remarkably well-preserved circular hall, 12 m. in diameter,

formed an important element of a large complex intimately connected with the theatre and probably built in the third century. Its walls are preserved to a height of over 10 m. (Fig. 31) Its large four arcuate niches proved to be matched by four smaller, rectangular ones situated between the larger niches. Three doors were cut at a later date through the west, east and south smaller niches. (Figs. 32-34) Three original, low vaulted corridors, on the other hand, led from the large southeastern niche into two rectangular rooms to the south yet to be excavated. (Figs. 35 and 36) A third passageway communicated with the southwestern corner arch of the 'nymphaeum' adjacent to the *Aula termale*, briefly investigated in 1962. (Fig. 37) A similar corridor not yet opened led from the northeastern large niche into the third arch of the 'nymphaeum.' (Figs. 38 and 39) In the latter part of the summer, the northernmost end of this 'nymphaeum' complex, contiguous to the south portico of the "piazza" was investigated. (Fig. 40) A door, subsequently blocked, gave access from the portico to a hall the north and west walls of which were cut by small rectangular recesses. Its pavement consisted of attractive black and white marble square tiles and featured two handsome *opus sectile* panels in the shape of rosette patterns. (Figs. 41 and 42) The hall was joined to the northern 'nymphaeum' via a central door. Only a limited area in front of the northernmost arcuate niche was excavated. (Fig. 43) Opposite the niche, a door was revealed, (Fig. 44) and the whole eastern wall of the 'nymphaeum' traced above ground, giving it the total dimensions of 23 m. by 12 m. (Fig. 45) This east wall also featured rectangular niches paralleling those of the western wall. Brief exploration also indicated that a vaulted entrance or door was located opposite the southernmost niche of the west wall. Marble paving was fragmentary in the north portion of the 'nymphaeum.' Details in construction, characteristics of the ma-

sonry suggest that the lateral hallway adjacent to the "piazza" (i.e. with the *opus sectile* floor) is a later addition, perhaps contemporary with the late Roman layout of the "piazza" itself.

The precise nature of the *Aula termale-nymphaeum* complex is still uncertain. Yet, an identification with a thermal establishment (or a variation thereof) remains plausible. A number of pipes embedded in some of the walls of the complex clearly betrays an elaborate water conducting or evacuation system. Although many sculpture fragments were found in the excavations of this area, none of these helps a more precise identification. Three marble ex-votos of eyes and male genitalia (Figs. 46 and 47) require mention, however, but they are probably part of the later Byzantine and Turkish dumps which gradually filled the interior of the building. The size of the whole complex, on the other hand, is much more considerable than originally assumed. Many walls are traceable to the south and the east and suggest an imposing and complicated structure (Fig. 48).

Restoration work was continued throughout the summer on the stage of the theatre. (Fig. 49) The resetting of the *pulpitum* blocks fallen into the orchestra permitted a complete reading of the inscription carved on these stones. It appears that Tiberius Claudius Zelus assumed the expenses of the work on the columns and decoration including the panelling of the walls and floor (presumably of the stage) and dedicated this to Aphrodite, Antoninus Pius, Lucius Verus and Marcus Aurelius. The date of this document, which should be between 139 and 161, is quite significant for the chronology of the transformation of the theatre from a Hellenistic into a Roman structure. The additional inscription discovered in 1970 in the *conistra* recording the dedication of this portion of the work by Menestheus Scopas indicates that the transformation was completed by the reign of Marcus Aurelius.

Further restoration concentrated on the *proskenion*. The main task undertaken by Mr. Reha Arican, of the Istanbul Archaeological Museums, was the consolidation, including repair, of the half columns. Two important missing fragments of these columns were recast. Simultaneously, an initial reassemblage of the architrave and cornice blocks of the *proskenion* was completed in the courtyard of the excavation house. Lack of time prevented the resetting of this entablature on the colonnade. It is hoped that this will be begun in the 1974 campaign.

Extensive excavations, supervised by Mr. Selçuk Başer, were continued to the east of the *Odeon* and aimed at clarifying the character of the rooms found here in 1972. (Fig. 50) The area apparently witnessed a long and complicated series of building, rebuilding and modifying activities and was consistently inhabited until the Middle Byzantine period. The complex, two rooms of which were partially cleared in 1972, had been erected near and partly over an earlier structure located to the north. Only two rooms of this earlier construction were traceable. (Fig. 51) One of them had a mosaic pavement, partially preserved, featuring an *emblema* with a female figure and an inscription referring to Aphrodite (Fig. 52) Further to the north, a complicated maze of walls and cross-walls were uncovered and should be connected with the latest phase of habitation in this area. Three Byzantine tombs, probably of the tenth or eleventh century, were discovered in the upper layers. In the fill of one of the rooms, a most attractive terracotta medallion showing the bust of the Aphrodite of Aphrodisias was found. It was broken off a votive offering, vessel or similar dedication. (Fig. 53)

The original function of the building discovered last year remains obscure. Its northern room was paved with a combination of marble slabs and geometric mosaic panels. Two of its doors opening unto the corridor to the west had later been sealed. It communicated via three doors,

on the other hand, with a square room to the south, whose pavement was completely destroyed. (Figs. 54 and 55) If these two rooms form a reasonably harmonious and constructionwise satisfactory unit, structures uncovered to the east and northeast are much more complex and the sequence of their construction difficult to establish. They must be considered generally either additions or radical transformations which obliterated the earlier buildings. A room immediately to the east of the two-room complex betrayed similarities in construction detail, yet also yielded evidence of late Hellenistic and early Roman occupation under its floor level. A hoard of three *cistophori* was discovered in this context. Later habitation, on the other hand, was illustrated by another coin hoard of small Byzantine copper found in some roof debris and consisting of one copper *folles* of Justinian, two of Tiberius II and one of Maurice Tiberius, the latest coin being datable to 587/8. A third, larger hoard of 56 bronze issues was discovered in another room immediately to the north. It included 30 *folles* and 5 half *folles* of Justin II, 2 *folles* and 2 half *folles* of Tiberius II and 15 *folles* and 2 half *folles* of Maurice Tiberius. The chronological distribution of this hoard (566/7 to 591/2) tallies well with that of the other Byzantine hoard. Both in turn fit the evidence provided last year by the bronze hoard found near the theatre in front of the stepped platform of the *South Post Scaenam* ranging in date from Justinian to Maurice Tiberius. It seems, therefore, obvious that Aphrodisias witnessed much uncertainty and even suffered destruction and damage in the last decade of the sixth century. Among the top layer of debris in one of the southeastern rooms, a heroic male portrait head was found. It represented probably an idealised prince or ruler intentionally imitating the physical characteristics of Alexander. Though battered, the face and its overall physiognomy may echo some portraits identified as Mithradates VI of Pontus (Figs. 56 and 57).

Two rooms, finally, excavated in the northeastern section of the East Odeon area, similarly betrayed transformations obscuring earlier buildings. (Fig. 58) One of the rooms featured thick, solid walls, as well as two doors opening to the east. Its last occupants turned it into a utilitarian area by constructing two parallel rows of three storage "bins" contiguous to one another. (Fig. 59 and 60) On the other hand, the existence of an earlier structure here was indicated by the discovery of a large number of excellently carved architectural fragments, including frieze, cornice and other entablature elements. In style and size, these fragments suggest a small, possibly public, building of the early Imperial period. Several epigraphical items were recorded here : one pertains to an official letter perhaps referring to the Senatorial Archive at Rome; another fragment seems to be concerned with taxation. A statue base originally cut in the first century appears to have been re-used in the second (Fig. 61).

Numerous sculpture fragments were also found in the overall excavation of this northeast sector. They included a seated underlifesize female figure, a fragmentary late Roman portrait, and the head of an unfinished helmeted warrior protecting himself with a round shield. (Figs. 62-64) At the extremity of the excavated area, a curious Byzantine tomb arrangement incorporated a complete box of a garland sarcophagus in the centre, framed on four sides by several other Roman sarcophagi panels. All of the panels in question belonged to variations of the garland sarcophagus type. (Figs. 65-69) Another garland sarcophagus box was uncovered re-used at the southern edge of the excavated area. (Fig. 70)

A brief attempt at reaching and defining archaic levels along the *northern*

slope of the Acropolis was made and supervised by Mr. Orhan Gürman. A trench was staked above an earlier one dug in 1968 at the northern foot of the mound, and produced mixed Byzantine and Roman stratification at first. An attractive head of a herm was found in this context. (Fig. 71) But at a depth of ca. -5m., archaic and some Iron Age sherds were discovered and the outline of mudbrick walls on stone foundations traced. Excavation was then suspended because of time limitation (Fig. 72).

Important epigraphical material was unearthed in a brief exploration of the *west side of the Portico of Tiberius* near the Baths of Hadrian. The twenty columns of this short end of the portico had smooth lower drums with laudatory inscriptions honouring a man called Albinus, otherwise unknown. Several of these had been recorded by the French excavations of 1904-5 and seen even earlier by eighteenth and nineteenth century travellers. The inscriptions are cut deeply and clearly, but in an irregular and inconsistent script, with occasional traces of red paint. Eighteen of the twenty inscriptions are now available and show that they pertain to a series of acclamations put up in the late fifth or early sixth century in honour of Albinus, who probably provided funds to restore this section of the agora. Though single acclamations are known, the present set represents the largest group yet discovered and add much to our knowledge of the formulae used. The archaeological evidence thus supports the literary references (including Libanius and the reports of oecumenical councils) and shows that there existed an established ritual for acclamations, starting with praises of God, then of the emperor(s), then of all other authorities in order, ending with detailed praises of the honoured individual.

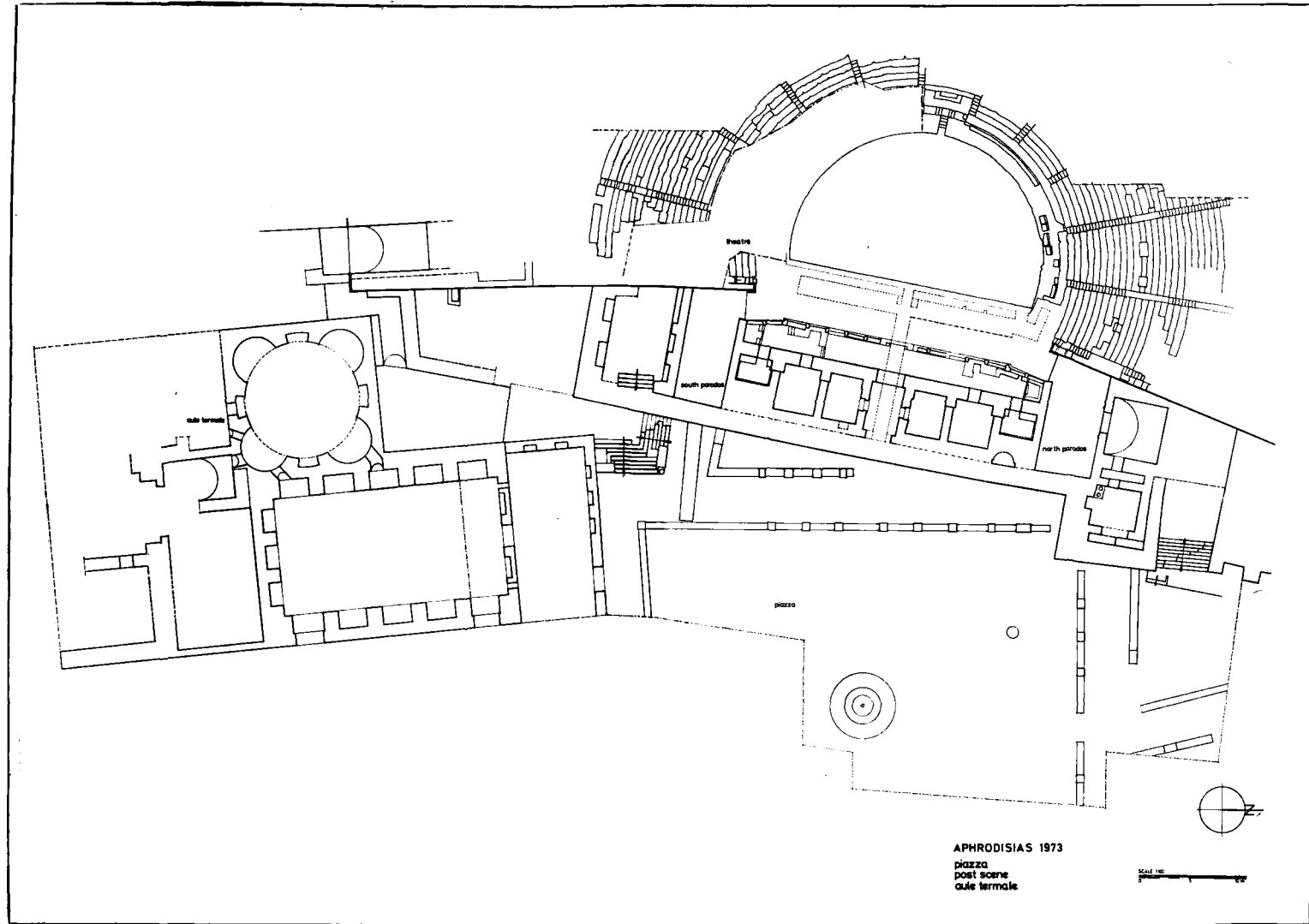

Fig. 1 — Plan of 1973 Aphrodisias theatre excavations, including *North Post Scaenam* and *Aula termale* complex.

Fig. 2 — Theatre. Stage-blocking Byzantine wall.

Fig. 3 — Theatre. *Togatus* torso of boy.

Fig. 4 — *North Post Scaenam*. "Bastion" of Byzantine fortification.

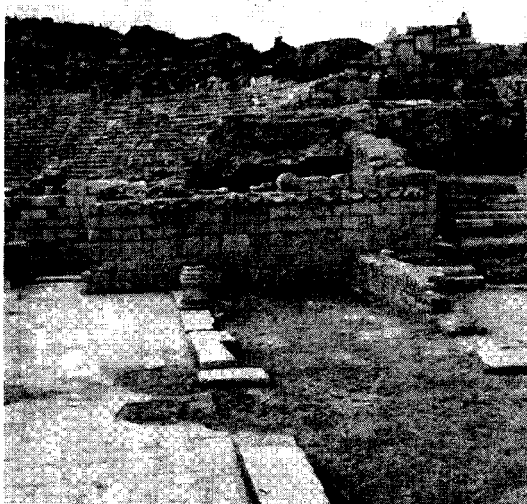

Fig. 5 — *North Post Scaenam*. Vomitorium steps.

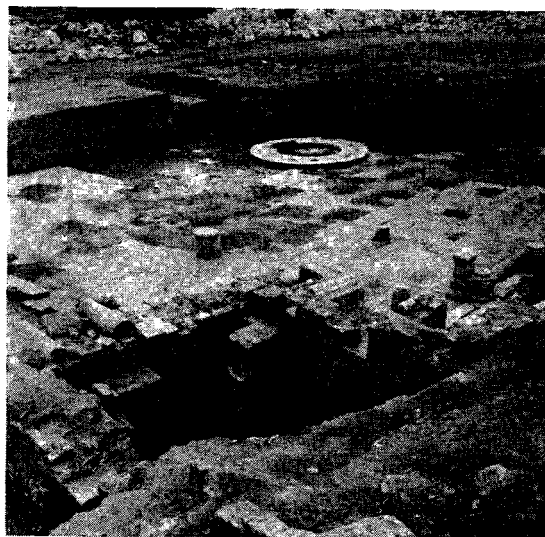

Fig. 6 — *North Post Scaenam*. Room within "bastion" in foreground.

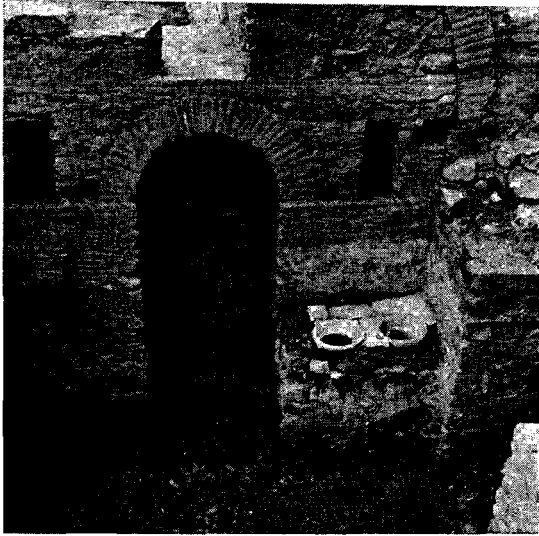

Fig. 7 — *North Post Scaenam*. Room within "bastion", south wall.

Fig. 8 — *North Post Scaenam*. Room within "bastion" in south wall.

Fig. 9 — *North Post Scaenam*. Room within "bastion" south wall. Ledge with mortars.

Fig. 10 — *North Post Scaenam*. Room within "bastion." East wall.

Fig. 11 — *North Post Scaenam*. Frieze blocks re-used in "bastion."

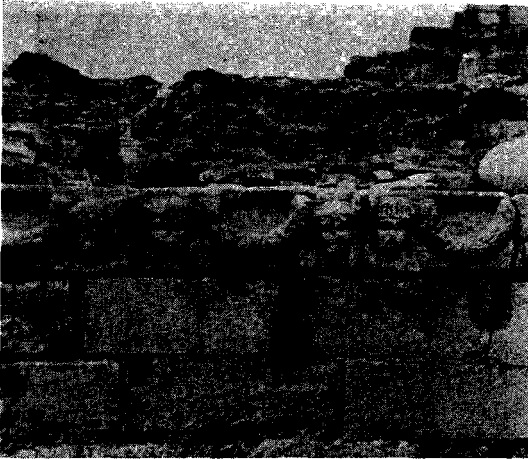

Fig. 12 — *North Post Scaenam*. Frieze blocks re-used in "bastion."

Fig. 13 — *North Post Scaenam*. Frieze blocks re-used in "bastion."

Fig. 14 — *North Post Scaenam*. Half base with satyr's head.

Fig. 15 — *North Post Scaenam*. Half base with bearded head.

Fig. 16 — *North Post Scaenam*. East portico and "piazza."

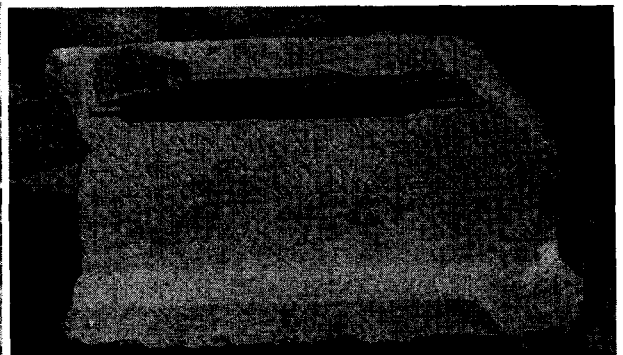

Fig. 17 — *North Post Scaenam*. Statue base of Atia.

Fig. 18 — "Piazza." Looking northeast.

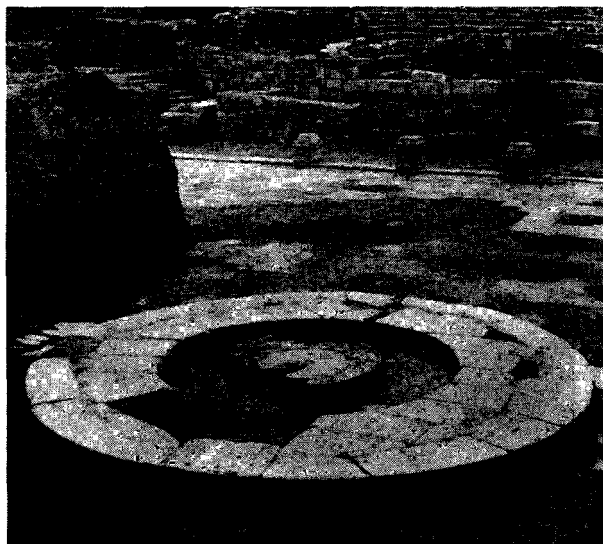

Fig. 19 — "Piazza." Central circular platform.

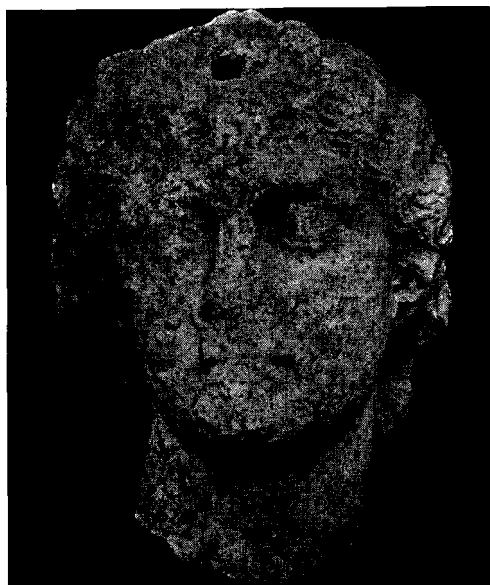

Fig. 20 — "Piazza." Portrait head of Livia.

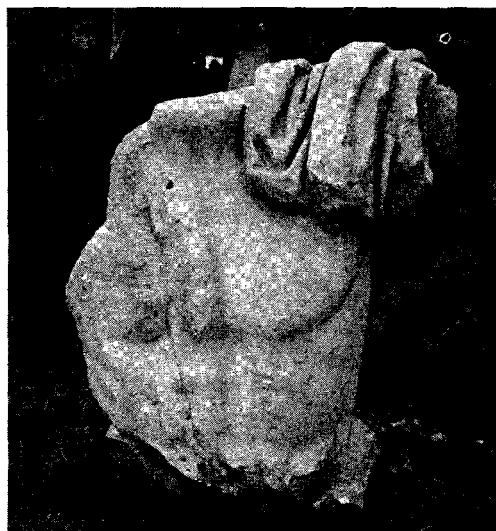

Fig. 21 — "Piazza." Seated male torso.

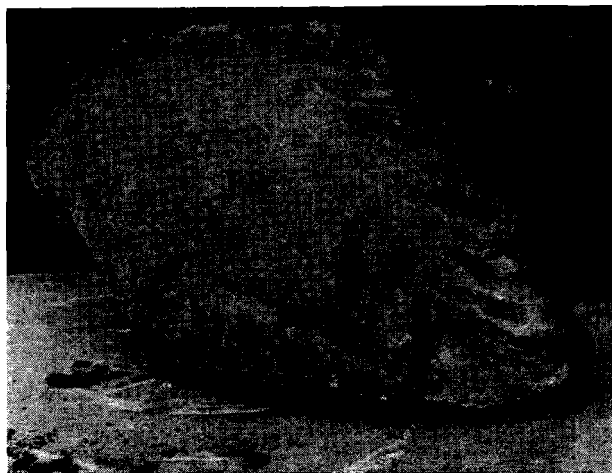

Fig. 22 — "Piazza." Neck of horse.

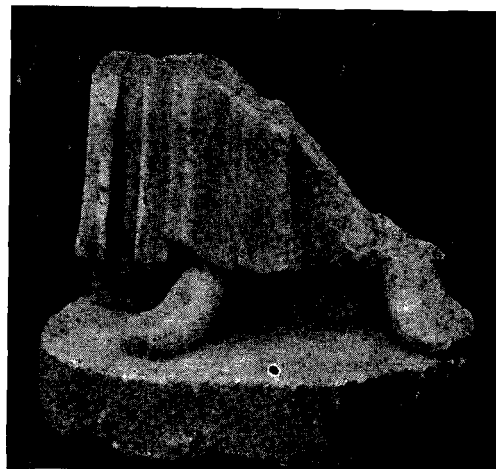

Fig. 23 — Feet of *chlamydatus* statue.

Fig. 24 — "Piazza." Limb-fragments of *chlamydatum* statue.

Fig. 25 — *South Post Scaenam* area.

Fig. 26 — *Aula termale* in centre.

Fig. 27 — *South Post Scaenam*. Stepped platform.

Fig. 28 — *South Post Scaenam*. Remaining upper vomitorium steps near south *analemma* wall.

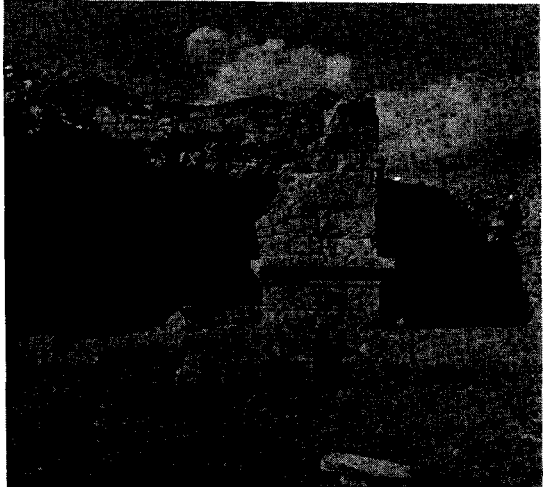

Fig. 29 — *South Theatre*. Two parallel vaulted corridors from vomitorium (?)

Fig. 30 — South Theatre. Lateral, vaulted passageway.

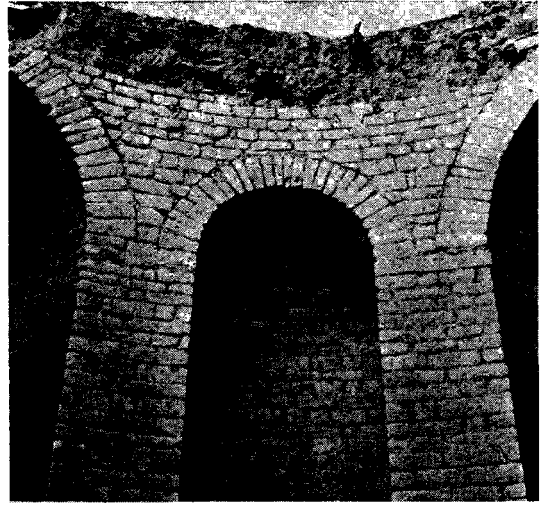

Fig. 31 — *Aula termale*.

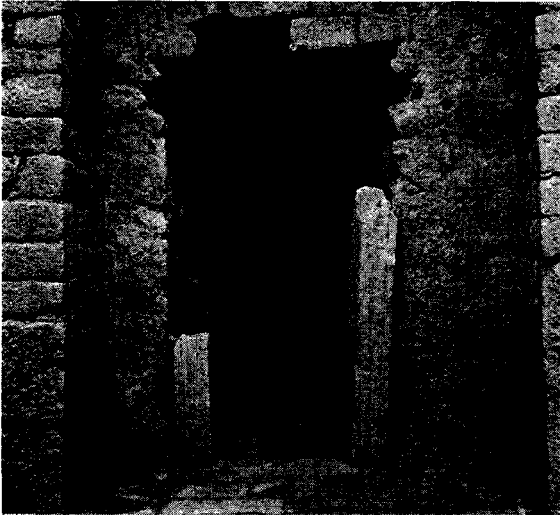

Fig. 32 — *Aula termale*. Tor., door cut through west niche.

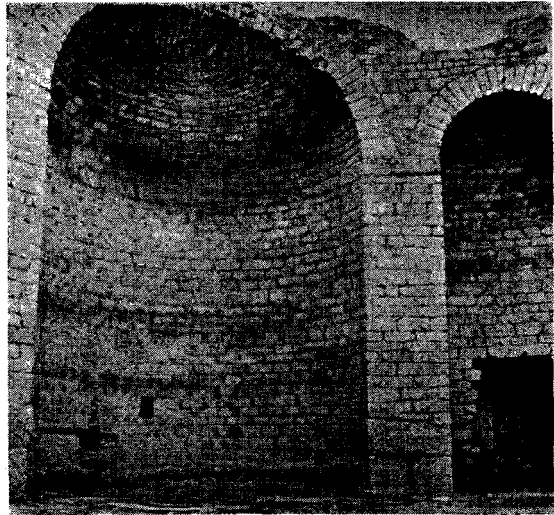

Fig. 33 — *Aula termale*. Door cut through east niche.

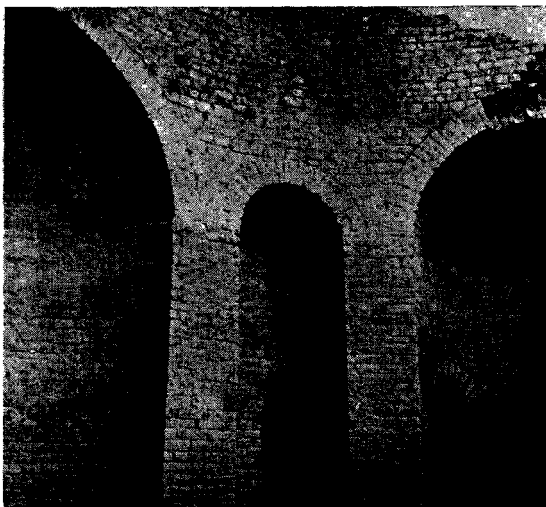

Fig. 34 — *Aula termale*. Centre, door cut through south niche.

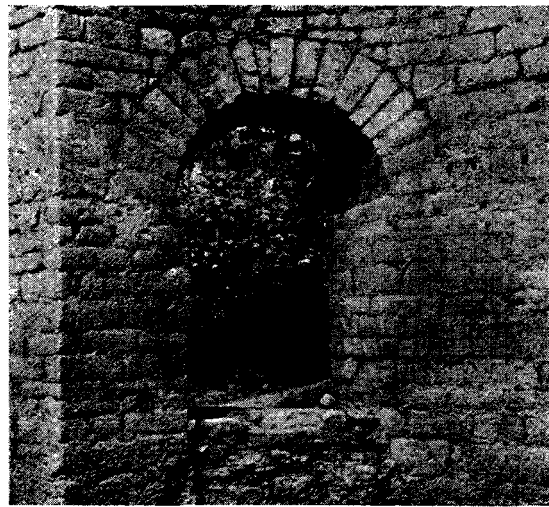

Fig. 35 — *Aula termale*. Original low vaulted passageway. SE niche.

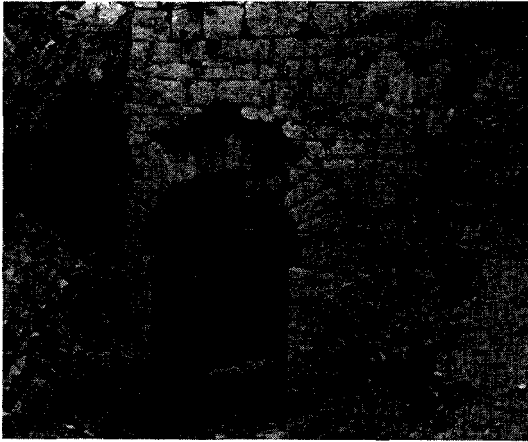

Fig. 36 — *Aula termale*. Original low vaulted passageway. SE niche.

Fig. 37 — 'Nymphaeum' adjacent to *Aula termale*.

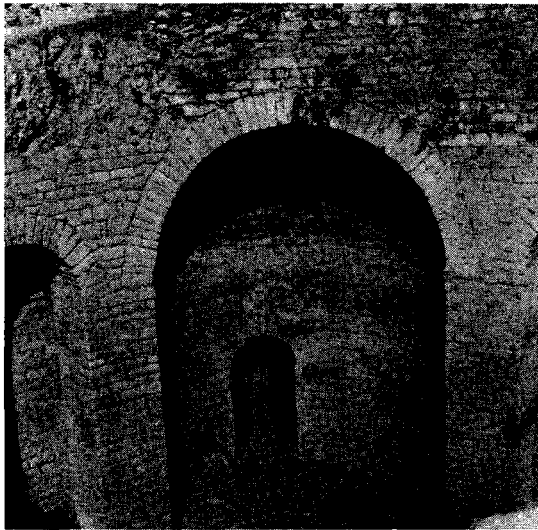

Fig. 38 — *Aula termale*. Northeast large niche with passageway to "nymphaeum."

Fig. 39 — *Aula termale*. Passageway in NE large niche.

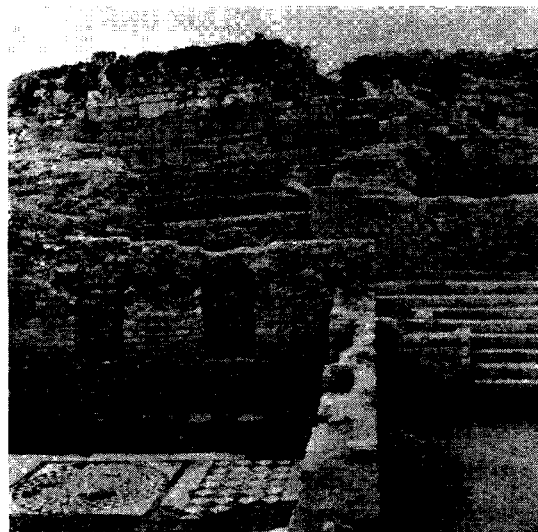

Fig. 40 — 'Nymphaeum'. North end.

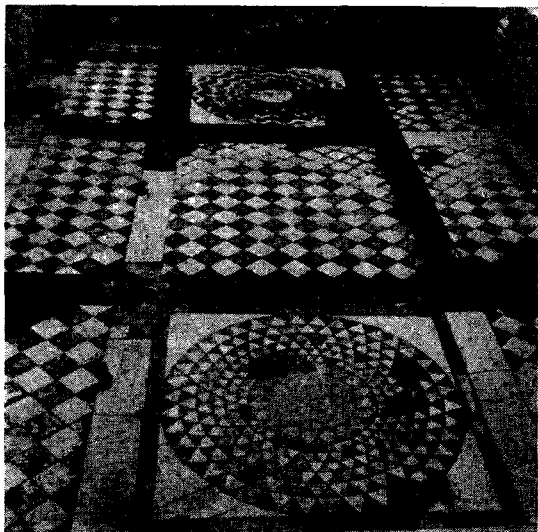

Fig. 41 — 'Nymphaeum'. *Opus sectile* floor of north hall.

Fig. 42 — *'Nymphaeum'*. *Opus sectile* floor of north hall.

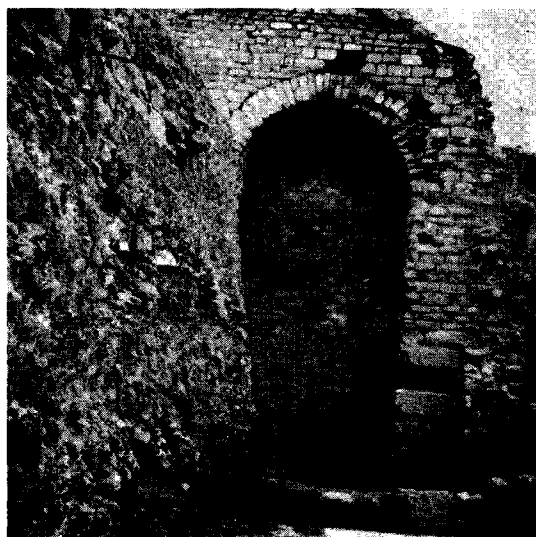

Fig. 43 — *'Nymphaeum.'* Northern niche.

Fig. 44 — *'Nymphaeum.'* Door opposite northern niche.

Fig. 45 — *'Nymphaeum.'* Overall view.

Fig. 46 — *'Nymphaeum.'* Fragmentary ex-voto of eyes.

Fig. 47 — *'Nymphaeum.'* Ex-votos of male genitalia.

Fig. 48 — *Aula termale-Nymphaeum*. Walls to south,
part of complex.

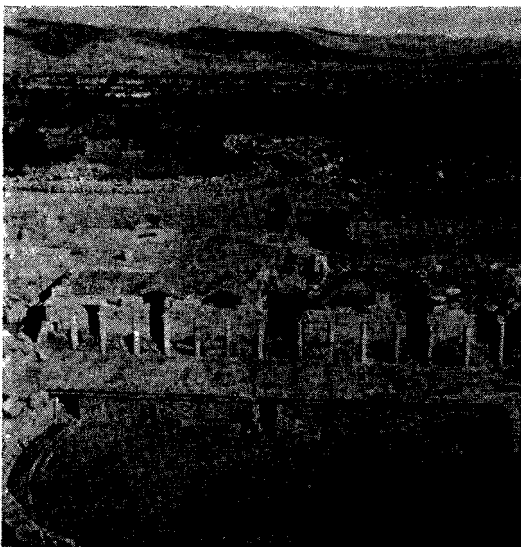

Fig. 49 — Theatre. General view looking east.

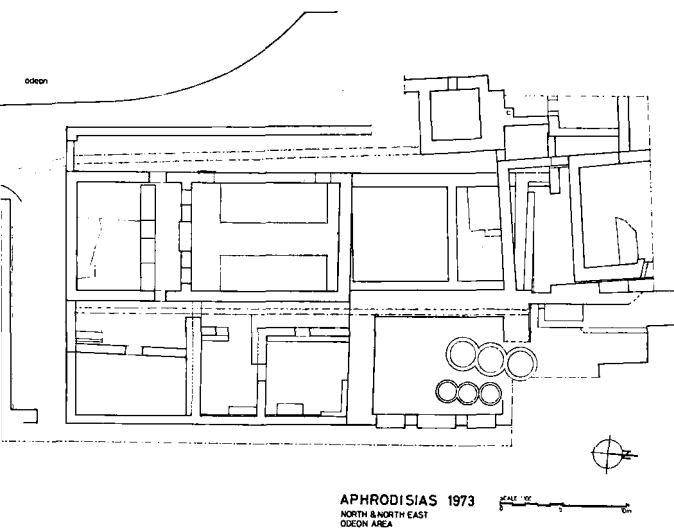

Fig. 50 — East Odeon. Plan of 1973 excavations.

Fig. 51 — East Odeon. Northern rooms.

Fig. 52 — East Odeon. Mosaic panel or emblem with Aphrodite (?) figure.

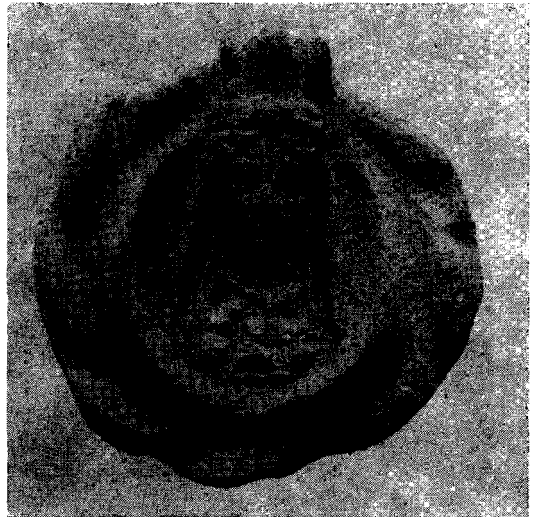

Fig. 53 — East Odeon. Terracotta medallion bust of Aphrodite of Aphrodisias.

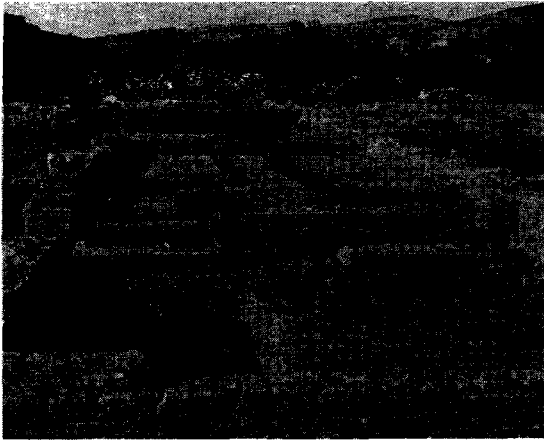

Fig. 54 — East Odeon. Western rooms looking north.

Fig. 55 — East Odeon. Western rooms looking southeast.

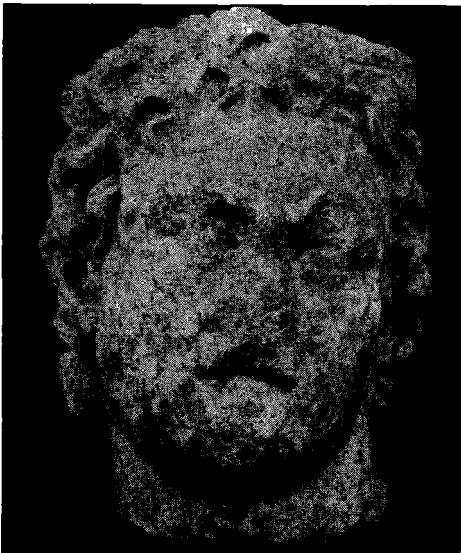

Fig. 56 — East Odeon. Ruler portrait head (Mithradates VI?)

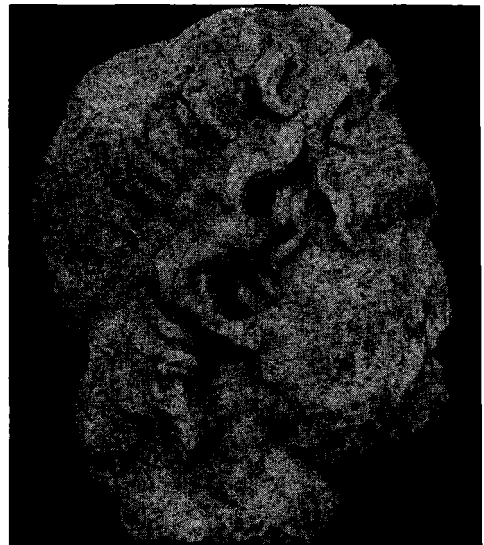

Fig. 57 — East Odeon. Profile of same.

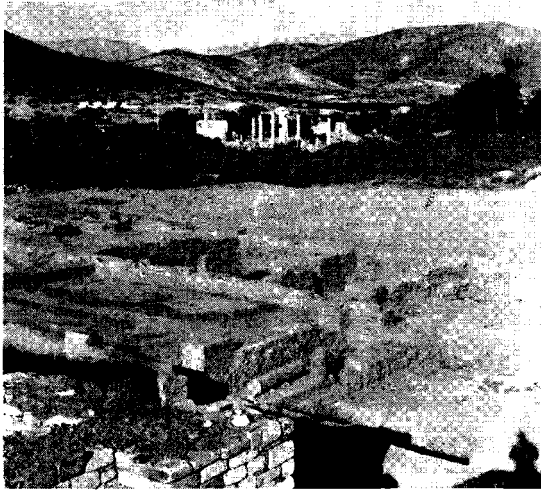

Fig. 58 — East Odeon. Eastern rooms.

Fig. 59 — East Odeon. Eastern rooms looking north.

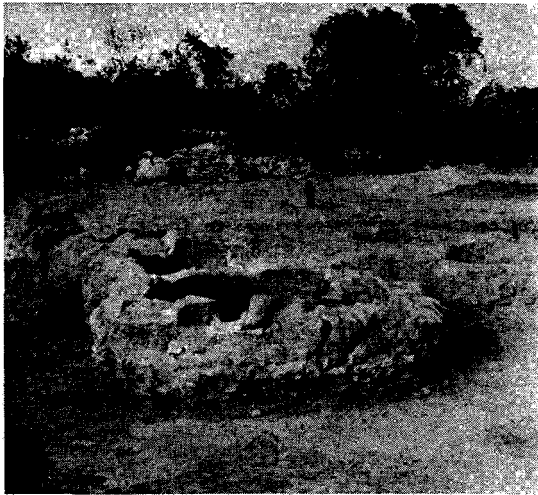

Fig. 60 — East Odeon. Northeastern room. "Bins."

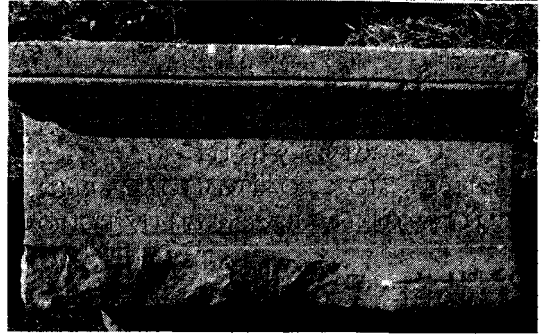

Fig. 61 — East Odeon. Re-used statue base.

Fig. 62 — East Odeon. Seated female figure.

Fig. 63 — East Odeon. Fragmentary late Roman portrait.

Fig. 64 — East Odeon. Helmeted warrior.

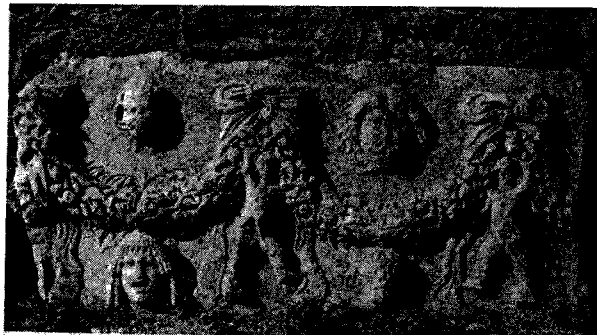

Fig. 65

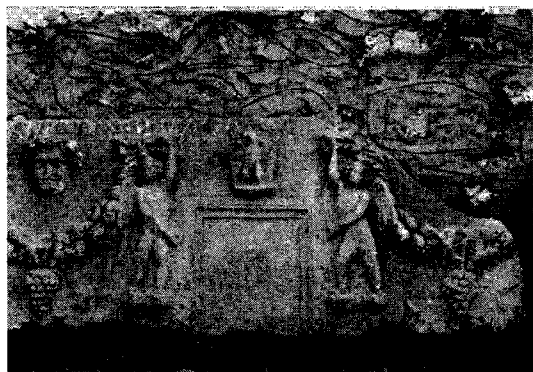

Fig. 66

Fig. 67

Fig. 65.-68 — East Odeon. Re-used garland sarcophagus panels.

Fig. 69 — East Odeon. Ae-used
garland sarcophagus panels.

Fig. 70 — East Odeon. Re-used
garland sarcophagus box.

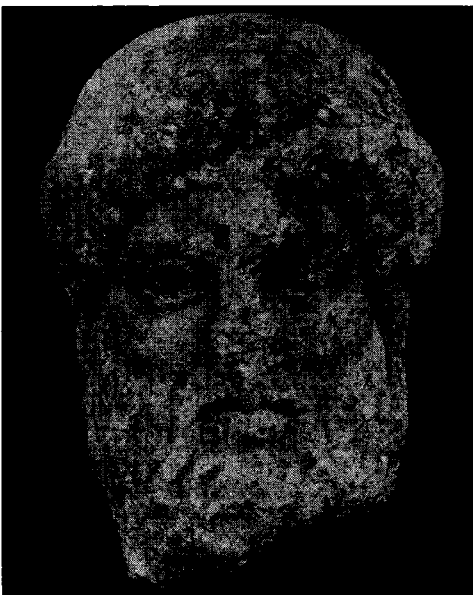

Fig. 71 — North Acropolis. Head of herm.

Fig. 72 — North Acropolis. Iron Age foundations.

BOĞAZKÖY

DR. PETER NEVE

Die Ausgrabungen der Deutschen Bogazköy-Expedition 1973 konzentrierten sich auf das Gebiet nordwestlich des Tempelbezirks (Planquadrate I-J/19-20). Hier sollte die bereits in den Jahren 1970/71 erfasste hethitische Siedlung auf weiterer Fläche aufgedeckt werden, um genauere Kenntnis über ihre Bebauungsweise und -abfolge zu gewinnen. Ausserdem war ihr Anschluss zur Stadtmauer und zum Stadttor im Nordwesten (I/19, J/20) und zu dem 1956/58 freigelegten Siedlungsgebiet im Nordosten (J-K/20) zu klären. Diese Aufgabenstellung führte zu folgender Arbeitseinteilung : (Abb. 1)

1. Endgültige Freilegung der Häuser 4 und 6 zu Füßen der Tempelterrasse, wo 1971 beachtliche Keramikfunde in situ gemacht werden konnten.

2. Verbreiterung des zwischen den Tempel-Magazinen und der Stadtmauer angelegten Schnittes nach Südwesten und Nordosten, um die hier festgestellte Bebauung auf grosser Fläche freizulegen und den Anschluss an den Suchschnitt von 1956 zu gewinnen.

3. Anlage eines breiten Grabens entlang der Stadtmauer in Richtung auf das Stadttor in I/19, um das räumliche und zeitliche Verhältnis der Siedlung zu diesem Befestigungswerk zu ermitteln.

4. Fortsetzung der 1970 begonnenen Tiefgrabung zwischen Haus 5 – Nord und den Tempelterrassen, um die Schichtabfolge der hethitischen und vorhethitischen Bebauung genauer zu überprüfen.

5. Restaurationsarbeiten an den 1971 freigelegten Gebäuden und an der Stadtmauer in J/20.

Zur Bewerksstellung der Aufgaben wurden 42 Arbeiter eingestellt, unter ihnen fünf junge Fachkräfte aus dem Dorf, die am Ort oder in Deutschland als Restauratoren, Zeichner und Vermesser ausgebildet waren. Als Teilnehmer der Expedition wirkten mit : Professor Dr. K. Bittel, C. Haase, Dr.-Ing. P. Neve, Professor Dr. H. Otten, Frau Chr. Rüster. Herr A. Bal, Leiter des Lokalmuseums in Bogazköy, vertrat die türkische Generaldirektion der Altertümer und Museen.

Die Grabungen dauerten vom 16. Juli bis zum 15. Oktober. Sie waren bis in den Herbst hinein von aussergewöhnlich gutem Wetter begünstigt und konnten daher ohne Verzögerung und im geplanten Umfang ausgeführt werden.

1. Nachhethitische Siedlungsreste

- a) Ein Gebäude der hellenistisch-römischen Zeit

Unmittelbar nordwestlich der Tempelterrassen (J/19) lagen die Überreste von grossteinigen Mauern, die in beziehungsweise auf dem Verfallsschutt der hethitischen Siedlung gegründet waren. Möglicherweise bildeten sie mit den früher (1967, 1971) freigelegten, ähnlich konstruierten und stratifizierten Gemäuern südlich und westlich davon eine grössere, zusammenhängende Anlage, über deren ursprüngliches Aussehen oder deren Bedeutung sich bisher allerdings nichts aussagen lässt (Abb. 2). Da das Bauwerk in seiner Mau-

erfüllung bemalte Scherben des sogenannten galatischen Stils¹ enthielt, wird es frühestens in die nämliche, das heisst in die hellenistisch-römische Periode datiert werden dürfen.

b) Urnengräber aus der phrygischen Zeit

Die phrygische Siedlung ist mit vier weiteren Brandbestattungen vertreten (Grab 1-4/1973), womit sich die Zahl der im Bereiche der Unterstadt bekannten Beispiele nunmehr auf zwanzig erhöht (Abb. 3). Auch sie gehören nach Ausweis ihres Inventars in die Zeit der östlich benachbarten Wohnquartiere, also in die älter-phrygische Siedlungsperiode (Zeit der Bauschicht Büyükkale IIa)².

Verhältnismässig reich ausgestattet war Grab 1/1974, das vor der Tempelterrasse unter den Fundamenten des "römischen" Gebäudes (s.o.S.) lag. Als Behälter für den Leichenbrand diente ein stark zerdrückt und korrodiert vorgefundenes Gefäss aus Bronze, vermutlich eine flachrunde Schale mit weit ausladendem, breitem Rand. An Beigaben fanden sich vier Fingerringe, davon drei aus Silber und einer aus Bronze, das Bruchstück einer Bronzefibel sowie ein kleiner Henkelbecher aus Ton (Abb. 4). Alle Beigaben waren durch Sekundärbrand stark in Mitleidenchaft gezogen.

Das weiter nördlich freigelegte Grab 2/1973 bestand aus einem schlichten grauen Topf als Urne, sowie darin und daneben je einer bronzenen Bogenfibel (Abb. 5).

Grab 3/1973 enthielt drei Bronzefibeln (Abb. 6). Zwei von ihnen entsprachen sich spiegelbildlich so auffällig, dass sie wahrscheinlich als Fibelpaar ein und dasselbe Kleidungsstück – etwa als linke und rechte Schulerspange – zierten. Alle drei Fibeln lagen zusammen mit Leichenbrand und Holzkohle in einem grossen, bemalten Topf, der mit drei korbgriffartig aufsitzenden, rotellen-verzierten Henkeln versehen war.

Von besonders hervorragender Qualität zeigte sich das als Urne verwendete Gefäss in Grab 4/1973 (Abb. 7). Es war aus feingeschlammten, dünnwandigen Ton geformt und besass ein Paar vertikaler Henkel, die in Form von Entenschnäbeln über der Gefässschulter endeten. Henkel und Gefässschulter wiesen eine violettrote und dunkelbraune Bemalung auf beigefarbenem Grund in verschiedenartigen geometrischen Mustern auf. In dem Topf stak eine vollständig erhaltene kleine Schale aus matt poliertem, rötlich braunem Ton. Seitlich daneben lag der Rest einer ungewöhnlich grossen Bronzefibel mit flachem Bügel und darauf genieteten, halbkugelförmigen Buckeln.

Eine Übersicht aller bisher bekannten phrygischen Urnengräber in der Unterstadt bietet die nachfolgende Tabelle. Unter dem Vorbehalt einzelner lückenhafter Befunde, wie sie durch Plünderung oder durch natürliche Beschädigung hervorgerufen sein mögen, ist daraus zu entnehmen, dass die Ausstattung der Gräber durchweg einheitlich war. Mit Ausnahme von Grab 1/1973 bestanden sie in der Regel aus einem Tongefäss als Graburne, die sich häufig und ganz im Gegensatz etwa zu den hethitischen Urnen von Osmankayasi³ durch hervorragende künstlerische Beschaffenheit auszeichnet, dazu aus Beigaben in Form von Gewandfibeln, Gürtelbeschlagen und Ringen, die mit dem Toten zusammen als dessen persönlicher Kleiderschmuck verbrannt worden waren. Zusätzliche, also im eigentlichen Sinne "echte" Beigaben fanden sich nur bei sieben Gräbern als kleine Trinkbecher oder -schalen neben, in einem Falle auch in der Urne. Mit den Unterschieden in der Anzahl und der Qualität der Beigaben sowie in der Qualität der Urnen sind sicherlich auch gewisse Unterschiede im Rang und Wohlstand der Verstorbenen angedeutet. In Ermangelung

¹ Jahrbuch 78, 1963, 218 ff.

² Boğazköy IV, 34 ff. TAD XIX/I, 1970, 182 ff.

³ K. Bittel u.a., Die hethitischen Grabfunde von Osmankayasi, WVD OG 71, 6 ff. Abb. 4.5.7.8, Taf. XII-XXIV.

PHRYGISCHE URNENGRÄBER IN DER NÖRDLICHEN UNTERSTADT

NR.	FUNDORT	FUNDLAGE	URNE	INV.NR.	BEIGABEN IN URNE	INV.NR.	BEIGABEN NEBEN URNE	INV.NR.
1/56	J/20 g/1a	OBERFLÄCHENSCHUTT 30-50 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	AMPHORE MIT SCHWARZBRAUNER BEMALUNG AUF WEISSEM GRUND	86/o			HENKELTASSE HENKELTASSE MIT DUNKELBRAUNER BEMALUNG AUF WEISSEM GRUND	216/o 85/o
1/57	J/20 h/5b-W	SCHUTTERDE 80 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	TOPF MIT DECKELSCHALE	356/p				
2/57	J/20 h/6b	SCHUTTERDE 80 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	ZWEIHENKLIGER TOPF	337/p				
3/57	J/20 h/7d	SCHUTTERDE 100 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	ZWEIHENKLIGER TOPF MIT GRAU-SCHWARZER BEMALUNG	339/p			VERBRANNT E BOGENFIBELRESTE	546/p
4/57	J/20 i/1a	40 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	KESSEL MIT DUNKELBRAUNER BEMALUNG AUF CREMEFARB. GRUND	368/p				
5/57	J/20 k/7b	STEINSCHUTT UNTER GELÄNDE-OBERFLÄCHE	AMPHORE MIT BANDHENKELPAAR	369/p				
6/57	K/20 a/7	UNTER GELÄNDEOBERFLÄCHE	BAUCHIGER TOPF	538/p			HENKELBECHER	386/p
7/57	J/20 g/2b-d	50 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	HOHE BAUCHIGES GEFÄSS	341/p				
1/67	J/19 TEMPEL I MAGAZIN 4B	SCHUTTERDE UNTER RÖMISCHER RUINE	- FEHLT -				BRONZENER HENKELBECHER	1488/z
1/68	J/19 SÜDAREAL MAGAZIN 5	ÜBER HETHITISCHEN MAUERN	GRAUER TOPF MIT GRAUER DECKELSCHALE	68/472 68/473				
1/70	J/19 HAUS 1	STEINSCHUTT VOR OSTMAUER	TOPF MIT ZWEI VIOLETTBRAUN BEMALTEN DECKELSCHALEN	70/37a 70/37b-c	VERBRANNTER BOGENFIBELREST	70/37 e	DUNKELBRAUN BEMALTER HENKEL- BECHER FRAGMENT VON BRONZENER GÜRTELSCHNALLE	70/37d 70/35
2/70	J/19 HAUS 2	STEINSCHUTT NEBEN SÜDWEST- MAUER	GRAUER TOPF MIT ZWEI VIOLETT- BRAUN BEMALTEN SCHALEN	70/101a 70/101b-c	2 VERBRANNT E BOGENFIBELN	70/101d-e	2 BOGENFIBELN 1 BRONZERING 1 BRONZE-VIERKANT	70/95,96,98 70/94 70/97
3/70	J/20 HAUS 5	DURCH MAKRID I-GRABUNG GESTÖRT	- FEHLT -				BRONZENES GÜRTELBLECH BRONZENES GÜRTELSCHLOSS MIT BRONZENEM BÜGEL BOGENFIBEL MIT RIEGELSCHLOSS	70/41 70/38 70/39
1/71	J/19-20	SCHUTTERDE ÜBER HAUS 5	VIOLETTBRAUN BEMALTER TOPF MIT WIDDER-APPLIKEN ALS HENKELPAAR	71/73	1 BOGENFIBEL	71/75	OBERTEIL VON DUNKELBRAUN BEMALTER HENKELKANNE	71/74
2/71	J/19 HAUS 1	STEINSCHUTT ÜBER HAUS 1	TOPF	71/127			HENKELBECHER	71/128
3/73	J/19 HAUS 1	STEINSCHUTT ÜBER HAUS 1	HENKELKANNE	71/111	1 BOGENFIBEL	71/110	BOGENFIBELREST	71/129
1/73	J/19	UNTER RÖMISCHEM HAUS AUF HETHITISCHEM STEINSCHUTT	BRONZESCHALE	73/42 c			3 SILBERRINGE 1 BRONZERING 1 BOGENFIBEL 1 HENKELTASSE	73/42 a, b, e 73/42 g 73/42 f 73/42 d
2/73	J/19-20	15 cm UNTER GELÄNDENIVEAU	GRAUER, BAUCHIGER TOPF	73/59 b			2 BOGENFIBELN	73/57 a, c
3/73	J/19	40 cm UNTER GELÄNDENIVEAU AUF STEINSCHUTT	GROSSER TOPF MIT VIOLETTBRAUNER BEMALUNG AUF WEISSEM GRUND UND KORBHENKELN	73/59 a	3 BOGENFIBELN	73/59 b-d		
4/73	J/20	AUF HETHITISCHEM GEBÄUDESCHUTT	BAUCHIGER TOPF MIT VERTIKALEM HENKELPAAR UND DUNKELBRAUNER UND ROTES BEMALUNG AUF CREMEGRUND DAZU DUNKELBRAUN BEMALTE DECKELSCHALE	73/237 a 73/237 b	1 TONSCHÄLCHEN	73/237 e	REST EINER BOGENFIBEL	73/237 d

jeglicher typischen Gegenstände lässt sich jedoch – bisher – weder über den Stand noch über das Geschlecht der Bestatteten Bestimmtes aussagen⁴.

2. Die hethitische Siedlung

a) Anlagen des 16./15. vorchristlichen Jahrhunderts

Im Verlaufe der 1973 durchgeführten Grabungen konnten nördlich der Tempelterrassen (J/19-20) in einem von späterer Überbauung offenbar verschont gebliebenem Gebiet zusammenhängende Reste der althethitischen Siedlung auf grösserer Fläche freigelegt werden (Abb. 8, 9). Die Bebauung schliesst im Nordosten unmittelbar an jene in den Jahren 1956-58 aufgedeckten Gebäude der Bauschicht 3/Unterstadt und ist demnach der gleichen Bauperiode zuzuweisen⁵. Ähnlich wie dort hat sie auch hier im Verlaufe ihrer Existenz lokal begrenzte Umbauten oder Überbauungen erfahren, die sich maximal in drei Bauphasen oder Bauabschnitte aufschlüsseln lassen.

Von dergleichen Umbauten im wesentlichen unberührt und damit in seinem ursprünglichen Plan noch fast vollständig erhalten blieb das vor der Nordspitze der Tempelmagazine gelegene Haus 11, das bereits 1971 durch einen Suchschnitt an seiner Südwestecke erfasst wurde⁶. Sein Grundriss nimmt eine etwa rechteckige Fläche von 17 m Länge in ost-westlicher und mindestens 20 m Länge in nord-südlicher Richtung ein, die im Westen von einer schmalen Strasse, im Süden und Osten von den unmittelbar daranstossenden Mauern der Nachbarhäuser begrenzt wird. Ihr nördlicher Abschluss ist noch nicht freigelegt, dürfte aber dicht hinter der derzeitigen Grabungskante zu erwarten sein (Abb. 9).

Das Gebäude besass mindestens vierzehn Räume, von denen der fast 7,5 ×

8,0 m grosse Raum 6 sowohl auf Grund seiner Dimensionen als auch der in seiner Südwest- und Nordostecke noch vorhandenen Steinpflasterungen vermutlich als unüberdachter, von der Gasse aus direkt zugänglicher Eingangs- und Wirtschaftshof zu rekonstruieren ist. Daran schliessen im Süden eine (1-3), im Osten und Norden je zwei Reihen von Räumen (4-5, 7-8 resp. 11-14). Ihre Breiten betragen 1,5 bis 6,5 m, während die Tiefen – ausgenommen einiger Räume im Nordflügel – in der Regel nur 2,0 bis 2,5 m messen.

Nur wenige Räume (1-5, 7, 8) besaßen noch Überreste von Fussböden. Sie bestanden jeweils aus einer einfachen Lehmstampfung, die in Raum 4 zusätzlich mit einem Kalkestrich abgeglichen war. In Raum 7 ist der Fussboden einmal durch einen 30 cm dicken Erdauftrag erneuert worden. Auf den Böden lagen die Reste verschiedener Gefässe: in Raum 7 je ein Topf auf dem älteren und jüngeren Fussboden, sowie in der jüngeren Auffüllung die Fragmente von vier kleinen Kleeblattkannen, davon drei mit Goldglimmer-Überzug, und einer Schale aus porzellanartig fein gearbeitetem Ton; in Raum 8 staken die Böden von zwei grossen Tonfässern. Ein weiteres Tonfass stand in der Mitte des Hofes (6), eine kleine, rotpolierte Kleeblattkanne war in dem Mauerschutt seiner Südwestecke eingeklemmt (Abb. 10). Hinweise auf eine Ausstattung der Räume sind mit einer kleinen Feuerstelle in der Nordostecke von Raum 2 sowie einer niederen, von einer Steinkante gesäumten Lehmbank im Ostteil des Raumes 12 erhalten.

Hinsichtlich der Konstruktionsweise des Mauerwerks gibt es bestimmte Merkmale, die, wenn man sie mit den Beobachtungen an den früher freigelegten Häusern der Schicht 3 vergleicht, für manche Anlagen dieser Zeit als typisch bezeichnet werden können⁷. Die meist unmittelbar über der karumzeitlichen Bauschicht aufgeführten Fundamente waren durch-

⁴ R. Boehmer, Die Kleinfunde von Boğazköy, WVDOG 87, 53.

⁵ MDOG 91, 1958, 14 ff. Abb. 11.

⁶ TAD XX/I, 1973, 135 ff.

⁷ MDOG 91, 1958, 14 u.15.

schnittlich 75 cm breit. Sie bestanden aus Bruch- und Lesesteinen kleinen bis mittelgrossen Formates, die – wie die ausgearbeiteten Mauern der Vorgänger beweisen – zu einem erheblichen Teil dieser älteren Siedlung entstammen dürften. Etwa in Höhe des Fussbodenniveaus hatte man die Fundamente durch eine Lage besonders kleiner oder flacher Steine eben abgeglichen. Von dem aufgehenden Mauerwerk blieben nur im Südosten des Gebäudes grössere zusammenhängende Teile erhalten, immerhin genug, um das Konstruktionsprinzip des Wandaufbaus erkennen zu können: Die bis zu 40 cm hoch anstehenden Mauern waren ebenfalls aus Steinen gefügt. Im Bereiche der Gebäudeecken und der Mauerabgänge wurden sie durch mauerbreite Lücken unterbrochen, die bis auf das Fussbodenniveau hinunterführten und wahrscheinlich Aussparungen für – inzwischen vergangene – hölzerne Stützen als die eigentlich tragenden Wandelemente bildeten. Deutlich erkennbare horizontale Lücken über dem Fussboden und unter der erhaltenen oberen Steinlage könnten zudem darauf hinweisen, dass man den Verband zwischen den Stützen durch horizontale Schwell- oder Riegelhölzer gesichert hatte. Die Konstruktion entspricht also im Grunde dem bei den Gebäuden der Grossreichszeit nachgewiesenen Fachwerkaufbau, mit dem einzigen Unterschied, dass hier – anstelle von Lehmziegeln – Steine zur Ausfachung benutzt wurden, möglicherweise aber nur – wie mit den verhältnismässig geringen Steinschutt mengen angezeigt – in der von Feuchtigkeit besonders gefährdeten, fussbodennahen Zone⁸ (Abb. 11). Mit einem Fachwerk als tragendem Wandgerüst lässt sich auch der bereits früher festgestellte Befund, dass man schon bei den Fundamenten auf ein Einbinden der Mauern verzichtete⁹, am besten erklären.

Entsprechend beschaffen waren auch die Mauern des offensichtlich gleichzeitig entstandenen, südlich benachbarten Gebäudes 10 a. Anders verhält es sich dagegen mit dem an seiner Stelle zu einem späteren Zeitpunkt errichteten Haus 10, das sich zwar den vorhandenen Grundstücksgrenzen und der alten Strassenführung anpasst, im übrigen aber einen völlig anders gearteten Grundriss und auch eine abweichende Konstruktion seiner Mauern aufweist (Abb. 9, 12). Dieses bereits 1971 freigelegte, seinerzeit aber noch nicht erschöpfend untersuchte Bauwerk wurde bei Anlage von Haus 5 in seinem Südwestteil vollständig abgetragen, ist aber in den verbliebenen Resten so gut erhalten, dass sich sein Gesamtplan unschwer ergänzen lässt. Demnach umschloss es einen etwa quadratischen Raum von 13,0 × 13,5 m, der im Westen, Norden und Osten durch nahezu 2 m dicke, tief auf dem gewachsenen Boden gegründete Bruchsteinmauern gefasst wurde, sich nach Süden aber in seiner ganzen Breite zu einem mit grünem Lehm befestigten Hof oder Platz hin öffnete. Der nämliche Boden setzte sich in gleichem Niveau auch in das Gebäudeinnere hinein fort, ist jedoch im Bereich der Öffnung von einem schmalen Streifen Steinpflasters unterbrochen, der sich einst offenbar über die gesamte Hausbreite ausgedehnt hat. Er wird zum Rauminnern hin durch eine flach in den Fussboden eingetiefte, meterbreite Mauer begrenzt, sodass der Raum in eine offene, gepflasterte Vorhalle und einen mehr oder weniger abgeschlossenen, ungepflasterten inneren Bereich unterteilt war. Mit dieser Mauer bot sich ausserdem – als Fundament für Säulen oder Pfeiler, oder als aufgehende Trennwand – die Möglichkeit zu einer Unterstützung des Daches, was angesichts seiner beachtlichen Spannweiten unbedingt notwendig gewesen wäre, wenn man das Gebäude überdeckt rekonstruieren will.

Trotz des in grossen Teilen erhaltenen Fussbodens und des relativ hoch anstehenden Mauersockels gibt es keine An-

⁸ R. Naumann, *Architektur Kleinasien*, 1971, 94 ff. Boğazköy IV, 9 ff.

⁹ vgl. Anm. 7.

zeichen einer Ausstattung oder anderer zugehöriger Objekte – ausgenommen eines kleinen, tönernen Tiergefässes, das nahe der Nordwestecke des Innenraumes in situ vorgefunden wurde (Abb. 13).

An der Konstruktion des Mauerwerks ist – abgesehen von der ungewöhnlichen Dicke und tiefen Gründung – bemerkenswert, dass die aus grossen, grob bearbeiteten Steinen gefügten Aussenmauern im Bereich der Gebäudeecken und Antenköpfe viertel- beziehungsweise halbkreisförmig abgerundet sind. Diese Technik, die auch an den Ecken der Häuser 13 und 13 a (s.u.s. 99) beobachtet werden konnte, ist wahrscheinlich mit der Beschaffenheit des Mauerwerks zu begründen. Wie die erhaltenen Reste zeigen, war es nämlich ohne Verwendung von Mörtel oder Holzeinlagen nur aus Bruchsteinen errichtet, für die abgerundete Ecken oder Kanten zweifellos einen stabileren und dadurch sichereren Verband gewährleisteten.

Mit der auffallenden Mauertechnik und der eigentümlichen, einem Megaron vergleichbaren Anlage deutet sich offenbar eine besondere Funktion des Gebäudes an. Vielleicht diente es kultischen Zwecken, woraufhin das in seinem Innern vorgefundene Rython verweisen könnte, und bildete einen Schrein etwa in der Form, wie sie mit dem zeitgenössischen, im Grundriss ähnlichen Tonmodell aus Inandik überliefert ist¹⁰.

Diese besondere Funktion büsste das Gebäude im Verlaufe späterer Umbauten anscheinend ein. Denn die einst geöffnete Hoffront wurde nun durch eine zwischen die Antenköpfe eingefügte Mauer geschlossen und das Gebäudeinnere durch schmale, in der üblichen Weise konstruierte Wände in mehrere Räume unterteilt, während der benachbarte Hofplatz weiterhin unbebaut belassen blieb.

b) Anlagen der frühen Grossreichszeit

In dieser Periode wurden – unter teilweiser Beibehaltung des alten Wegenetzes

und Gebäudebestandes (z.B. Haus 11, s.o.) – zahlreiche Neubauten errichtet. Dazu gehören nach Ausweis der Funde der bereits beschriebene, aus den Gebäuden 2-6 bestehende Häuserblock und das kellerartig eingetiefte Haus 8 zu Füßen der Tempelterrassen¹¹, ausserdem die Häuser 12 und 13 sowie ihrer Stratigraphie zufolge vermutlich auch weite Bereiche der neuerdings vor der Stadtmauer (I-J/20) freigelegten Wohquartiere.

Haus 12 ist durch spätere Überbauungen im Osten und durch hochanstehende Felsen im Westen so lückenhaft erhalten, dass sich ein Gesamtbild seiner Anlage nicht mehr gewinnen lässt. Wie mit verschiedenen Doppelmauern angezeigt, bildete es kein Einzelgebäude, sondern ähnlich den Häusern 2-6 einen aus mehreren verschachtelten Bauwerken erstellten Häuserblock, der zudem häufige Veränderungen erfuhr.

Grundsätzlich lassen sich drei verschiedene Bauperioden an dem Gebäude ablesen (Abb. 14). Die ursprüngliche Anlage, von der vor allem im Süden des Komplexes noch zusammenhängende Reste erhalten blieben, gehört dem stratigraphischen Befund zufolge zu der altheitischen Siedlungsschicht, das heisst zu den Gebäuden 10, 10a, 11 jenseits der im Osten vorbeiführenden schmalen Gasse. In der älteren Grossreichszeit hat man diese Anlage zum grossen Teil überbaut, zum Teil aber anscheinend auch weiter benutzt und den gesamten Komplex nach Norden, gegenüber dem neu errichteten Haus 13, durch eine lange, gerade Mauer abgeschlossen. Letzte Umbauten und Überbauungen am Komplex 12 datieren aus einer Periode, die bereits der jüngeren Grossreichszeit zugewiesen werden dürfte (s.u.).

Das nunmehr zu Dreivierteln freigelegte Haus 13 hebt sich durch seine auffallende Grösse und regelmässige Anlage deutlich vor allen übrigen gleichzeitigen

¹⁰ im Museum Ankara, demnächst publiziert v. T. Özgüç.

¹¹ TAD XX/I, 1973, 132 ff. Abb. 5b. 7-12.

und älteren Bauwerken dieses Stadtviertels heraus (Abb. 9, 14, 15). Sein Grundriss bildet ein oblonges, leicht rombusartig verschobenes Bauwerk von 42 m Länge in Ostwest- und 17 m Breite in Nordsüd-Richtung. Das Gebäudeinnere ist durch eine Wand in der Längsachse und durch sieben Querwände in acht Raumpaare aufgeteilt. Diese sind mittels einer Doppelmauer zu einer westlichen, zwölf schmale Räume (1-12) sowie einer östlichen vier breitere Räume (13-16) umfassenden Gruppe gesondert. Fussböden waren nicht mehr nachweisbar. Angesichts der mit seitlichen Lehmanfüllungen besonders sorgfältig abgedichteten Strassenkanalisation und der erhaltenen Maueroberkanten ist jedoch anzunehmen, dass sie erheblich unter dem Strassenniveau lagen. Die Räume bildeten also das Kellergeschoss und damit die Substruktion des einst zweifellos mehrstöckigen Gebäudes¹².

Mehrere Geschosse wird man auch wegen der soliden Fundamentmauern ergänzen dürfen (Abb. 16). Sie sind bei den Aussenwänden durchschnittlich 1,3 bis 1,5 m, bei den Innenwänden 1,1 bis 1,2 m dick, bestehen aus ausgesucht grossen Bruchsteinen und reichen tief bis auf den Brandschutt der karumzeitlichen Siedlung oder auf den gewachsenen Felsen hinunter. Der noch erhaltenen südöstlichen Gebäudeecke nach zu urteilen scheint man die äusseren Ecken des Mauerwerks ähnlich wie bei Haus 10, jedoch nur an der Aussenseite, abgerundet zu haben.

Über die Verwendung des Bauwerks lässt sich nicht viel aussagen. Im Hinblick auf seine grosszügige Anlage und sein regelmässiges Grundrissraster, das – bei allerdings grösseren Abmessungen – in entsprechender Anordnung noch an einem anderen, aus der gleichen Periode stammenden Gebäude vor der Poternenmauer (Stadtplanquadrat K/15) nachgewiesen werden konnte, wird es – wie dort –

vielleicht auch hier öffentlichen Zwecken, etwa als Lagerhaus oder –halle gedient haben¹³.

Beim Bau der Stadtmauer in J/20 beziehungsweise der Magazine vor seiner Innenseite¹⁴ wurde Haus 13 zusammen mit den benachbarten Gebäuden planmässig aufgegeben und mit altem Siedlungsschutt zugedeckt. Zuvor hatte man jedoch, den stellenweise ausgeraubten Grundmauern nach zu urteilen, grosse Teile der Fundamente abgetragen, um ihr Steinmaterial bei den Neubauten wiederzuverwenden.

Ein gleiches Schicksal erlitt offenbar ein ebenfalls stattliches Bauwerk, Haus 13 a, als Haus 13 an seiner Stelle errichtet wurde. Angesichts der erhaltenen, erst teilweise freigelegten Fundamentreste, der aus grossen Steinblöcken gefügten, aussen und innen abgerundeten Nordecke und daran anschliessender Mauergruben, bildete es ein zwar abweichend orientiertes, im übrigen aber anscheinend ähnlich beschaffenes und konstruiertes Gebäude, sodass es vielleicht dem gleichen Verwendungszweck wie sein Nachfolger bestimmt war (Abb. 9, 14, 17). Da es auf oder in die althethitische Siedlungsschicht gegründet ist, darf seine Zugehörigkeit zur frühgrossreichszeitlichen Bauperiode als gesichert gelten.

Die zwischen Haus 12 und¹⁵ verlaufende Gasse setzt sich mit sanfter Kurve in südwestliche Richtung fort. Sie ist hier allerdings durch vorspringende Gebäudeecken unregelmässiger ausgebildet, dazu mit einem weniger aufwendigen Kanalisationsystem ausgestattet und stellt in dieser Form wahrscheinlich noch die alte, ursprüngliche Fassung des später in seinem nordöstlichen Abschnitt begradigten und besser ausgebauten Weges dar (Abb. 18).

Von der die Gasse zu beiden Seiten säumenden Bebauung sind erst wenige

¹³ W. Schirmer, Die Bebauung am Unteren Büyükkale-Nordwesthang in Boğazköy, WVDOG 81, 37 Taf. 18-20, Beilage 15-16.

¹⁴ MDOG 89, 1957, 17 ff.

¹² TAD XX/I, 1973, 136 ff. Abb. 5b. 16-18.

Teile freigelegt, sodass noch kein endgültiges Bild von der Gesamtplanung gegeben werden kann. Offenbar existierten auch hier Gebäude verschiedener Bauperioden neben- und übereinander, wobei die jüngsten Anlagen der früh- oder spätgrossreichs zeitlichen Periode zuzuweisen sind (Abb. 14, 19).

c) Anlagen der jüngeren Grossreichszeit

Innerhalb dieses Zeitraumes wurden weite Bereiche der vorhandenen Stadtsiedlung aufgelassen, um Platz für die neu entstehenden Bauwerke des Grossen Tempelbezirks und der Stadtmauer in I/19-J/20 zu schaffen. Soweit bisher festgestellt werden konnte, blieben nur die Quartiere (Haus 1-6) beiderseits des alten, jetzt zu der den Tempel I mit dem Stadttor (I/19) verbindenden Hauptstrasse ausgebauten Verkehrsweges vom Abbruch verschont¹⁵. Sie bildeten nunmehr ein gesondertes Stadtviertel, das um verschiedene Neubauten – den stattlichen aus drei Trakten zusammengefügteten Komplex 7a-c und weiteren, erst teilweise freigelegten Anlagen nordwestlich davor – vergrössert wurde und sich schliesslich bis an die Toranlage in I/19 erstreckte (Abb. 14). Die Strasse mündet hier mit erheblichem Gefälle in einen kleinen, sich V-förmig erweiternden Vorhof, der seitlich von den Stützmauern der angrenzenden Gebäude gefasst wird und durch eine schmale, steinerne Treppe mit dem ostwärts anschliessenden, hoch gelegenen Plateau in direkter Verbindung stand (Abb. 20, 21).

Während diese Bebauung noch mit den Anlagen des Tempels und der Stadtmauer zeitlich und räumlich, sowie vielleicht auch funktionell zusammenhing, scheinen die nördlich des Viertels vorgefundenen Gebäude (Haus 9,9a,¹⁶) einer jüngeren Bauphase zu entstammen, in deren Verlauf die zuvor unbehaut belassenen Flächen des Tempelbezirks wieder in die Stadtsiedlung einbezogen wurden. Der

gleichen Bauphase dürften auch einige kleine, gemauerte Rinnsale zuzuweisen sein, die – ähnlich den Häusern 9 und 9a – in dem zu diesem Zeitpunkt bereits stark erodierten Füllschutt über den Gebäuden 12 und 13 eingetieft waren. Nach Ausweis der zugehörigen Keramik datiert diese Bautätigkeit noch in die hethitische Besiedlungsperiode und zwar – wie mit der stratigraphischen Situation angezeigt – in deren jüngste Phase, Schicht Ia/Unterstadt, die in weiten Bereichen des Stadtgebietes mit einer entsprechenden, bescheidenen und dazu regellos angeordneten Bebauung belegt werden konnte¹⁷.

Ein absolutes Datum für diese Bauschicht war bisher mangels datierbarer, charakteristischer Fundstücke nicht zu gewinnen. Angesichts der Tatsache, dass die Neubesiedlung auf den Bestand des Staatsheligtums übergreift und dazu ein viel dürftigeres Erscheinungsbild als die gut organisierte, zu diesem Zeitpunkt bereits im Verfall begriffene, ältere Bebauung abgibt, könnte am ehesten auf jene Periode verwiesen sein, die durch den politischen und wirtschaftlichen Niedergang des hethitischen Reiches gekennzeichnet ist, also auf das ausgehende 13. vorchristliche Jahrhundert oder gar – unter dem Aspekt des Fortbestandes gewisser hethitischer Kulturelemente – auf die “dunklen” Jahrzehnte danach, das heisst nach der Zerstörung der Hauptstadt. Doch bleibt eine Bestätigung dieser Annahme durch zukünftige Grabungsergebnisse abzuwarten.

3. Karumzeitliche Siedlungsreste

Die Untersuchungen an dieser Bauschicht wurden im Anschluss an die Tiefgrabungen von 1970/71 auf die Flächen unter den Häusern 10 und 11 ausgedehnt. Der Gebäudebestand hat hier allerdings durch spätere Bautätigkeit so stark gelitten (s.o.), dass ein zusammenhängender Plan der Bebauung nicht mehr zu gewinnen ist (Abb. 14).

¹⁵ s. Anm. 11.

¹⁶ TAD XX/I, 1973, 136 Abb. 5b. 15.

¹⁷ MDOG 91, 1958, 4 ff. Abb. 2a - b, Boğazköy IV, 31, TAD XIX/I, 1970, 178 Abb. 5.

Den erhaltenen Überresten nach zu urteilen war das Gebiet dicht mit Häusern besetzt, welche in ihrer Konstruktionsweise mit den früher freigelegten Gebäuden in J-K/20 übereinstimmen¹⁸. In verschiedenen Räumen konnten noch Feuerstellen nachgewiesen werden. Sie bildeten grosse, kreisrunde oder viereckige Anlagen, die von einer schmalen, niederen Stein- oder Lehmaufkantung gefasst waren (Abb. 22). Ihre Böden bestanden aus einem durch mehrere Schichten Lehmestrich abgeglichenen Scherbenpflaster. Bei den besser erhaltenen Beispielen war in der Einfassung eine 30 bis 50 cm breite Öffnung ausgespart, die bis auf den Boden hinunterreichte und in einem Falle noch von zwei hochkant gestellten, verputzten Steinen flankiert wurde. Entsprechungen zu den Feuerstellen gibt es in den Häusern der Bauschichten BK IVd und Vc auf Büyükkale (Haus 1/IVd, Haus 1/Vc)^{19a} und in der Unterstadt (K/20, Schicht Unterstadt 4, Haus 1, 2 u.a.)^{19b}. Hier sind sie ausschliesslich rund, auf Büyükkale dagegen viereckig geformt. Eine Verwendung der Anlagen als Herde ist mit den darin oder daneben vorgefundenen Küchengeschirr angezeigt.

4. Kleinfunde

Von den 500 inventarisierten Kleinfunden stammen nur die wenigsten aus eindeutig schichtbestimmter Fundlage. Dazu gehören die vorher (s.o.) erwähnten, in situ geborgenen Gegenstände – die phrygischen Urnengräber, Tierrython und Tongefässe aus den Mauern der althethitischen beziehungsweise karumzeitlichen Bauschichten – und ausserdem, aus dem Brandschutt über der vorhethitischen Siedlung, diverse Bronzenadeln²⁰, eine bronzene Tüllenhacke²¹, ein Stempelsiegel

des sog. kappadokischen Stils²² sowie das Fragment einer altassyrischen Tontafel²³ (Abb. 23).

Die Mehrzahl der Fundstücke lag dagegen in jenem Siedlungsschutt, den man beim Bau des Grossen Tempels und der Stadtmauer über dem abgebrochenen, alten Stadtviertel aufgefüllt hatte (s.o.), vor allem in den dicken Ablagerungen über der Westhälfte von Haus 13 und dem anschliessenden, bis vor die Magazine der Stadtmauer reichenden Gebiet (Abb. 24).

Unter diesen Funden sind die vielen Scherben von reliefverzierten Gefässen bemerkenswert. Nach Art und Technik ihrer meist figürlichen Darstellungen lassen sie sich – grob gesehen – zwei verschiedenen Gruppen zuweisen: 1.) flach reliefierte, in einem Arbeitsgang entstandene und häufig bemalte Gefässe etwa im Stil der Vasen von Bitik und Inandik²⁴ (Abb. 25a), 2.) Gefässe mit zum Teil stärker plastisch hervortretenden, in einem zweiten Arbeitsgang aufgebrachten Reliefs, die man vornehmlich tongrundig belassen hatte (Abb. 25b).

Das besterhaltene, dazu künstlerisch hervorragende Beispiel dieser Kategorie bildet eine einst etwa 1,20 m hohe Kanne, von der – bisher – grosse Teile der Schulter mit dem Halsansatz und einem Henkelbruchstück geborgen werden konnten²⁵ (Abb. 26). Darauf sind Reste einer umlaufenden, offenbar symmetrisch angeordneten Komposition zu erkennen. In ihrem Mittelpunkt – auf der dem Henkel gegenüberliegenden Seite – steht ein grosser, als kreisrunde Scheibe dargestellter Topf, in dessen trichterförmig ausladender Öffnung drei trinkhalmartige Gebilde stecken. Er wird von zwei Steinböcken flankiert, deren Kopf vom Topf weg nach rückwärts, in Richtung auf zwei noch mit Teilen ihres Geweihs und ihrer Leiber

¹⁸ MDOG 91, 1958, 17 ff. Abb. 13, 14, TAD XIX/I, 1970, 186, Abb. 13, 15.

^{19a} MDOD 95, 1965, 61 ff. Abb. 21. MDOG 97, 1966, 34 ff. Abb. 14.

^{19b} MDOG 91, 1958, Abb. 13, 16.

²⁰ Inv.Nr. 73/381, 423, 448.

²¹ Inv.Nr. 73/436.

²² Inv.Nr. 73/403.

²³ Inv.Nr. 73/429.

²⁴ Anatolia 2, 1957, 17 ff (Bitik) s. Anm. 10 (inandik).

²⁵ Inv.Nr. 73/468 a-e.

erhaltenen Hirschen abgewandt ist. Der Ring der Figuren wird mit einem weiteren gehörnten, auf dem Henkel angebrachten Wesen beschlossen. Teile des Topfes – der Fuss und zwei vielleicht als Griffknubben zu deutende, dreieckige Aufsätze – und die weit ausschwingenden Hörner der Steinböcke sind mit einem dunkelroten Farbauftrag, alles übrige mit einem tongrundig gelblich– bis rötlichbraun gebranntem, matt glänzendem Überzug versehen.

Zu demselben Fundkomplex gehören auch die Fragmente von zahlreichen Tonplastiken oder –geräten, vor allem von grösseren und kleineren Stiergefässen und figürlichen Gefässaufsätzen, dazu von Hausmodellen und einem Armleuchter, sowie eine Fülle von Bronzegegenständen, darunter ein Sichelschwert²⁶, verschiedene Pfeilspitzen²⁷, zahllose Gewandnadeln²⁸ und eine kleine Hirschstatuette²⁹ (Abb. 27).

Hinweise auf das Alter der Fundstücke sind, abgesehen von der stratigraphischen Situation, durch die aus dem Schutt geborgenen Siegel und Siegelabdrücke gegeben, die offenbar alle in älterhethitische oder karumzeitliche Siedlungsperioden datieren (Abb. 28). Auf denselben Zeitraum lassen ausserdem zahlreiche schichtbestimmte Vergleichsobjekte vom Grabungsort selbst (Schicht 2-4/Unterstadt, 6-8a/Nordwesthang-Büyükkale, IVb-d/Büyükkale)³⁰, aus Inandik (s.o.), Karahüyük³¹ und Kül-

tepe (Karum Kaneş Ib)³² sowie Entsprechung aus Alişar³³ und Alaca Hüyük³⁴ schliessen.

Aus einer dieser Perioden, wenn auch aus einem anderen Fundzusammenhang, nämlich aus der Fundamentfüllung eines älter-grossreichszeitlichen Gebäudes (vgl. Abb. 24), stammt das Bruchstück einer etwa halblebensgrossen, vermutlich männlichen Statue aus hellgrüngrauem, stark glimmerhaltigem Granit³⁵. Erhalten ist der länglich-ovale, von einem ägyptischen Königshauben ähnlichen Aufsatz bedeckte Kopf, der durch tiefliegende, einst mit anderem Material ausgelegte und von kräftigen Brauen überlagerte Augenhöhlen, grosse, mit je drei Rosetten geschmückte Ohren, sowie eine im Gegensatz dazu auffallend klein geratene Nasen- und Mundpartie charakterisiert wird (Abb. 29a, b). Die hinten eben abgegliche Kopfbedeckung könnte auf einen vertikalen rückwärtigen Abschluss des Standbildes verweisen, was allerdings bedeuten würde, dass das Gesicht nicht gradeaus, sondern schräg nach oben gerichtet war (vgl. Abb. 29b). Über die Herkunft des Bildes lassen sich noch keine genauen Angaben machen. Da der verwendete Granit weder in Bogazköy noch in seiner weiteren Umgebung belegt ist, wird es wohl kaum einer lokalen Werkstatt entstammen. Die Mischung von ägyptischen und mesopotamischen Einflüssen, wie sie mit der Haube und der Mundpartie einerseits, mit den Ohren und Augenbrauen andererseits zum Ausdruck kommen, scheint vielmehr daraufhinzudeuten, dass die Statue hierher aus dem Südosten im-

²⁶ Inv.Nr. 73/194.

²⁷ 73/141, sowie Entsprechungen zu Boehmer, Kleinfunde Nr. 884, 953, 963.

²⁸ Entsprechungen zu Boehmer, Kleinfunde Nr. 351, 382, 392, 387, 405, 478, 519, 545 u.a.

²⁹ Inv.Nr. 73/232.

³⁰ MDOG 91, 1958, 21 ff. W. Schirmer, WVDOG 81, 53 ff. MDOG 95, 1965, 48 ff. 78 ff. MDOG 97, 1966, 19. 63 ff. zu den Siegeln vgl. Beran, Die Hethitische Glyptik von Boğazköy, WVDOG 76. zu den Metallfunden: R. Boehmer a.a.O., s. Anm. 27. 28, zu den Keramikfunden: F. Fischer, Die Hethitische Keramik von Boğazköy, WVDOG 75.

³¹ S. Alp, Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahüyük bei Konya, TTKY V/26.

³² T.u. N. Özgüç, Ausgrabungen in Kültepe 1949, TTKY V/12, 197 ff. (Bleifigur).

³³ OIP XXIX, 111 ff. (Reliefgefässe), 191 ff. (Bleifiguren), 253 ff. (Nadeln d 2604, c 1357, c 362, d 1746, e 71), (Pfeilspitzen d 1866, d 2875)

³⁴ H. Koşay, Alaca Hüyük Kazısı. TTKY V/5, Taf. LXIX, 3. LXXII, 1. LXXXI, 1a. b. 5a.b. LXXXVII, 1 (Nr. 240, 702, 284) H. Koşay, Alaca Hüyük Kazısı 1940-1948, TTKY V/6, Taf. 41, 1 89. Taf. 42, e 50. i 194. e 56. Taf. 44, m 79. Taf. 45, i 231.

³⁵ in Anlehnung an die von W. Schirmer, WVDOG 81, 39 Abb. 17 publizierte Tabelle.

portiert wurde. Allerdings gibt es dazu aus diesem Gebiet, das heisst dem südöstlichen Kleinasien und dem nordsyrischen Raum, noch keine überzeugenden Entsprechungen.

5. Zusammenfassung

Im Areal I-J/19-20 sind acht Siedlungsperioden zu unterscheiden. Ihr relatives zeitliches Verhältnis zu der bisher in Boğazköy belegten Schichtabfolge ist in der beigefügten Tabelle angegeben (Abb. 30). Daraus wird ersichtlich, dass Entsprechungen zu den meisten Bauschichten vorhanden sind.

Eine vorkarumzeitliche Bebauung, wie sie in den benachbarten Revieren durch die Schichten 5/Unterstadt und 9/NW-Hang-Büyükkale sowie Va-g/Büyükkale angedeutet ist, konnte nicht nachgewiesen werden.

Die karumzeitliche Besiedlung (8) scheint sich über das ganze Areal auszudehnen. Den erfassten Resten nach zu urteilen stimmt sie in ihrer Bauweise mit den weiter nördlich (K/20) und südlich (J/18) freigelegten Quartieren überein, unterscheidet sich dagegen sichtlich von den aufwendiger konstruierten Anlagen auf Büyükkale (BK IVd) und am Hang nordwestlich davor (L-M/18, Schicht 8a). Der diese Bauschicht abdeckende Brandschutt ist auch hier vorhanden, durch Erosionsbewegungen jedoch nicht überall so stark ausgeprägt wie in den anderen Regionen.

Die althethitische Siedlung (7) bildet eine mehrere Bauphasen umfassende, von den ältergrossreichszeitlichen Anlagen deutlich zu trennende Bauschicht, die sich in das Areal J-K/20 hinein erstreckt, jenseits des modernen Verkehrsweges (K/20) zwar nicht nachgewiesen werden konnte dort aber möglicherweise – ähnlich wie in J/19 – in den Bestand der älter-grossreichszeitlichen Bebauung aufgegangen ist. Die dicht an dicht stehenden, generell etwa nord-süd-orientierten Gebäude sind bemerkenswert einheitlich konstruiert. Eine Ausnahme in dieser Hinsicht stellt ledig-

lich das im Grundriss U-förmige Bauwerk in J/19 dar, das von uns als kleines Heiligtum gedeutet wurde. In solcher Eigenschaft dürfte es als das älteste bisher bekannte Beispiel eines hethitischen Kultbaus gelten.

In der älter-grossreichszeitlichen Periode (6) bleiben Teile der althethitischen Bebauung bestehen. Andere werden – unter grundsätzlichen Beibehaltung der alten Verkehrsrouten – verändert oder abgebrochen und durch neue Anlagen ersetzt, die sich durch solideres Mauerwerk, zum Teil auch durch besondere Grundrissformen, wie zum Beispiel die einzelstehenden Häuser 1 und 13, deutlich gegenüber den alten Bauten abheben. Auf Grund dieser typischen Merkmale und der stratigraphischen Verhältnisse sind die meisten der in K/20 nachgewiesenen Gebäude, darunter auch das verbrannte Lehmziegelhaus nördlich unterhalb des Grossen Tempels, der gleichen Periode zuzuschreiben. In diese beziehungsweise in die althethitische Periode datieren offenbar die vielen Bruchstücke von Reliefgefässen und Terrakotten sowie die Mehrzahl der Metallgegenstände, die in dem darüberliegenden Schutt vorgefunden wurden (s.o.S.)

Während der jüngeren Grossreichszeit (5a) wird das Stadtviertel zwischen den neu errichteten Anlagen des Grossen Tempels und der nördlichen Stadtmauer bis auf das an die Tempelstrasse grenzende Quartier und das oben erwähnte verbrannte Lehmziegelgebäude abgebrochen und mit altem Siedlungsschutt eingeebnet, der restliche Häuserblock (Haus 2-6) durch Neubauten bis vor das Stadttor in I/19 erweitert. Die im nördlichen Bereich belassenen Gebäude (K/20) werden durch eine Abschlussmauer vom Tempelbezirk gesondert.

Mit einer erneut einsetzenden, sich in die leeren Räume des Tempelbezirks ausbreitenden Bebauung aus vorwiegend kleineren, verstreuten Anwesen ist die letzte und jüngste Periode hethitischer Bautätigkeit (5a) dokumentiert. Da die Häuser

in oder auf dem durch Erosionen über der Freifläche abgelagerten Schwemmschutt gegründet sind, wird der Beginn der neuen Besiedlungsphase erst mit einigem zeitlichen Abstand von der vorangegangenen Bebauung (5b) anzusetzen sein.

Ein weiterer Hiatus ist zwischen dem Ende der hethitischen Siedlung und der folgenden, älterphrygischen Bauperiode (4) anzunehmen, in deren Verlauf das gesamte Gebiet nördlich und westlich des Tempels als Nekropole des nunmehr auf den Bereich von Büyükkaya, Büyükkale und den Tempelbezirk reduzierten Stadtgebietes diente.

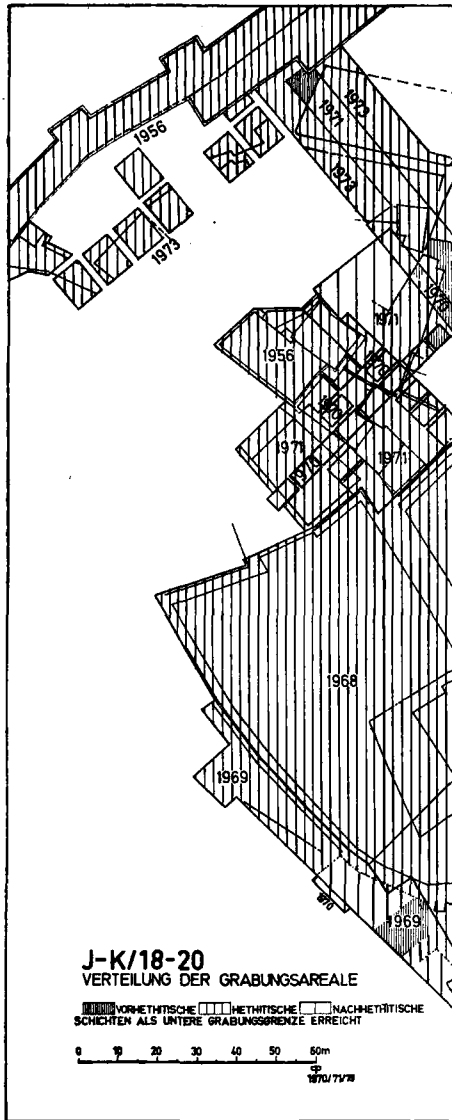
Spuren einer jünger-phrygischen Besiedlung wurden in der Unterstadt mit Ausnahme verstreuter Einzelfunde nicht festgestellt.

Erneute Siedlungstätigkeit ist durch Steinkisten- und Pithosgräber erst wieder für die späthellenistische Zeit (3) belegt.

Die zugehörigen Wohnquartiere lagen auf Büyükkale und in dem Hanggebiet nordwestlich davor.

Ähnlich mag die Besiedlung in der römischen Kaiserzeit ausgesehen haben (2). Da Bestattungen dieser Periode in der Unterstadt fehlen, scheint sich die Nekropole allerdings nur über den engeren Bereich des Tempelbezirks erstreckt zu haben. Möglicherweise war damals jedoch das alte Stadtgebiet mit Einzelanlagen bebaut gewesen, wie sie durch nachhellenistische Mauerreste in J/19 und auf der hethitischen Stadtmauer in J/23 vertreten sind.

Mit einer das Südareal durchquerenden, entlang den Tempelmagazinen in Richtung auf die vor Mihraphkaya gelegenen Kapelle führenden Wasserleitung ist schliesslich die letzte, demnach offenbar in die byzantinische Zeit zu datierende Siedlungsperiode (1) des Stadtgebietes in I-J/19-20 angezeigt.

UNTERSTADT J/19

NACHETHITISCHE SIEDLUNGSRESTE

PETER NEVE

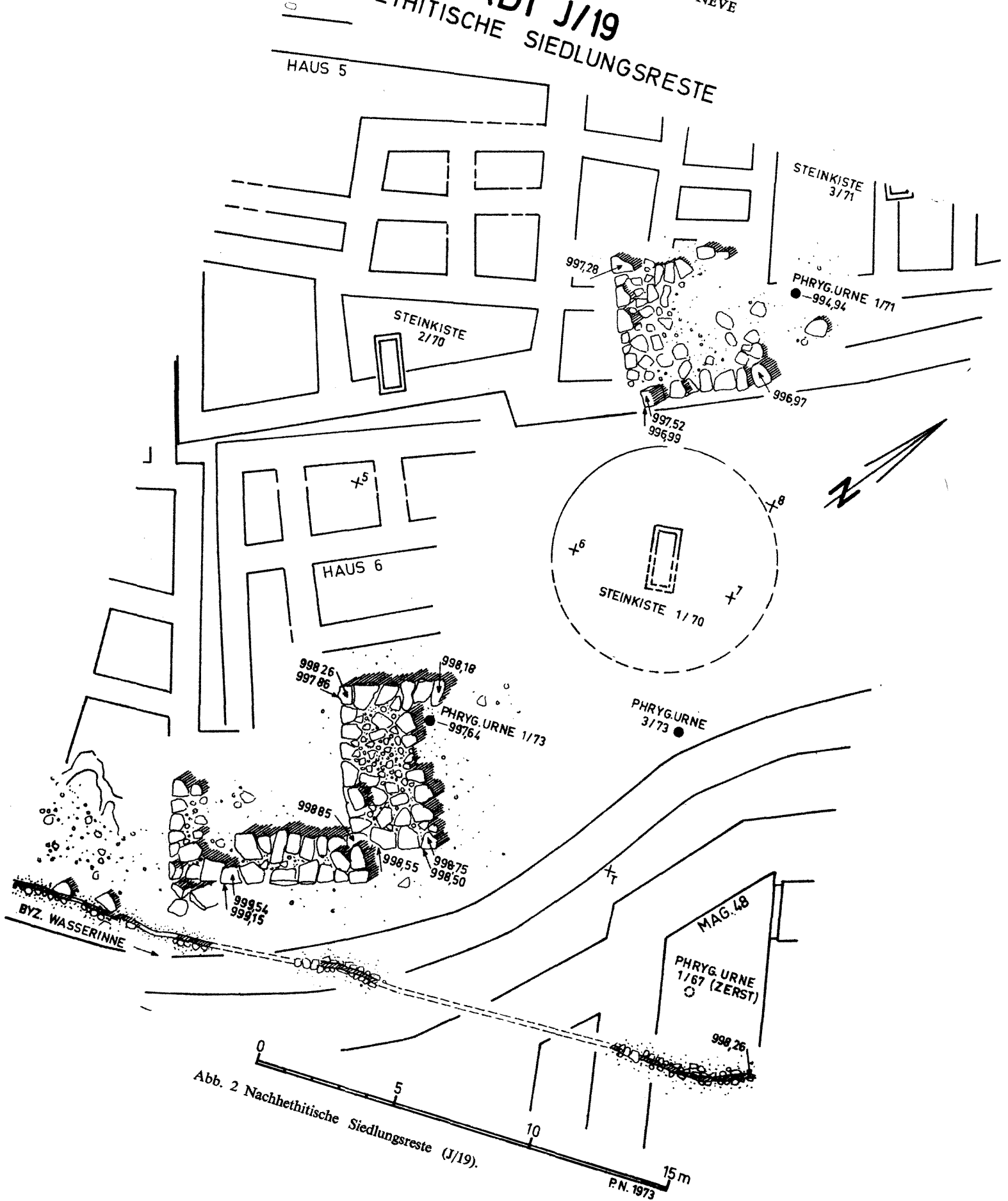

Abb. 2 Nachethitische Siedlungsreste (J/19).

P.N. 1973

Abb. 4 Phrygisches Urnengrab 1/73.

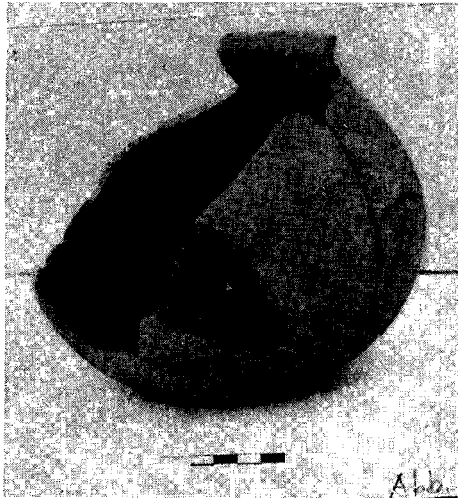

Abb. 5 Phrygisches Urnengrab 2/73.

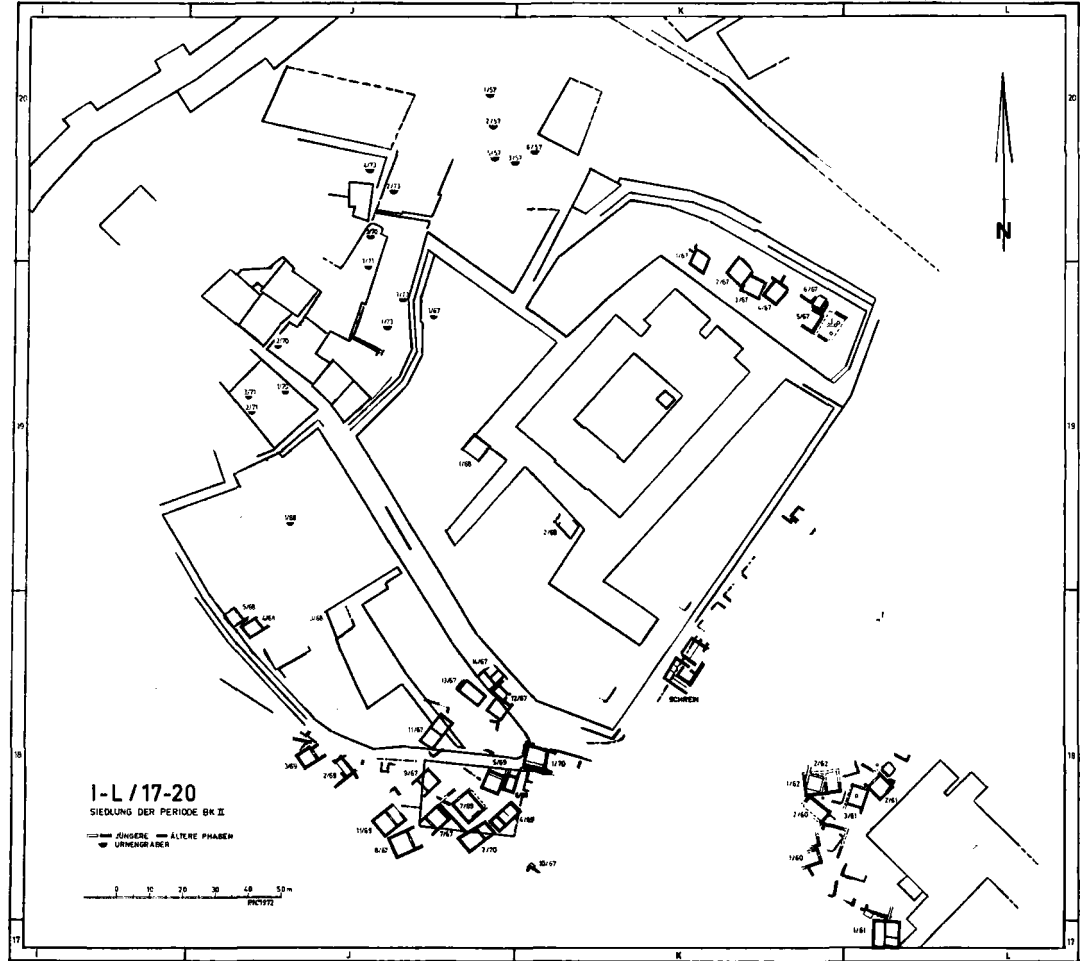

Abb. 3 Unterstadt I-L/17-20, Siedlung der phrygischen Periode.

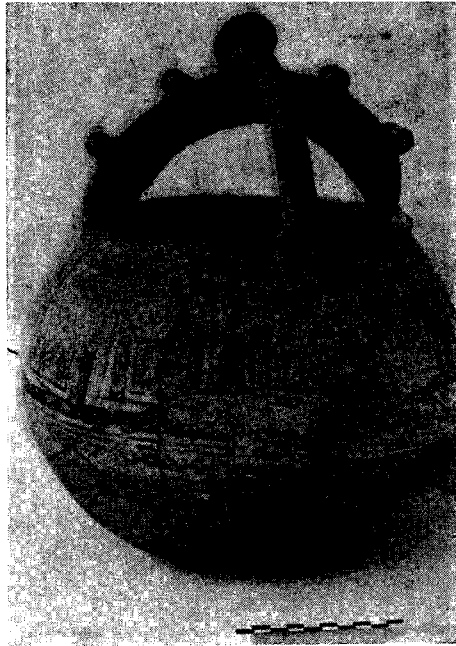

Abb. 6 Phrygisches Urnengrab 3/73

Abb. 7 Phrygisches Urnengrab 4/73.

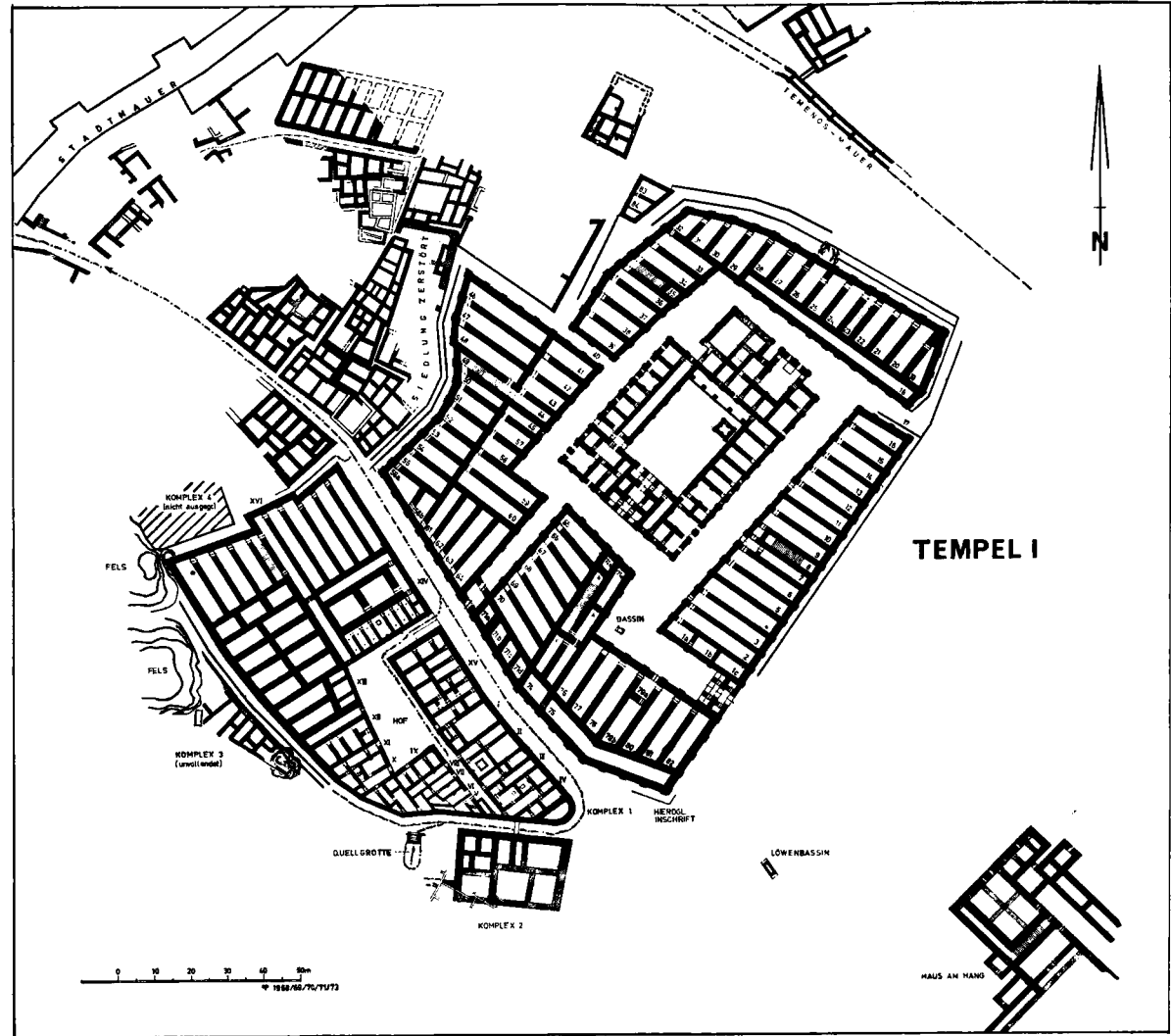

Abb. 8 Unterstadt I-L/17-20, Hethitische Bebauung des 14./13. vorchr. Jahrhunderts.

Abb. 9 Unterstadt I-J/19-20, Hethitische Bebauung (Steinplan).

Abb. 10 Kleeblattkanne aus Haus 11.

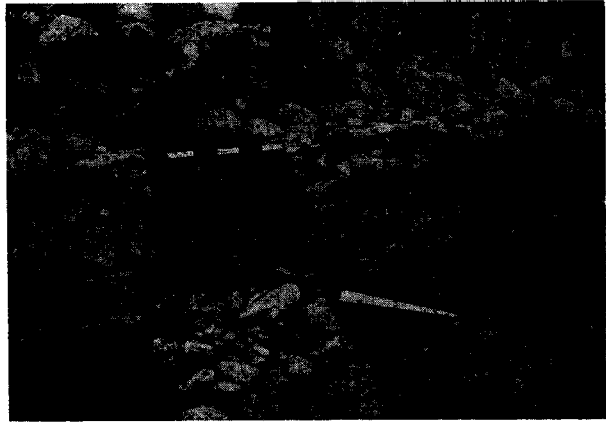

Abb. 11 Mauerlücke in Haus 11.

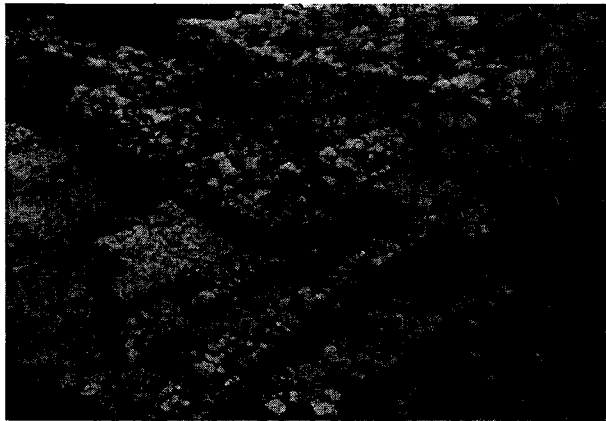

Abb. 12 Haus 10 von Südwesten.

Abb. 13 Rython aus Haus 10.

Abb. 14 Unterstadt I-J/19-20, Hethitische und vor-hethitische Bebauung (Periodenplan).

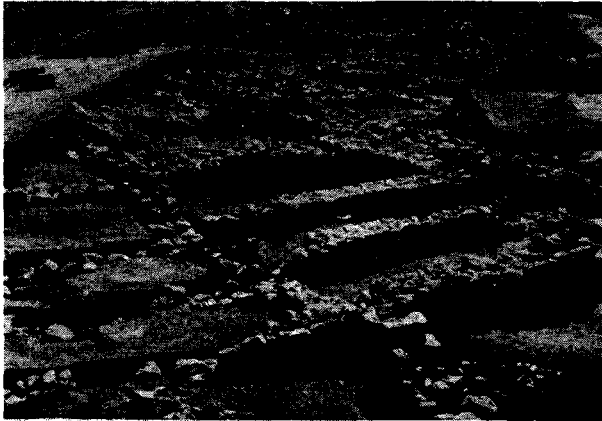

Abb. 16 Fundamentmauer von Haus 13.

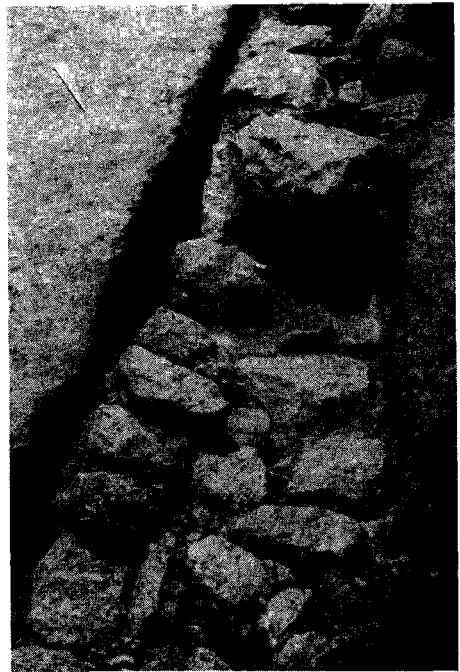

Abb. 15 Haus 13 von Norden.

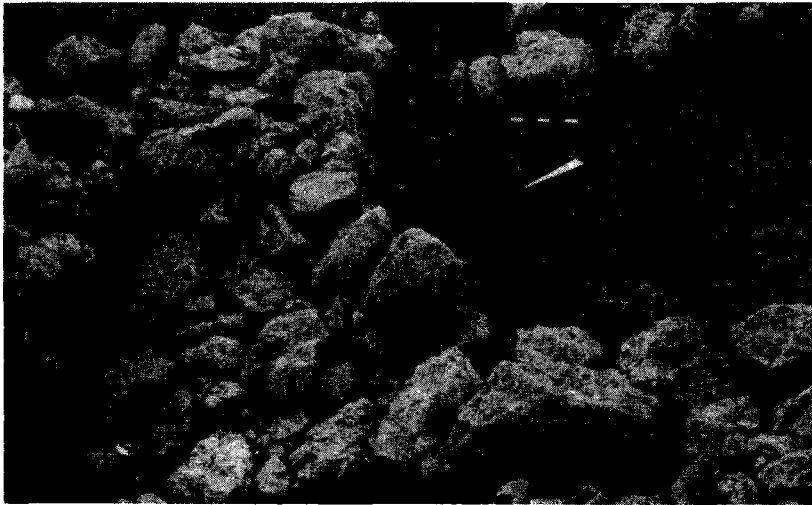

Abb. 17 Ecke von
Haus 13a.

Abb. 18 Gasse mit
Entwässerungskanal
(J/20, Abschnitt II/3).

UNTERSTADT 1/19-20
JÜNGER-HETHITISCHES STADTTOR

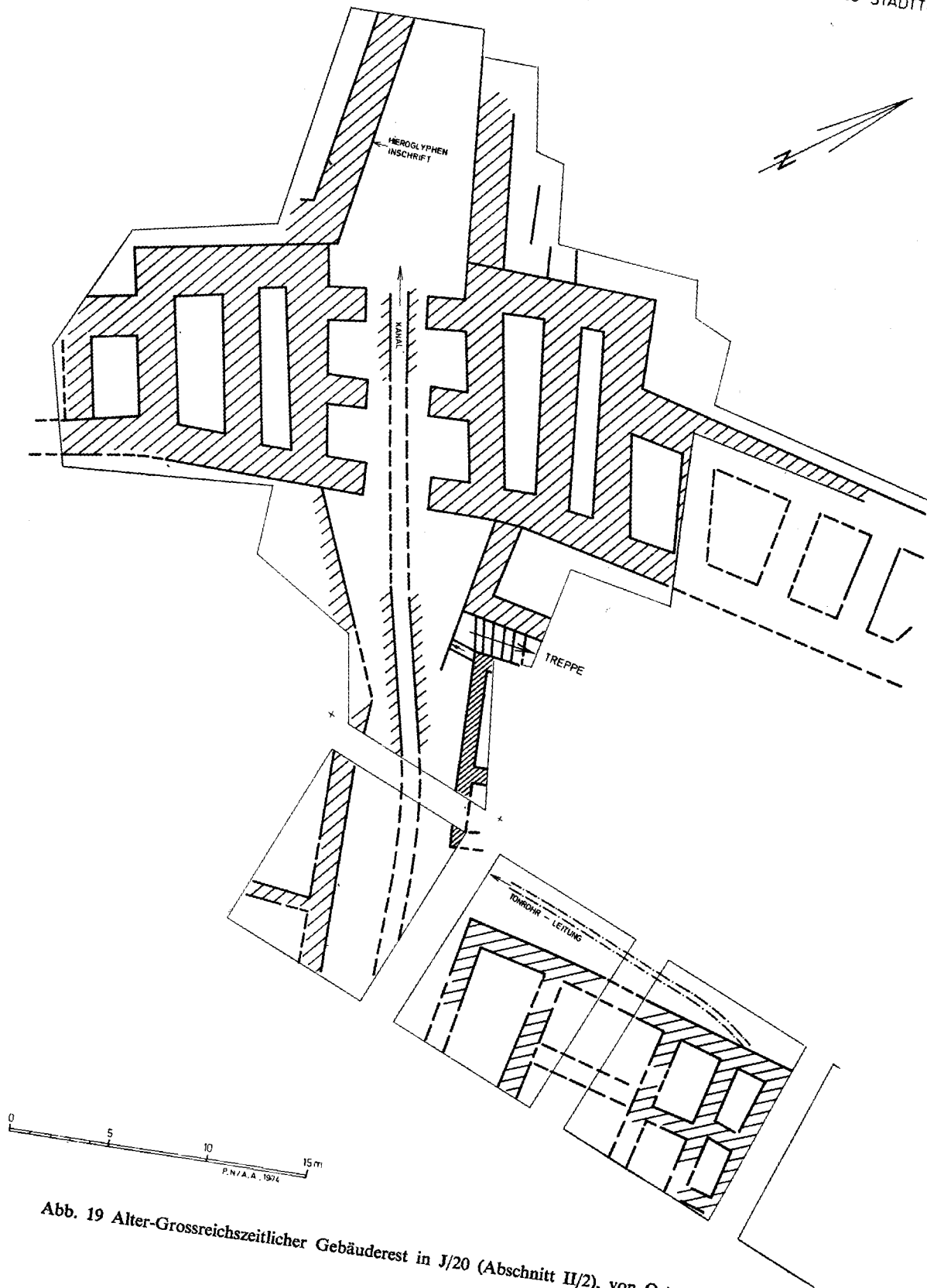

Abb. 19 Alter-Grossreichszeitlicher Gebäuderest in J/20 (Abschnitt II/2), von Osten.

Abb. 20 Stadttor in I/19-20 mit Torhof
 uns anschließender Bebauung.

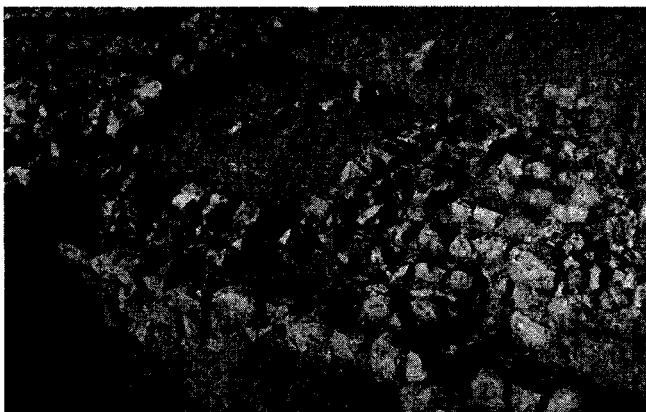

Abb. 21 Torhof mit Treppe, von Süden.

Abb. 22 Karumzeitliche Herdstelle.

Abb. 23 Tüllenhacke aus der karumzeitlichen Siedlungsschicht.

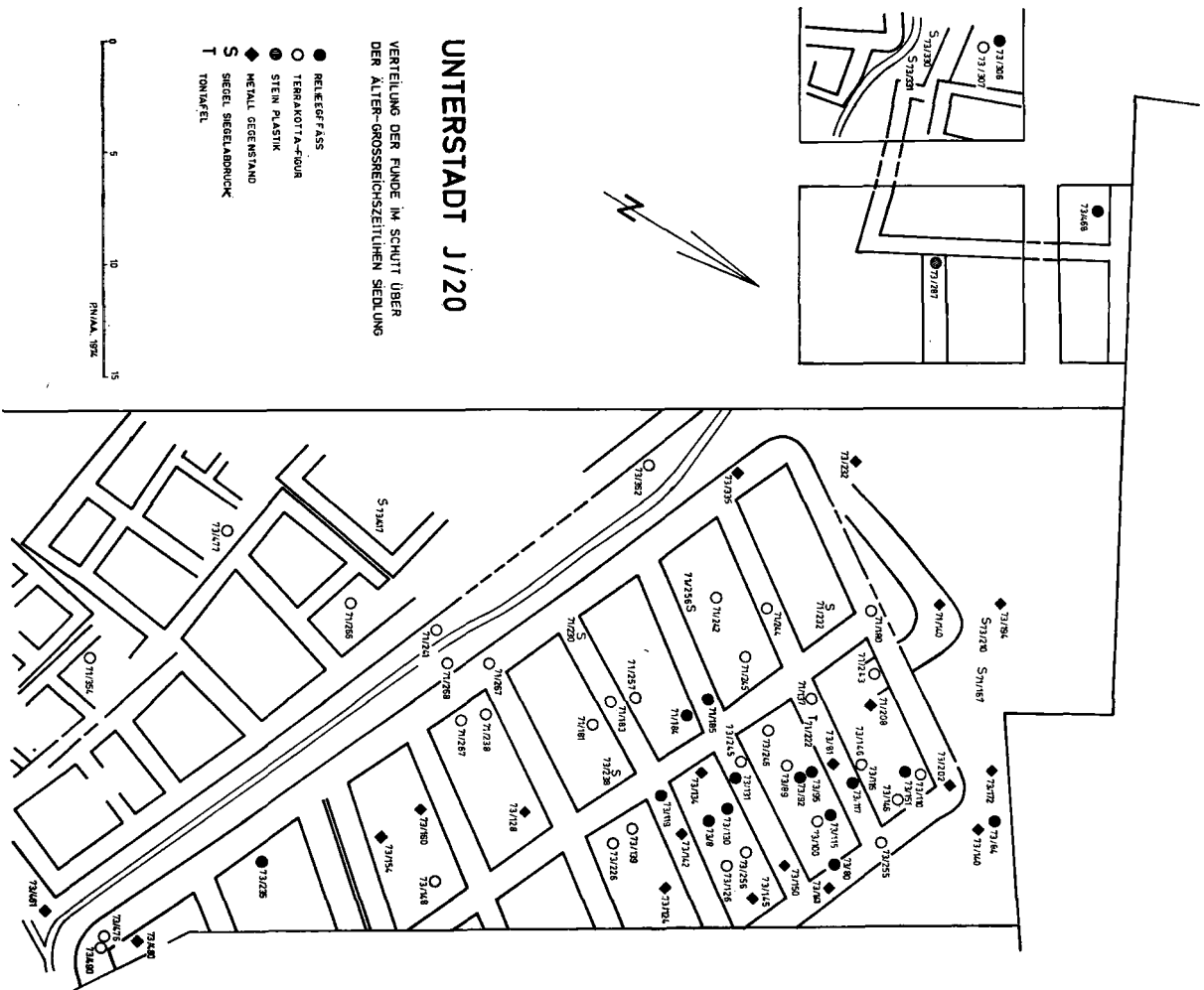

Abb. 24 Unterstadt I-J/19-20, Verteilung der Funde.

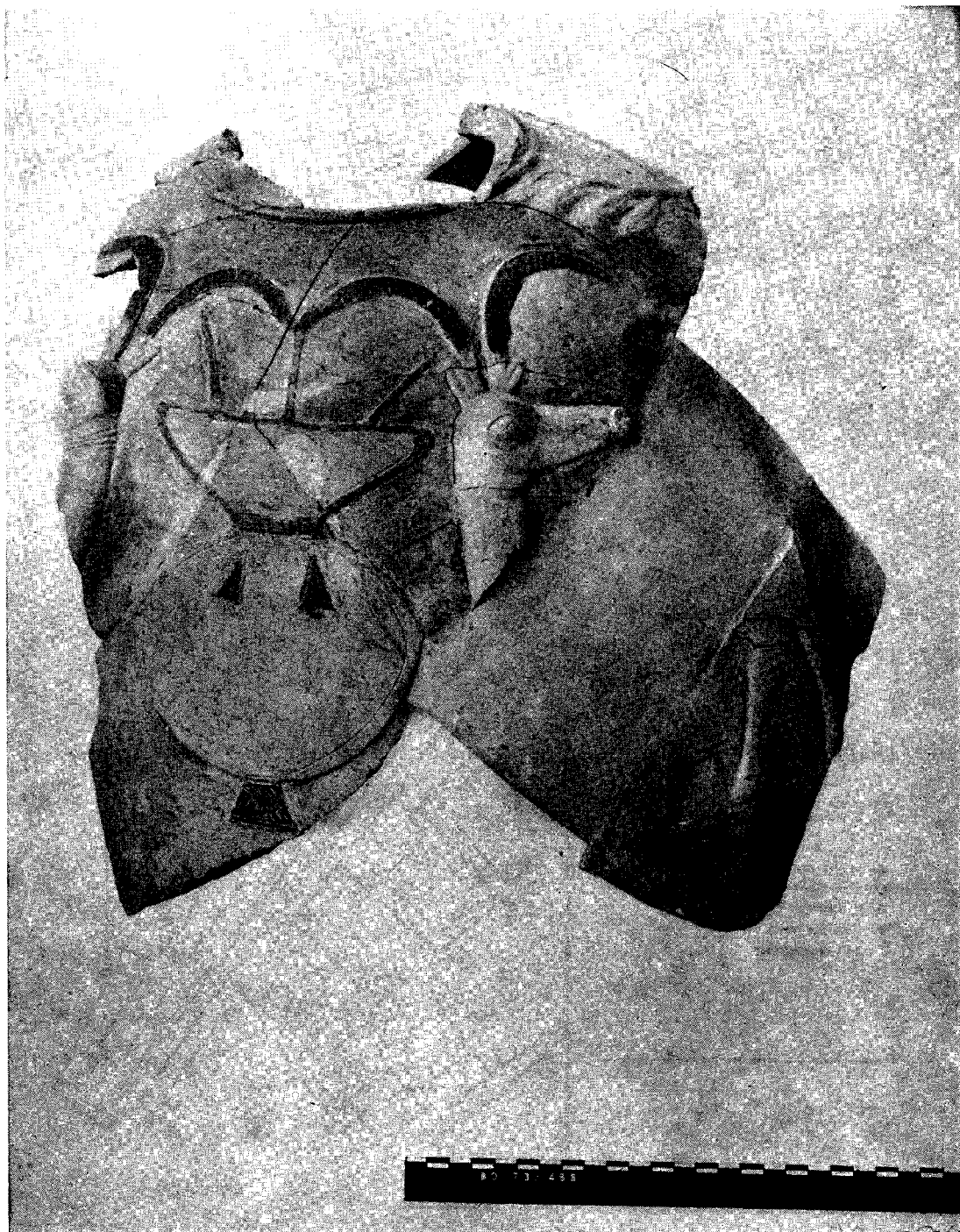

Abb. 26 Reliefgefäß, Inv. Nr. 73/468.

Abb. 25a Scherben von Reliefgefässen.

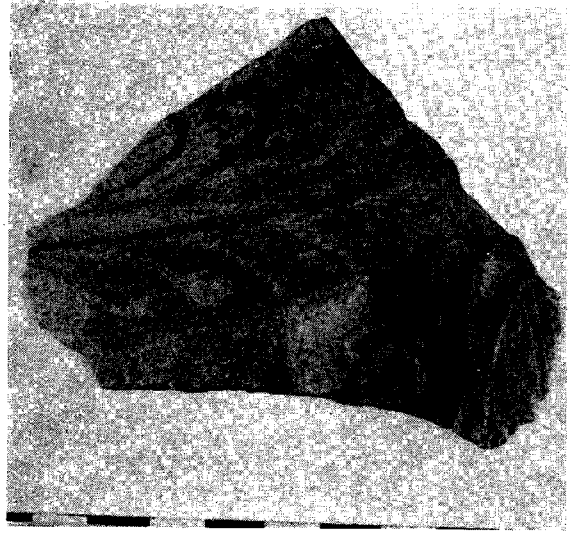
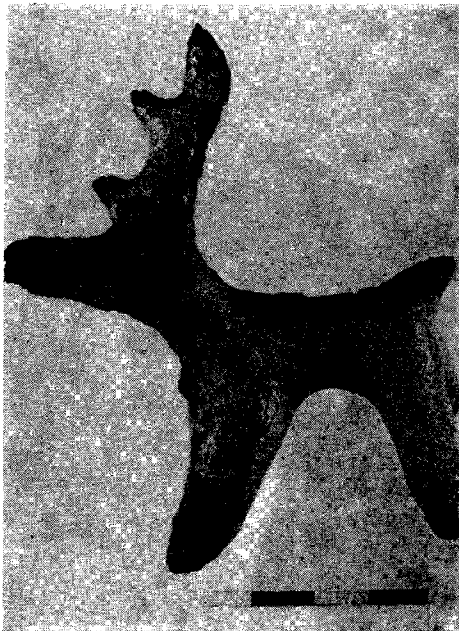
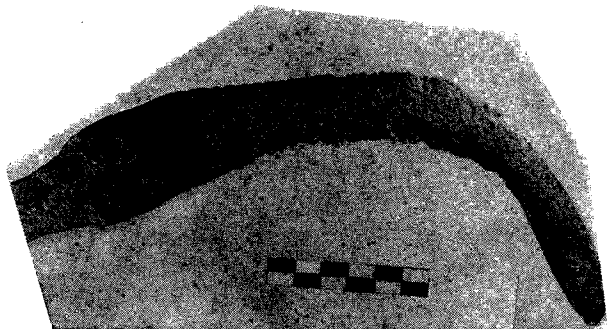

Abb. 25b Scherben von Reliefgefässen.

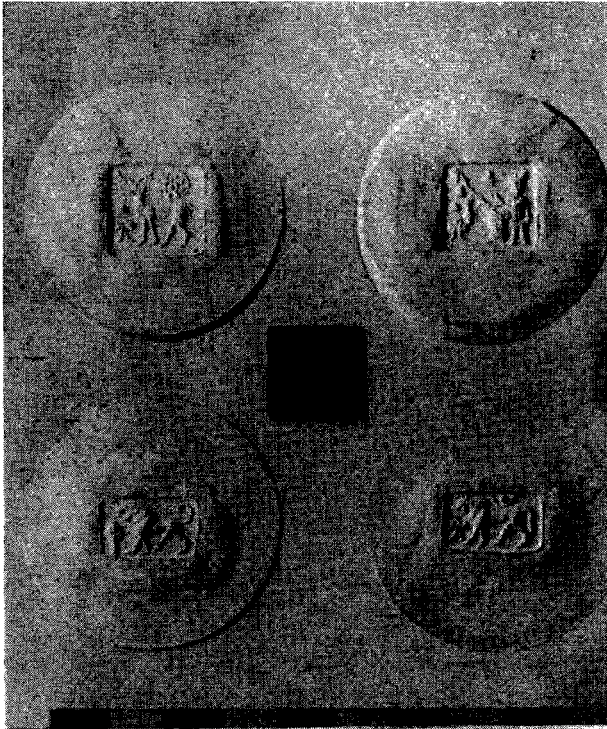

27 a

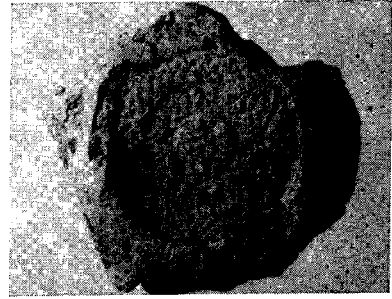

27 b

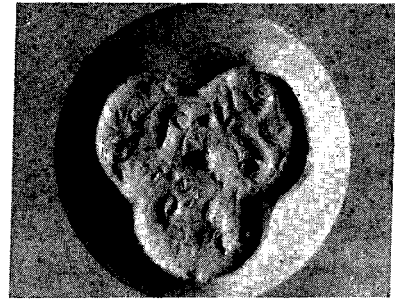
Abb. 27 Sichelschwert und Hirschstatuette.

28 a

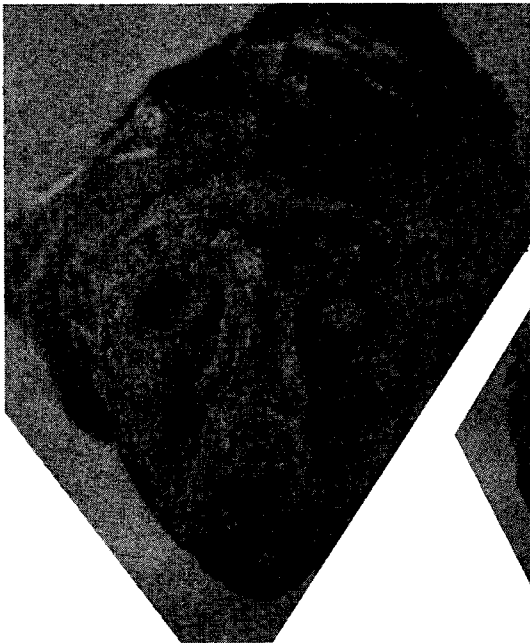
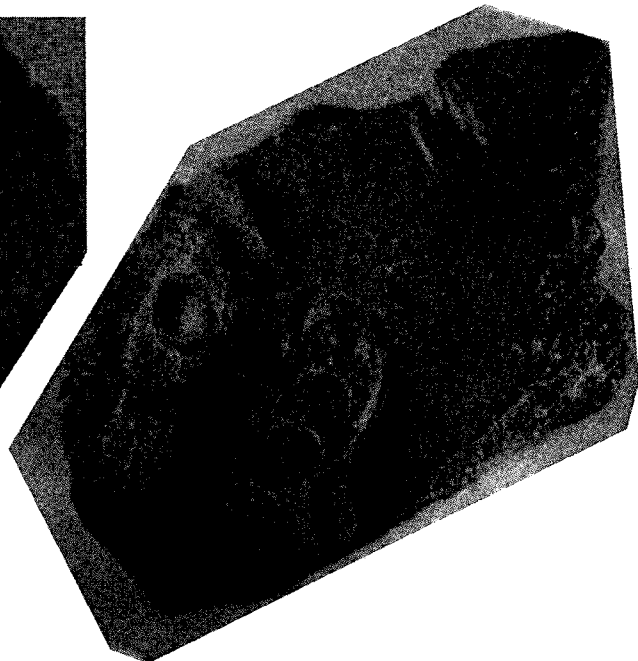

28 b

28 c

Abb. 28 Kappadokische und althethitische Siegel- und Siegelabdrücke.

Abb. 29a Kopf einer Granitstatue, Inv.Nr. 73/287,
Vorderansicht.Abb. 29b Kopf einer Granitstatue, Inv.Nr. 73/287,
Seitenansicht.

ZEIT	UNTERSTADT		TEMPEL I/SÜDAREAL	NW-HANG/BÜYÜKKALE	BÜYÜKKALE	ÜBRIGE STADT
	I-J/19-20	J-K/20-21				
BYZANTINISCH	1 WASSERLEITUNG	WASSERLEITUNG	1 WASSERLEITUNG GRÄBER (TONSÄRGE) IM SÜDAREAL	GEBÄUDE IN L/17 GRÄBER UND GRABSTEINE IN K/18 UND M/18 WASSERLEITUNG IN K/19 (?)	EINZELFUNDE	KIRCHE IN K/21-22
RÖMISCHE KAISERZEIT	2 GEBÄUDERESTE IN J/19	EINZELFUNDE	2 SKELETTGRÄBER	HÄUSER UND GRÄBER IN K/18	BEFESTIGTE SIEDLUNG	HAUS IN J/23
HELLENISTISCH - GALATISCH	3 STEINKISTEN - UND PITHOSGRÄBER	STEINKISTEN - UND PITHOSGRÄBER	3 STEINKISTEN - UND PITHOSGRÄBER	1 SIEDLUNG IN L-M/18	EINZELFUNDE	GRAB BEI OSMANKAYASI
JUNGER - PHRYGISCH	EINZELFUNDE	EINZELFUNDE	EINZELFUNDE	EINZELFUNDE 2 BEFESTIGUNG UND SIEDLUNG IN K/15	BEFESTIGTE SIEDLUNG Ia KYBELE-TOR IN v-x/6-7 TIEFBRUNNEN IN z/22 Ib BEFESTIGTE SIEDLUNG	SIEDLUNG AUF BÜYÜKKAYA
ÄLTER - PHRYGISCH	4 URNENGRÄBER	URNENGRÄBER	4 SIEDLUNG URNENGRÄBER IN J/18-19	3 SIEDLUNG IN L/17-18, K/15 u. 17 KULTBAU IN K/18 4 GRUBENHÄUSER IN L/18	IIa SIEDLUNG IIb SIEDLUNG	SIEDLUNG AUF BÜYÜKKAYA
UM 1200	? ↑ 5a NEUBAUTEN	? ↑ 1a NEUBAUTEN	? ↑ 5a NEUBAUTEN ÜBER KOMPLEX 2	SCHWEMMSCHUTT IN L/17-18 BRANDSCHICHT ÜBER TEMPEL I, KOMPLEX 1/SÜDAREAL, HAUS AM HANG SCHICHT III/BÜYÜKKALE, TEMPEL II-V UND STADTTOREN		
HETHITISCHES GROSSREICH	5b STADTMAUER U MAGAZINE NEUBAUTEN AN DER TEMPEL- STRASSE	1b TEMENOS-MAUER	5b QUELLGRÖTTE KOMPLEX 1/SÜDAREAL TEMPEL I UND MAGAZINE	5 HAUS AM HANG	III MONUMENTALER AUSBAU	ANLAGE DER OBERSTADT UND BÜYÜKKAYAS AUSBAU VON YAZILIKAYA
	6 NEUBAUTEN (HAUS 1-6, 8, 12, 13)	2 SIEDLUNG	6 KOMPLEX 2/SÜDAREAL	6 ALTBAU, PITHOSHAUS IN L/18 POTERNENMAUER GEBÄUDE IN K/15	IVa-b SIEDLUNG, TERRASSENMAUER POTERNENMAUER	BEBAUUNG IN J/20-NORD POTERNENMAUER IN DER UNTERSTADT
ALTHETHITISCH	7 SIEDLUNG (HAUS 10 10a 11)	3 SIEDLUNG IN J-K/20	7 SIEDLUNG IN J/18	7 SIEDLUNG, GRÄBER IN L/17-18	BRANDSCHICHT IVc POTERNENMAUER SIEDLUNG, GRÄBER	
UM 1700	BRANDSCHICHT					
KARUMZEITLICH	8 SIEDLUNG	4 SIEDLUNG	8 SIEDLUNG IN J/18	8a SIEDLUNG IN L/18, M/18 8b GEBÄUDE IN L/18 8c-d GEBÄUDERESTE 9 HÄUSER IN L/18 FUNDE IN M/18	IVd BEFESTIGTE SIEDLUNG Va-b GEBÄUDERESTE Vc SIEDLUNG (VERBRANNT) Vd-f GEBÄUDERESTE Vg BEFESTIGTE SIEDLUNG (VERBRANNT)	
VORHETHITISCH		5 EINZELBAUWERK IN J/20				

Abb. 30 Relative chronologische Übersicht (Tabelle).

EXCAVATIONS AT ANEMURIUM (ESKİ ANAMUR) 1973

Prof. JAMES RUSSELL

A seven week season of excavation and restoration was conducted commencing 12 June and concluding 31 July, 1973 with a maximum of fifty-four workmen employed at any one time. The work was directed by Professor James Russell, University of British Columbia, with Professor E. H. Williams of the same University as assistant director¹.

Several projects were undertaken (fig. 1). Those begun in previous seasons included work on A) the Large Baths (III 2 B)²; B) the peripheral areas of the pal-

aestra (E III 2 B) to the east and north; C) the exedra building (II 12 E) and preceding area. Two new projects were also commenced, D) the small baths (III 15) and E) the necropolis church (A II 1). F) In addition several minor explorations were conducted. A summary of these various projects follows.

A. *The Baths* (III 2 B) (Figs. 2-3). The task of clearing this enormous complex was begun in 1972 after the adjoining palaestra E III 2 B had been in large measure exposed. Excavation was carried out in four chambers, B-C (here considered as a single unit), D, F and G, though the clearing of only two (B-C and D) was completed. Much of Room D had in fact been excavated in 1972 and the work of the latest season (fig. 4) merely confirmed the plan already established as composed of two halves. At the north is a rectangular piscina (10.35 m. N-S × 7.85 m. E-W) with a depth of 1.40 m. paved by a floor of plain white mosaic consisting of very large tesserae. A passage 1.10 m. wide surrounds the piscina on three sides, with access to the pool by means of a narrow staircase of four steps located at each corner. One perplexing feature of

---

¹ Other senior members of the staff were Professor C.W.J. Eliot, American School of Classical Studies, Athens, and Dr. Erika von Conta-Bruce, the Canada Council, Ottawa, as archaeologists, Mr. Tom Boyd, Indiana University, as architect, and Mr. Ian Bristow, London, as restoration consultant. Our staff also included five students, Miss Alison Dale and Mrs. Caroline Williams, University of British Columbia, Miss Victoria Cameron and Miss Sheila Campbell, University of Toronto, as field assistants, and Miss Milfie Howell, Institute of Archaeology, London, as conservator. In addition we were fortunate to have once again as our Representative Bay Yalçın Karalar, archaeologist and assistant of the Adana Regional Museum, whose good nature and constant helpfulness are deeply appreciated.

Besides the staff on the site, however, the success of the excavation depends on many friends and institutions, both Turkish and Canadian. It is a pleasure to acknowledge once again this debt of gratitude. We should mention especially the Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü and in particular the Director, Bay Hikmet Gürçay, the Deputy Director, Bay Burhan Tezcan and Bay Çetin Anlağan for their gracious support in securing the renewal of the permit to excavate at Anemurium; the Canada Council for the continuing trust they have shown in our work in providing generous funds; the Canadian Ambassador to

---

Turkey, His Excellency Mr. G.F.G. Hughes and his staff for their prompt and practical help in matters great and small; and last, but not least, the local officials at Anamur for their unfailing courtesy and good humour in their dealings with us.

² This and all other references are to the plan of the city in E. Rosenbaum, G. Huber and S. Onurkan, *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia* (Ankara, 1967), plan I.

the room, however, remains unresolved in the apparent absence of any system for filling or draining the piscina. It was at first thought that a long slab of marble apparently inserted into the mosaic at the time of its construction and running along the central axis of the piscina from its north wall may have been a drain cover, but a trench sunk in line with it on the outside of the building failed to produce any sign of a drain. One is left with the conjecture that the piscina was allowed to empty naturally either by evaporation or by seepage through the mosaic.

Separated from the piscina by a slightly raised wall at its south end is an area extending 5.65 m. to the south wall, and occupying the full width of the hall (10.20 m.). The floor of this area, exposed in 1972, was paved in mosaic of polychrome geometric design, well preserved around much of its border, but its central panel, composed of elaborate guilloche circles, is lost for the most part. Further scrutiny of the top surfaces of the east and west walls respectively, which still stand to their full height of approximately 8.00 m., revealed along their inner faces traces of shallow cuttings and a narrow ledge, presumably intended to receive the cross-beams of a wooden roof. This would explain the absence of heavy masses of concrete and large stones in the fill, a feature so noticeable in the excavation of the other rooms where vaulted roofs are certain.

West of Room D lies a longer hall (N-S 17.80 × E-W 5.80), indicated separately as B and C in the original survey (fig. 5). Excavation of both was completed, from which it became clear that the entire area was conceived as a single chamber. Nevertheless the two elements were constructed separately, C as part of the original structure, while B to the north, containing a small piscina, was added later.

In many respects B-C duplicates the function of Room D. Like the latter the southern end (in effect C) was paved in mosaic and separated along its northern border by a slightly raised wall (0.65 m.

wide) from a second piscina (B). Only the merest fragments of the central panels of the mosaic survive, but a substantial part of the border decoration emerged at the northern end (fig. 6). Consisting of panels of lozenges enclosing circles set within guilloche and crow-stepped borders the design bears a striking resemblance to motifs already encountered in the palaestra (E III 2 B) and in the unidentified establishment discovered in 1972 located beyond the NE corner of the palaestra.

The piscina (4.50 m. × 4.87 m.), much smaller than that in Room D, has a depth of approximately 1.15 m. with floor paved in plain white mosaic, largely obscured by a hard film of mortar. A narrow ledge hardly wide enough for a walk surrounds the pool on three sides (E, N and W), while access was limited to a single staircase located in the SE corner, of which only rudimentary foundations survive. Unlike the piscina in Room D traces of a channel for feeding the pool and a drainage system are both evident, though neither has been investigated.

Another interesting feature is a sunken basin contained within a niche, 1.04 m. deep, set within the thickness of the east wall of Room C (fig. 7). The basin was laid in tile, as were the two steps which provide access to it from the west and encroached on the mosaic pavement of the room. Water for the basin was clearly supplied from a pipe originally housed in a continuous cutting that commences at the NE corner of Room B, before passing into Room D whence it issues through the rear wall of the niche. To the south of the basin on the same wall is the doorway linking Rooms C and D. The removal of the original lintel block had resulted in the collapse of the relieving arch and wide-spread damage to the surrounding masonry. This was repaired by reconstructing the wall on either side of the passage and the relieving arch in masonry, while the missing lintel block was replaced in concrete. In the course of

clearing patches of mosaic were found in the passageway.

South of Rooms D and B-C lie Rooms G and F respectively. Excavation of these rooms involves the removal of fill extending to a depth in places of 4-5 metres. In the case of G approximately half of the chamber has been exposed on one side of a diagonal line through the centre of the room, to the floor-level of its hypocaust system (fig. 8). This occupies the main rectangular body of the room but does not extend into the apse at its southern end, which is separated by a wall running across the chord. The hypocaust system consists of regular rows of piers, for the most part composed of round tiles. None of the piers survives to a height of more than five tiles and consequently none of the original floor supported by them remains *in situ*. Many fragments of the floor tiles have been found in the fill, however, and a substantial section of collapsed flooring has been identified. This presumably lay originally on the same level as the floor of Room D, i.e. at a height of 1.22 m. above the floor of the hypocaust system.

A series of trenches from NE to SW were cut diagonally across Room F, which lies adjacent to Room G on the west, but only in the SW extremity was the floor level reached. Here too a collapsed hypocaust system was encountered with two distinct periods of construction evident. It is now clear therefore that the entire south range of this complex was composed of three heated halls, E, F, G), while the north range (B-C and D) served the dual role of frigidarium and cold plunge. The precise arrangement for circulation between these various rooms has still to be established but without doubt the plan of III 2 B together with its palaestra and associated halls (E III 2 B) (fig. 9) must eventually contribute an interesting and novel scheme to the corpus of Roman Imperial baths.

B. Peripheral Areas of E III 2 B: – Further excavation was carried out in the

two areas lying to the east and north-east respectively of the palaestra proper where interesting results were obtained in 1972.

1) *The East Area:* – Work here was limited to the area extending between two walls running in an east-west direction and apparently coinciding with the width of the lower vault of the great drain that runs below this part of the building. In 1972 a mosaic pavement had been discovered in one of the diagonal trenches at the SE corner, but the rest of the area remained uncleared. This was now completed to reveal a mosaic floor throughout, though in very fragmentary condition. Enough survives, however, to restore a polychrome design consisting of three large panels of adjoining triangles ('butterfly design') and an overall external border of circles enclosing diamonds on the east, south, and west sides. No trace of this border exists on the northern side of the room, so that the mosaic may well extend beyond the northern E-W wall, the present boundary of the area, but now recognised as a later addition. There is other evidence of later modifications in the drains cut through the floor to issue into the underlying sewer and in the several patches and cuttings in the mosaic.

2) *The Northeast Area:* – The discovery of two small chambers paved in mosaic and a third with a tile-floor in 1972 aroused hopes that another substantial complex of comparable quality lay beyond the northeast corner of the palaestra. The mosaic-paved chambers in fact proved to be merely recesses opening on the north into a much larger room, itself paved in mosaic (fig. 10). In the east wall of this latter a wide doorway with threshold block still intact was discovered. This, taken together with the fine quality of mosaic and marble revetment found throughout this corner, suggested that we were dealing with a building of some importance and originally of considerable dimensions of which we had uncovered only the south-east corner. Trenches were

therefore opened to the west and north in the hope of confirming this conjecture. The results were disappointing, however, for while some traces of mortar floors that may perhaps have served as a base for mosaic pavement appeared towards the west no structural remains of any kind were revealed. Towards the north a complicated series of walls and floors was uncovered, for the most part of coarse construction. The presence of a hearth and the well-preserved remains of a bakery-oven and the general resemblance of the area to the premises erected at a later date on the palaestra indicate the domestic character of this complex. An early Byzantine date may be assumed for these buildings from the pottery and coins, for the most part belonging to the first half of the seventh century, found in the fill. Material of earlier date was produced from probes beneath the floors, but no masonry or floors were found. It may be concluded that, with the exception of the south-east corner, the earlier buildings in this area have been largely obscured or obliterated by later construction.

C. The Exedra Area: – Work in the 1972 season had led to several discoveries that made a reinterpretation and further examination of the exedra complex south of the palaestra area (E III 2 B) necessary. Most important of these was the discovery of a stylobate foundation, 0.93 m. wide running south from the face of the exedra and at a distance of 4.70 m. from the western perimeter wall. A series of trenches was therefore opened in the peribolus area extending to the south of the facade of the exedra. The line of the west stylobate was established extending for the entire length of the area (48.00 m.) and the presence of a matching stylobate on the east side was confirmed (fig. 11). This discovery, however, posed problems, for whereas the east stylobate had a regular series of piers, spaced at intervals of approximately 1.70 m. commencing from the south wall, only traces of one pier were found on the west stylobate.

Moreover no sign of any piers was found in the northern half of either stylobate although a check on respective levels indicated that they were to be expected.

Another zone of special interest was the area in front of the two side rooms of the exedra building. Here some fine pieces of the original revetment were found *in situ* especially in the NW and NE corners of the peribolus area (fig. 12). The revetment had been held in place by bronze hooks and was fitted against a narrow ledge that jutted out from the face of the building on a level with the top of the stylobate. Many of these slabs were consolidated by a backing of cement to preserve them *in situ*.

In the exedra building proper, investigation was restricted to the east wing. Two stages in the construction of the south wall were identified, the second involving the walling up of the doorway leading to the staircase that descends to the peribolus area. The presence of marble revetment and plaster *in situ*, however, on the lower portions of the walled-up portion seems to indicate that the change of plan may date to an early period in the history of the building.

Many aspects of this complex remain unresolved, including its original purpose if that was ever realized; for evidence is accumulating that the building was never completed. There is first the anomalous nature of the stylobate piers, already mentioned. This may be related secondly to the general absence of tile or column fragments anywhere in the area excavated. Conceivably they may have been removed at a later date, but the survival of two substantial fragments of column shafts immediately in front of the facade of the exedra seems to belie this. Thirdly there is virtually no evidence anywhere in the enclosed area for anything more substantial than a flimsy dirt floor where one might have anticipated a mortar or stone pavement. Despite these defects the plan clearly points to a single complex entered through

the doorway at the centre of the south wall which is aligned with the central niche of the exedra on the long axis of the building. It had previously been assumed that the area in front of the exedra was hypaethral, but the discovery of the stylobates suggests that the intention may have been to provide porticoes on either side, or indeed to roof the entire structure. In the second case, the resemblance of the plan with its apsidal "tribunal" at one end to a civil basilica may be noted. Furthermore its proximity to the odeon-bouluterion with which it is clearly aligned does indeed lend some substance to this theory. As for the date, a series of sondages was carried out along the line of the stylobates to a depth of over one metre below their upper surface. No coins were found and pottery generally was scarce, but the fine wares comprised a mixed group of Eastern Sigillata A and C and Cypriot Sigillata of the first two centuries after Christ. An early third century date still seems the most plausible for the complex.

D. *The Baths* (III 15) : - This small complex consisting of a range of 3 adjacent rooms, first recognized as baths in 1971, is one of the best preserved structures in the whole city. All of the walls and part of the vaults of all three rooms still stand and the relative shallowness of the overburden enabled us to clear almost the entire building (fig. 13).

Of the three rooms that constitute the baths proper, the central and southern chambers were completely cleared, while two quadrants of the northern were excavated. In addition, the area to the southwest of the south room was explored and proved to be an enclosed area belonging to the baths. There is little doubt that it served as the apodyterium, for it was equipped with benches (averaging 0.75 m. in width), along each of its walls. The most remarkable feature, however, was the floor paved entirely in mosaic, for the most part in perfect state of preservation (fig. 14). The designs are almost entirely

geometric, the most striking being a central panel (6.50 m. × 3.90 m.) consisting of a network of 23 rows of octagonal frames, each row containing an individual motif. At the centre lies a *tabella ansata* enclosing an inscription flanked on each side by octagons containing ducks, and supported by a stylized column and bracket (fig. 15). Unfortunately this is the only portion of the mosaic to have suffered serious damage. Nevertheless enough of the text is legible to restore completely four lines in iambic verse honouring Mousesos, probably a 'strategos,' presumably the donor of the mosaic, for his admirable qualities. Letter forms and ligatures and designs generally suggest a fifth century date for this work.

Passing from the mosaic-paved courtyard through a doorway at its NE corner we enter the southernmost of the range of three rooms. Each room has fairly similar dimensions (4.20 m. E-W by 6.25 m. N-S for the south, 3.45 m. by 6.25 m. for the central and 3.40 m. by 5.80 m. for the north, not counting its projecting apse), but, unlike the two northern chambers, the south room has neither the hypocaust system nor the vertical flues in the walls that were discovered in them. Thus the use of this room as frigidarium may reasonably be conjectured. On this premise the central room (fig. 16) with its hypocaust system of six rows of piers from N-S by nine from E-W would have served as tepidarium, while the northern room would have been the caldarium. The hypocaust systems of each room communicate by means of arched apertures opening in the party wall. In some cases the piers are well preserved, in one instance standing to a height of 1.00 m. and composed of 15 individual tiles. The piers themselves rest on a well-made floor of blue limestone flags and originally supported a floor of tiles and mortar, none of it now *in situ*, having collapsed beneath the fall of the vaulted roof. In both of the heated rooms the walls were lined by a series of vertical slots intended to accommodate

flues of terracotta piping that went from the hollow area below the floor to the top of the vaulting. The walls were originally sheathed in marble revetment but none survives *in situ* though the outline of the original plaques is visible in the mortar of the apse of the caldarium and traces of large iron spikes originally employed for attaching the revetment are visible at several points in the wall surface of the northern room. The praefurnium opens through an arched opening below the floor-level of the caldarium apse, but it was left unexplored, as was a second arched opening also at ground-level at the west end of the central room.

No date for the construction of the baths has been determined, nor has it been established when it ceased to function as a bath. About the beginning of the seventh century, however, for a period of about sixty years the complex was again used, but for a different purpose than the original. This may be deduced from the miscellaneous assortment of coins and small finds (lamps, weights etc.), and coarse ware found in the fill. Clearly the pottery was standing on the floor at the time of the collapse of the vaulting, and as the floor gave way fell into the hollow space beneath. This pottery included a distinctive type of 'pot-stand' intended for supporting large vessels. The number of such pots and stands seems rather large for a simple household and the possibility that the room formed part of a potter's establishment may reasonably be proposed, especially when taken with the high incidence of coinage. This secondary occupation was relatively short-lived, however, and after ca. A.D. 660 the building appears to have been abandoned for ever.

E. *The Necropolis Church* (A II 1):— Amongst buildings scheduled for excavation is one of the several churches known to have existed at Anemurium. The one eventually chosen was the necropolis church in the hope that its proximity to the necropolis might throw some light on its

relationship with the neighbouring tombs and vice-versa. Preliminary work involved a careful survey of the ruins visible before excavation (fig. 17) and the recording and storage of all moulded blocks lying on the surface. Excavation was limited to three trenches, two N-S across the breadth of the building and one E-W at its west end. From the first two the position of the stylobates of the north and south colonnades respectively of the nave was established. The church was originally paved in mosaic but this has been badly mutilated throughout the area excavated and in two places specifically to make way for later graves. Constructed roughly of stone slabs on end and cover slabs for the roof, each grave contained one skeleton stretched out lying on its back (fig. 18). No objects or pottery were found in either case. The third trench did little more than establish the line of two walls running N-S, parallel to one another, one perhaps the western limit of the nave, the other wall separating the church proper from the narthex. This in turn is bounded on the west by an arcade, the piers of which still stand full height.

It is premature on the basis of the few details recorded from these trenches to propose any conclusions on the history or chronology of the building, but our preliminary survey has yielded a plan (fig. 19) containing many fascinating anomalies and peculiarities that merit full investigation.

F. *Minor Explorations*:— Two major sondages were carried out with the dual aim a) of locating levels belonging to the pre-Roman period of the city and b) of establishing the line of a colonnaded street presumed to traverse the city from north to south. Neither aim was achieved. In the first sondage, opened at the southern extremity of the site an interesting sequence of five floors was identified with significant varieties of sherds sealed beneath each floor. From these it has been possible to date the earliest floor, founded on the ancient beach level, to ca. A.D.

200 and the latest to the first half of the seventh century. No pottery earlier than the later first century B.C. was found in the fill supporting the earliest floor and no trace of a street was found at this point. In the second sondage (fig. 13) located some 300 metres to the north in front of the baths (III 15), an ancient road surface was revealed, flanked by a complex drainage system on the west and a heavy foundation of masonry on the east, but further probes in the vicinity will be required to confirm the precise nature of these remains.

In addition small sondages were also carried out beneath floors of selected tombs of the necropolis in the hope of establishing secure dates for their construction. With one exception, however, the floors were found to rest on the native rock so that no significant material emerged. One of the side-chambers of tomb A II 14, however, yielded considerable quantities of fine table-wares of the first and second centuries of our era, though nothing of earlier date. Indeed there is still no archaeological evidence that the site was occupied earlier than this period.

Another minor exploration was conducted on the east and west facades respectively of the odeon, the interior of which was cleared from 1967-70. The purpose in each case was to establish the original ground-level in the hope of relating to those of the exedra complex. On the these levels west side unexpected discoveries were made in the form of semicircular staircases of rubble mortar and earth leading up to the two doorways of the facade. The north stairway, the better preserved, consists of the remains of five steps, though originally a total of seven may be restored rising for a height of about 1.25 m. (fig. 20). Of the southern staircase four steps survive with space for a fifth, but an outcrop of bedrock has obstructed a more extensive development.

Two new mosaic pavements of some quality were exposed in areas where their

presence close to the surface was suspected. It was felt that further clearing of the area close to the modern road where figured and geometric mosaics had been found in 1968 would produce more mosaic pavement. This proved to be the case in the discovery of a well-preserved panel (fig. 21) depicting a Sea-Goddess (perhaps Thetis) surrounded by fish and dolphins. Within the diaper border pattern that encloses this centre-piece appear two attractive birds of the partridge variety of a type previously encountered in one of the tombs. Unfortunately nothing of the walls of the building to which they belonged survives, though several rooms may be identified from the arrangement of the mosaics.

The second mosaic was revealed at a depth of barely 5 cm. It belonged to the ground floor of a long building of three rooms located on a terrace to the west of and high above the baths (II 7 A), immediately in front of the lower aqueduct. Originally extending throughout each room, the mosaic appeared in substantial patches only in the southernmost chamber (fig. 22). The motives were entirely geometric with highly convincing perspective effects produced in variations on the Greek key pattern.

As usual all areas yielded considerable quantities of sherds, for the most part of fifth to seventh centuries after Christ. Significant examples of fine wares of earlier date, however, were produced as has been noted from the various sondages. The only inscribed sherd worthy of mention was another mortarium rim signed by one of Hayes' N. Syrian group of potters that he dates to the third or early fourth century after Christ.

Besides pottery, 368 objects were recorded as small finds during the season, including stray finds or coins found on the citadel by the lighthouse keeper and purchased from him. Of this total, 265 were bronze coins falling largely into the by now familiar grouping of 1) third and

early fourth century, including three local Anemurium issues, 2) late fourth century, for the most part belonging to the reigns of Theodosius I, Arcadius and Honorius and 3) first half of the seventh century (reigns of Heraclius and Constans II in particular), the latest belonging to the reign of Constantine IV.

The remaining 103 finds form a now equally familiar heterogeneous collection of small bone, bronze, lead and iron

objects (pins, bodkins, nails, weights, seals, fish-hooks, buckles, rings and terracotta lamps). Of the lamps a high-bodied form hitherto unknown from Anemurium or elsewhere and a fragment of a terracotta lamp mould of a type already known from the site may be specially mentioned. Most of this material may confidently be considered early Byzantine in date. As in previous seasons all finds were deposited in the Alanya Museum.

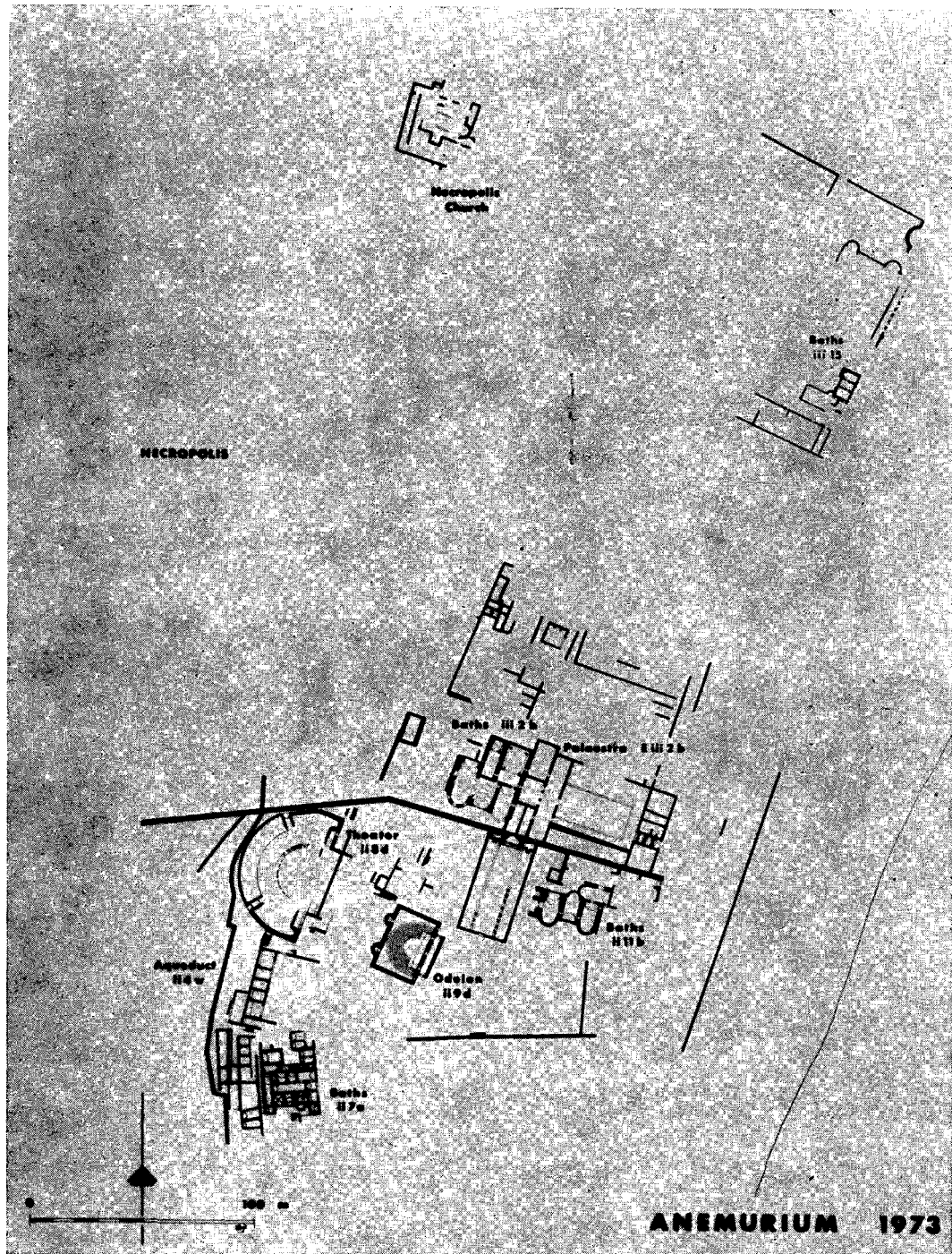

Fig. 1 — Anemurium: general plans of excavations, 1973.

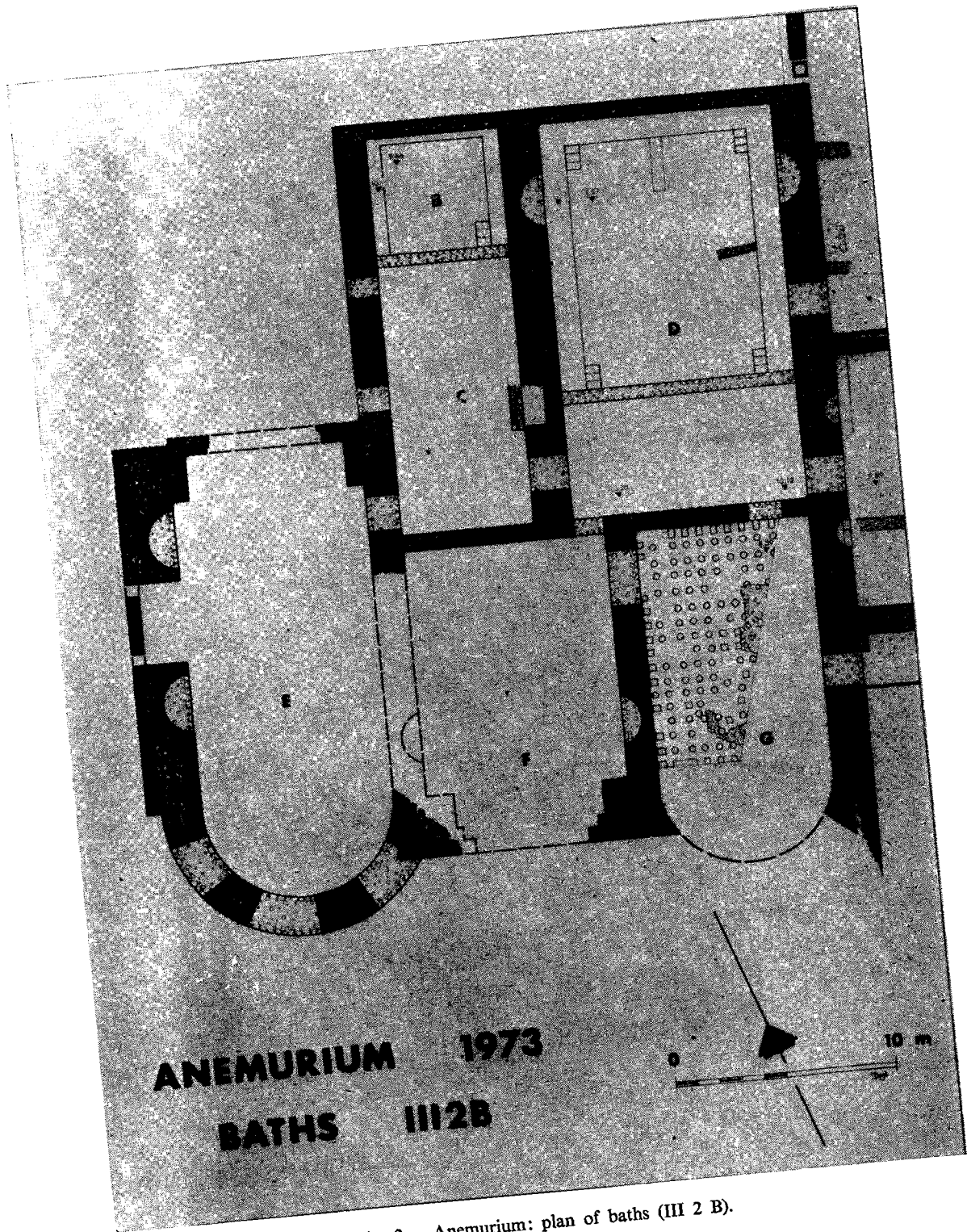

Fig. 2 — Anemurium: plan of baths (III 2 B).

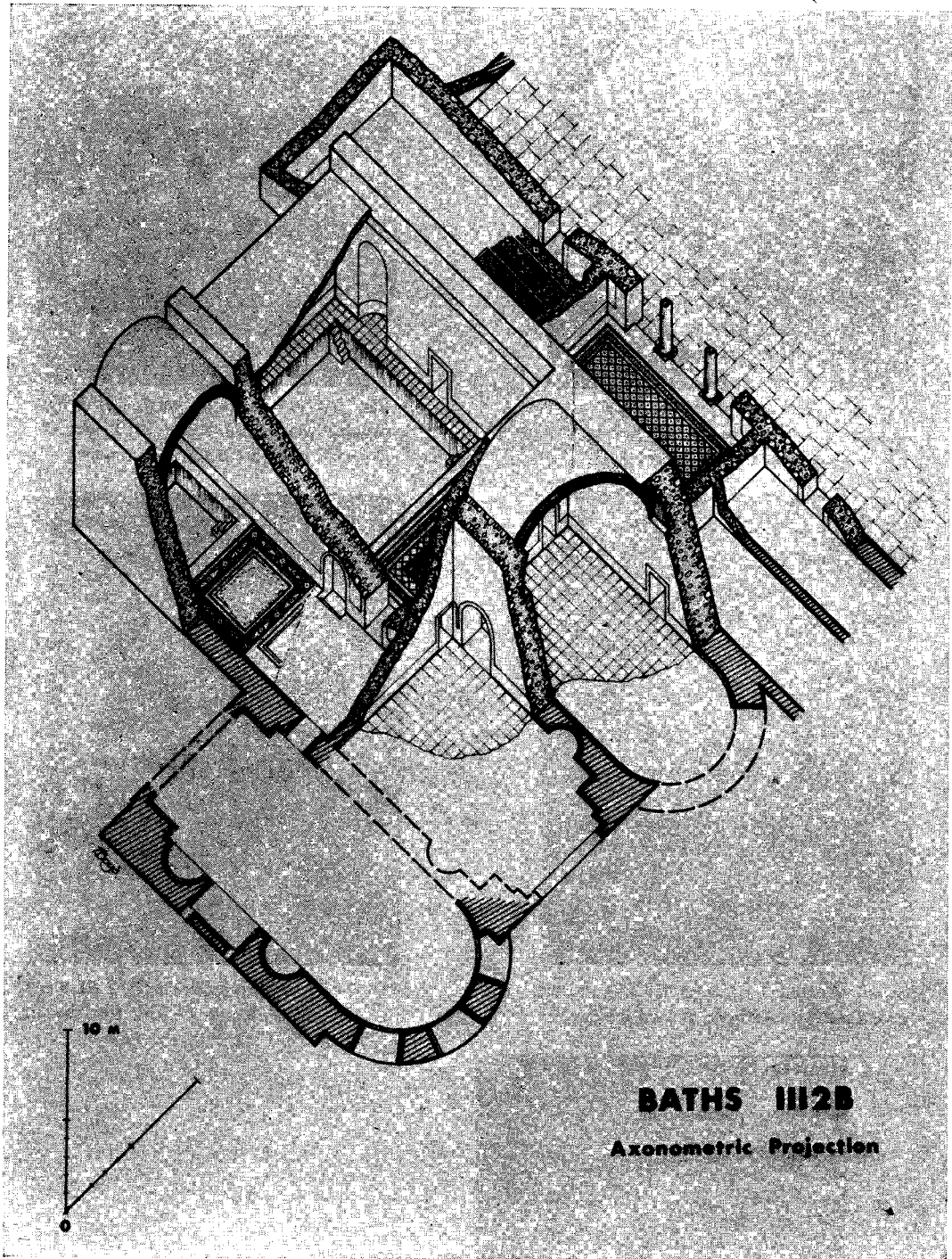

Fig. 3 — Anemurium: baths (III 2 B), axonometric projection. Drawing by T. Boyd.

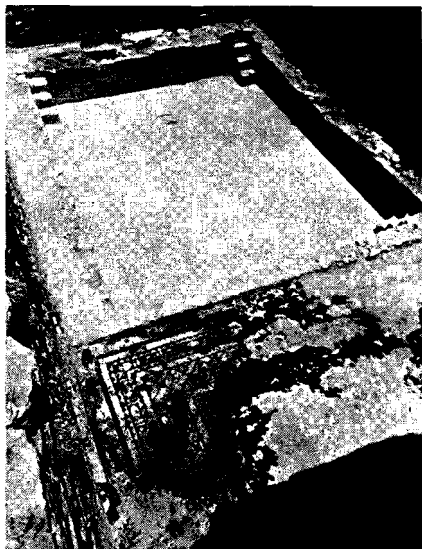

Fig. 4 — Anemurium: baths (III 2 B), general view from south of Room D (frigidarium with piscina).

Fig. 5 — Anemurium: baths (III 2 B), general view from south of Room C with piscina (Room B) at rear.

Fig. 6 — Anemurium: baths (III 2 B), mosaic decoration at northern end of Room C.

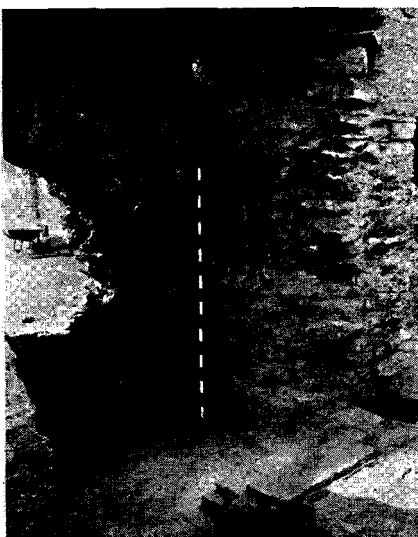

Fig. 7 — Anemurium: baths (III 2 B), niche in east wall of Room C with tiled basin.

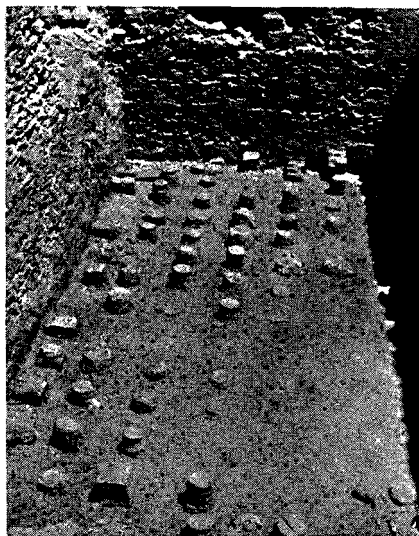

Fig. 8 — Anemurium: baths (III 2 B), hypocaust floor in Room G, viewed from south.

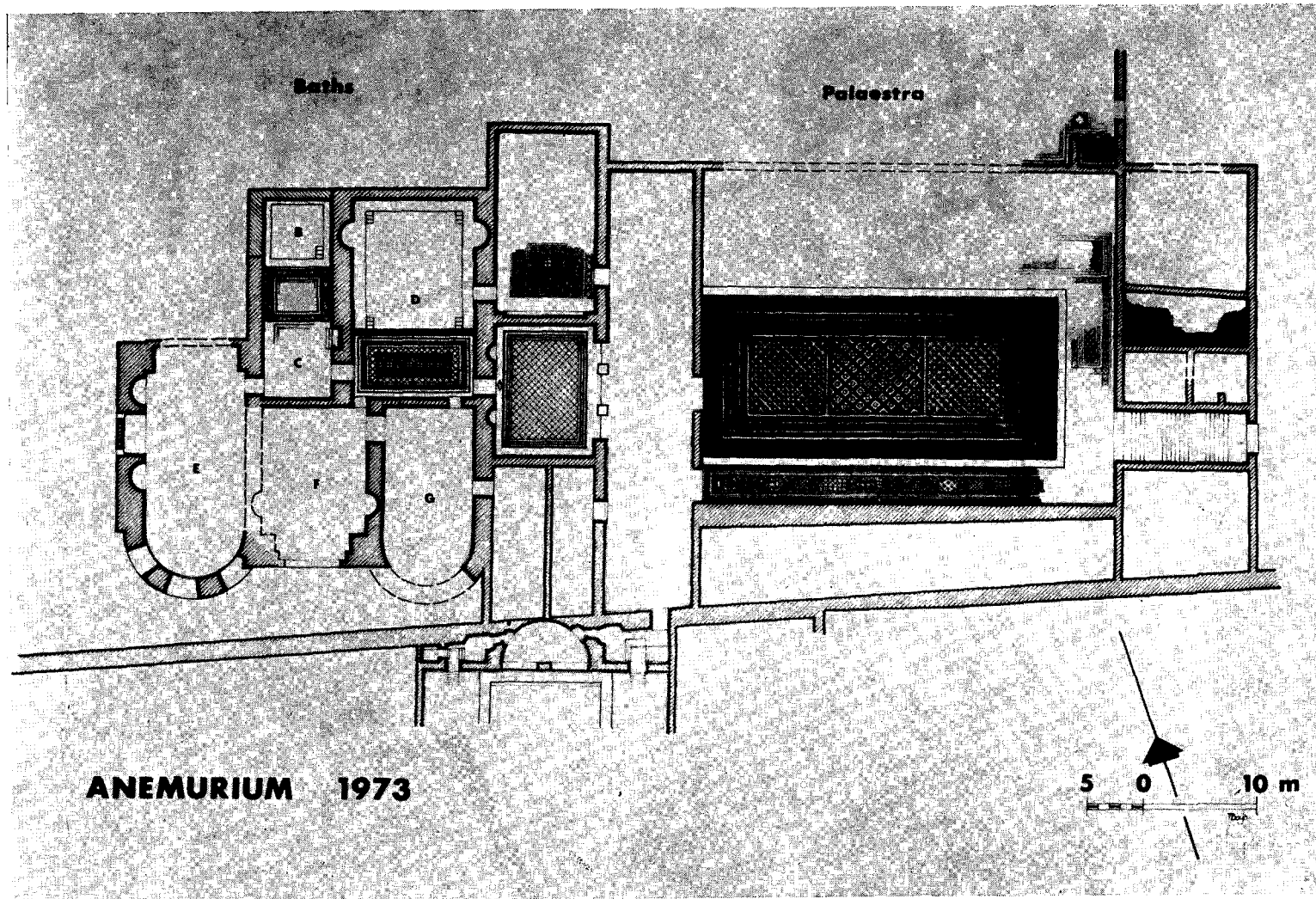

Fig. 9 — Anemurium: restored plan of baths (III 2 B) and palaestra (E III 2 B).

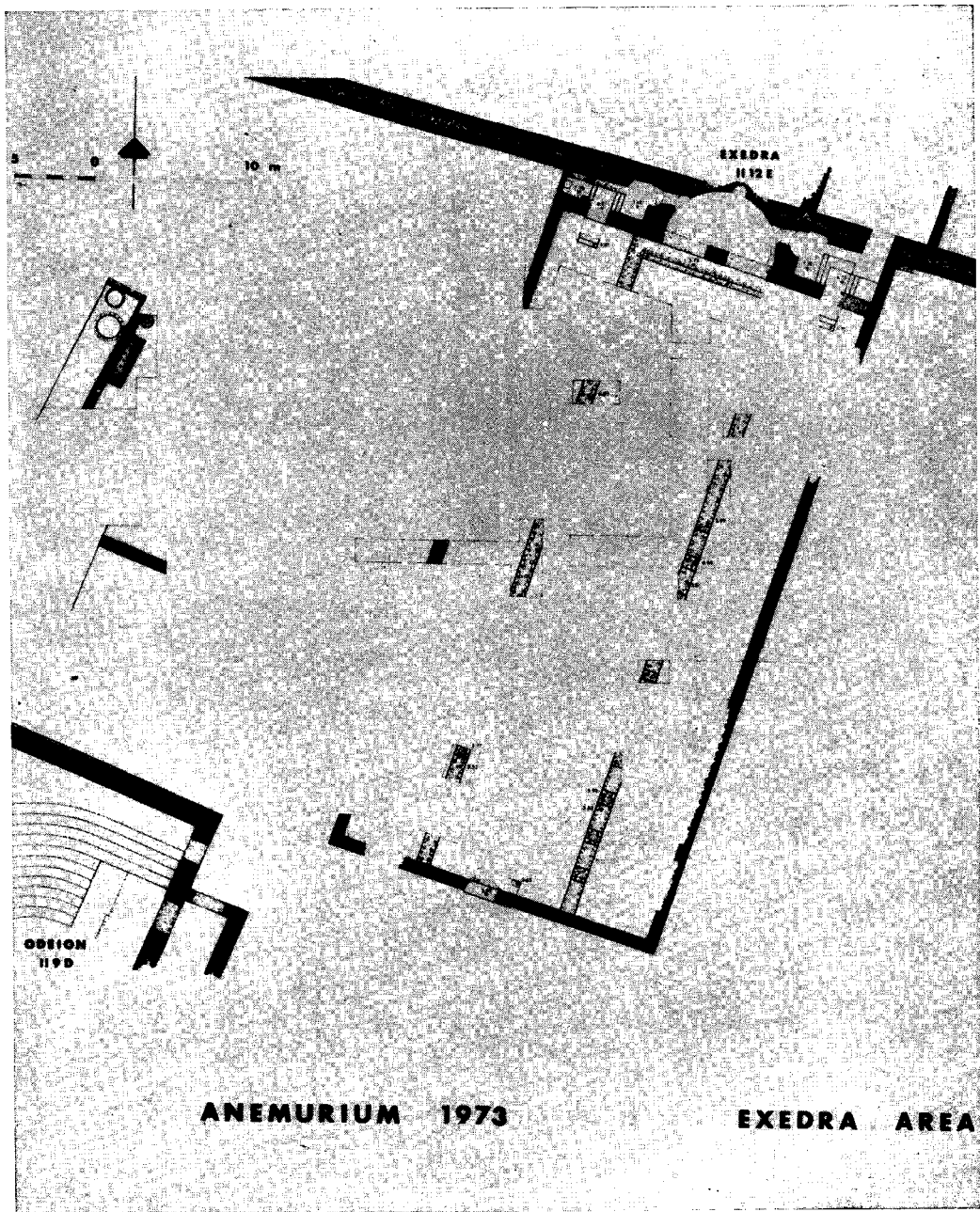

Fig. 11 — Anemurium: general plan of exedra complex (II 12 E).

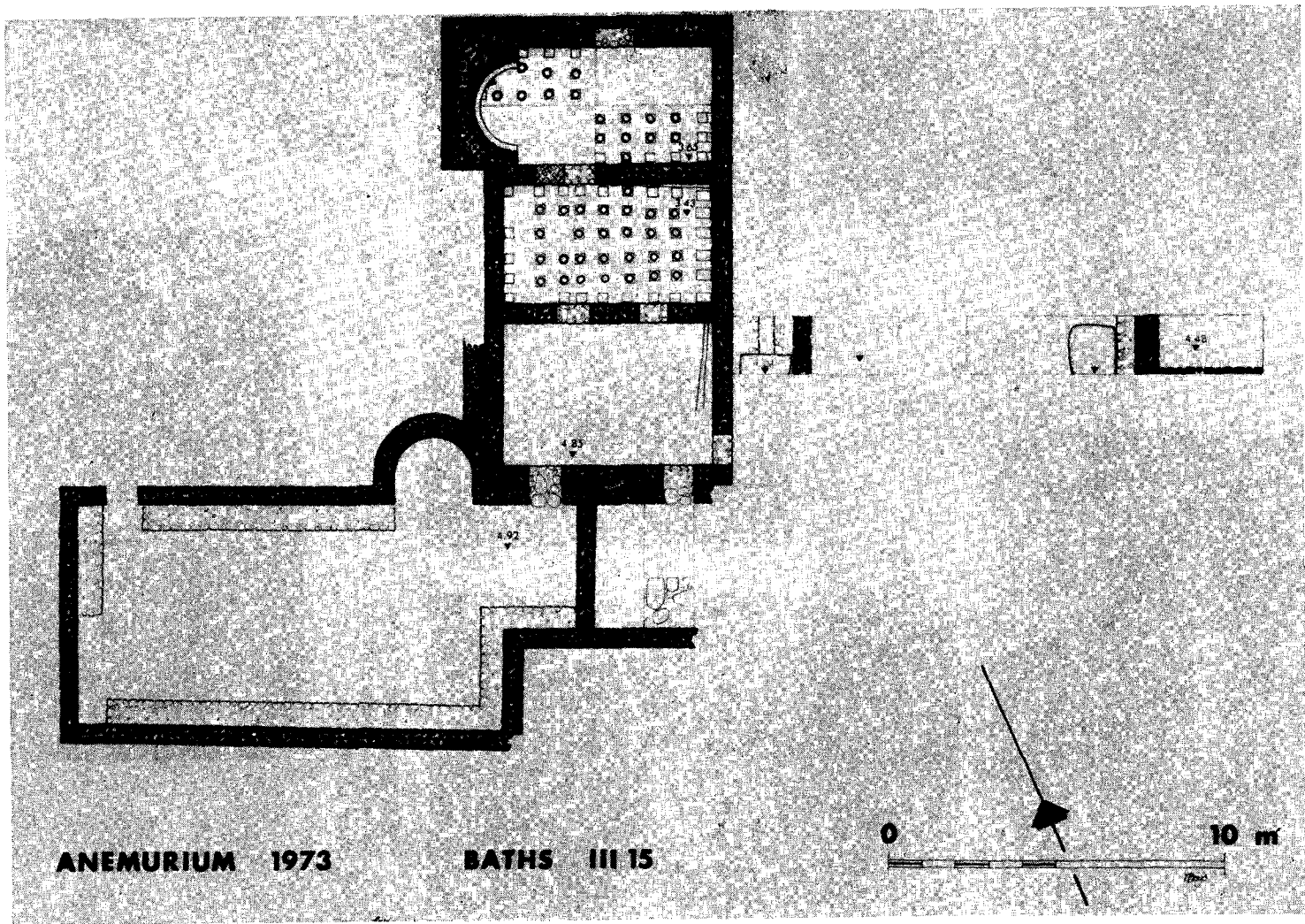

Fig. 13 — Anemurium: general plan of baths III 15 with sondages to the east.

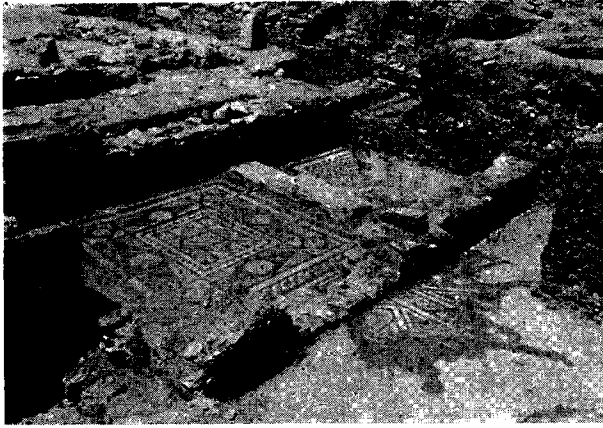

Fig. 10 — Anemurium: general view of Area NE of palaestra from NE.

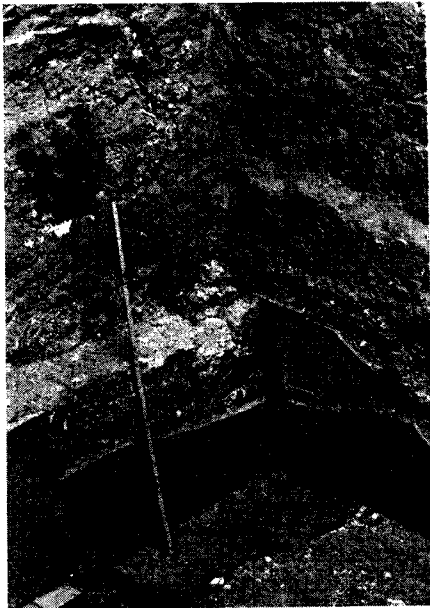

Fig. 12 — Anemurium: exedra complex (II 12 E); slabs of wall revetment in situ at NE corner of preceding area.

Fig. 14 — Anemurium: baths III 15, view westwards of apodyterium.

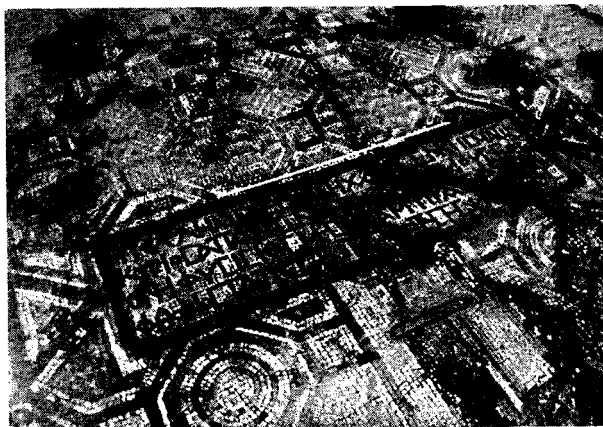

Fig. 15 — Anemurium: baths III 15, inscribed panel of mosaic at centre of apodyterium floor.

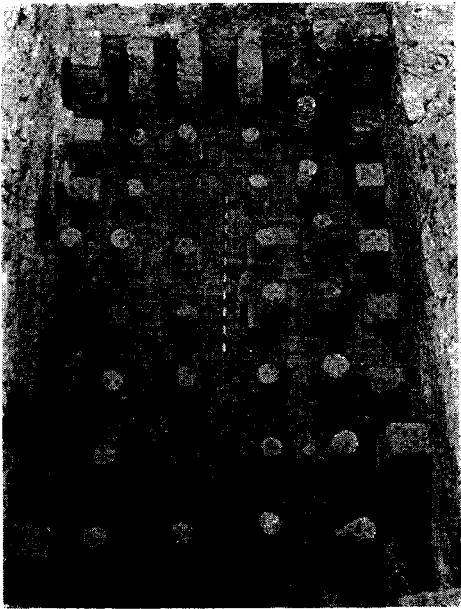

Fig. 16 — Anemurium: baths III 15, hypocaust system of tepidarium viewed from west.

Fig. 17 — Anemurium: Necropolis church (A II 1); general view to east before excavation.

Fig. 18 — Anemurium: grave in nave of necropolis church (A II 1).

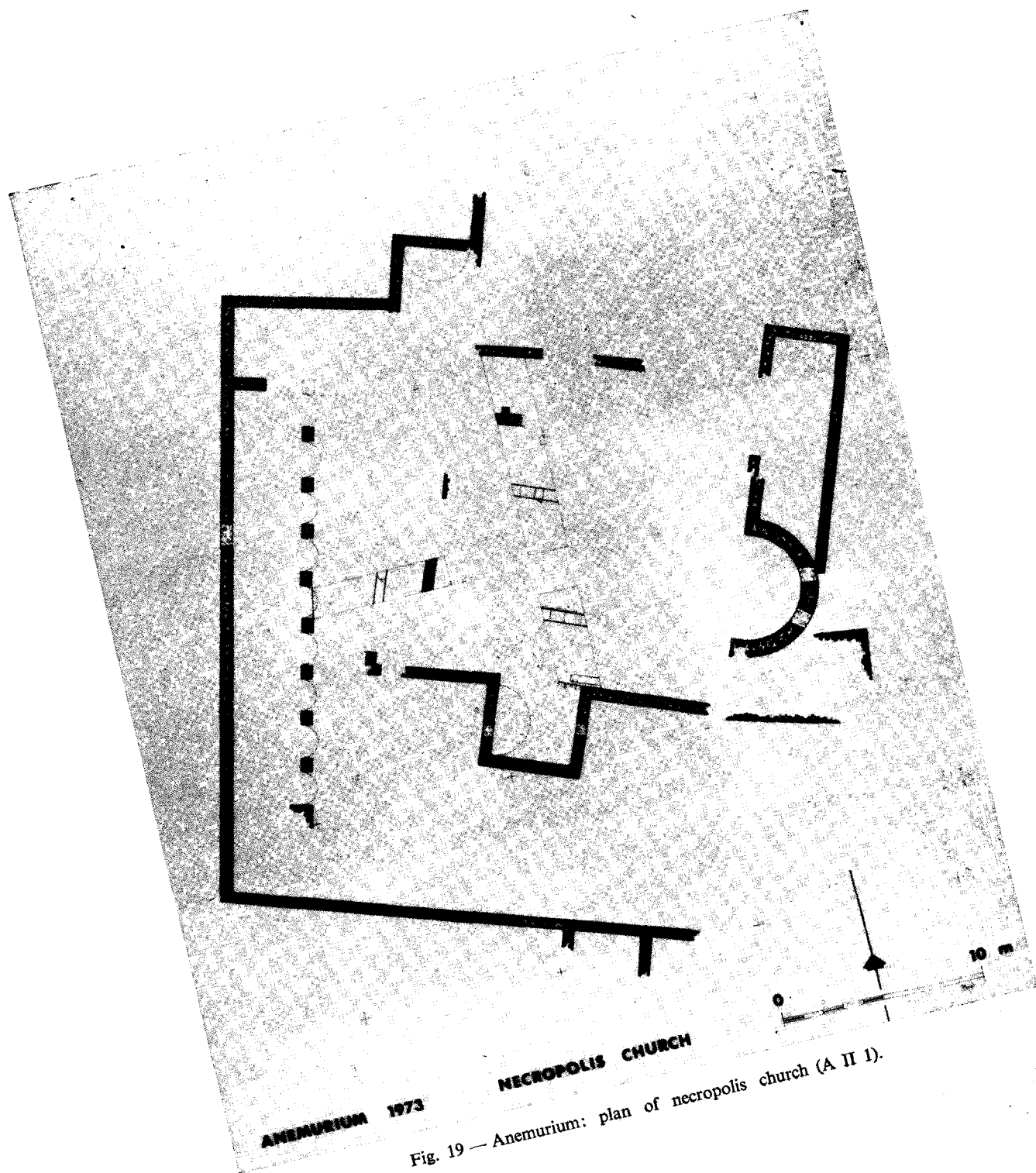

Fig. 19 — Anemurium: plan of necropolis church (A II 1).

Fig. 20 — Anemurium:
odeon (II 9 D), northern
semicircular staircase on
west facade.

Fig. 21 — Anemurium:
mosaic of sea deity surro-
unded by fish.

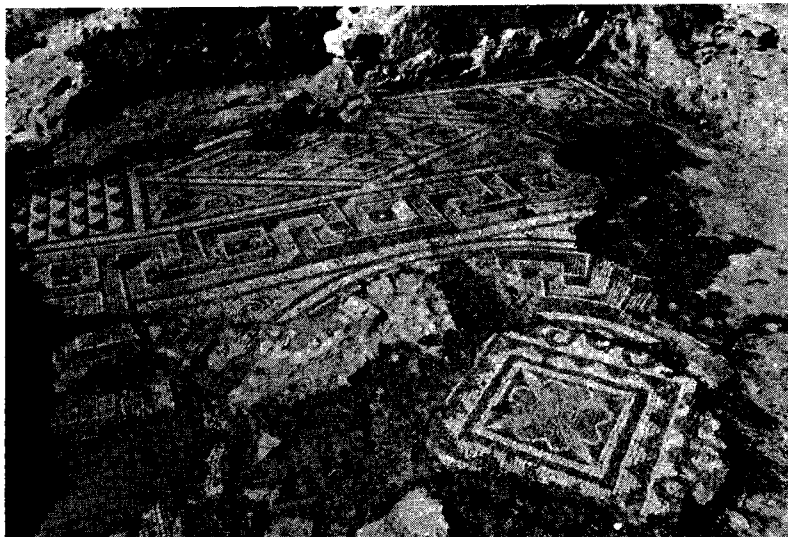

Fig. 22 — Anemurium:
geometric mosaic.

ADANA BÖLGE MÜZESİNDEKİ URARTU SÜS EŞYALARI VE DELİCİ ALETLER

Dr. O. AYTUĞ TAŞYÜREK

I. SÜS EŞYALARI :

Urartu sanatçıları süs eşyaları konusunda değişik metal yada maddelerden ve değişik tip ve şekillerde eserler vermişlerdir. Bunlar arasında, Pandantifler, iğneler, bilezikler, koku kapları, kolyeler vs. önemli birer yer işgal ederler. Halen Adana Bölge Müzesinde mevcut bulunan Urartu süs eşyalarından bazıları bu yazı ile tanıtılmaya çalışılacaktır.

A. Pandantifler :

1 – *Bronz Pandantif: Env. No. 117.4.1971*
7,5 × 16,5 cm. boyutlarındaki eserin hemen yarıya yakın bir kısmı eksik durumdadır (Res. 1, Fig. 1). “Giyimli” buluntularından olan¹ ve simetrik olması gereken pandantifin ortasındaki hayat ağacı eksen kabul edildiği zaman, bu motifin sağ ve solunda başları ağaca dönük birer arslan ve gerdanlığın uçlarına yakın yerlerde keza birer arslan figürü yer almaktadır. Enteresan husus hayat ağacının sağındaki arslanın sağ arka ayağının belirtilmemiş olmasıdır ki sanatçı muhtemelen bu ayağı işlemeyi unutmuştur. Toprakkale kazılarında elde edilen bronz sfenks figürünün² ayrıca keza Toprakkale’de bulunan bir başka bronz figürün göğüsleri üstünde yer alan Pandantiflerle şekil yönünden benzeşen eserin bir örneğine Nor-Aresh I. mezarında rastlan-

mıştır³. Arslan figürlerinin işlenişlerindeki stil özellikleri göz önünde tutularak pandantifin M.Ö. 7. yy. ortalarında vücuda getirildiği söylenebilir.

2 – *Bronz Pandantif: Fiş No. 1606;*

3 × 9 cm. boyutlarındaki bu pandantifte bronzdan yapılmıştır. Sağ ucu çürümüş olan eserin gerek çevresindeki bordür ve aralarda alt ve üst bordüre paralel olan ve gerekse bu paralel hatlar arasında kalan zik zak hatlar bronz levhanın arkasından ucu sivri bir aletle ve darp suretiyle vücuda getirilmiş noktalardan teşekkül etmiştir (Res. 2). Eserin sol ucunda yer alan delik, sağ uçta böyle bir deliğin var olduğu hususunu ortaya koymaktadır. Bir öncekinde olduğu gibi bu eserde Giyimli buluntusudur. Giyimlide bulunan diğer eserlerle kıyaslandığı zaman pandantifin MÖ. 600 yıllarında yapılmış olması muhtemel görülebilir.

B. Bilezikler :

a) *Bronz Bilezikler*

1 – *Bronz bilezik: Env. No. 29.7.1972;*
R: 7,3 cm.

Uçlarda yüz yüze bakan iki arslan başının birbirine bağlanmasından teşekkül etmiş olan bu bileziğin benzerlerine Iğdır kazılarında da rastlanılmıştır (Res. 3)⁴. Eser günümüze oldukça iyi bir halde intikal etmiştir. Adana Bölge Müzesinde

¹ A. Erzen, Giyimli bronz defnesi ve Giyimli kazısı, Belleten, XXXVIII (1974), s. 191 vd.

² Barnett, Iraq, XII (1950), Lev, Fig. 35; E. Akurgal, Urartäische und Altiranische Kunstzentren, 1968, Abb. 3.

³ Barnett, AS. X III (1963), s. 196, Fig. 44; E. Akurgal, Urartäische und Altiranische Kunstzentren, s. 30 Abb. 12.

⁴ Barnett AS. XIII (1963), s. 181, Fig. 34.

aynı tipten 4 adet daha bronz bilezik vardır (Res. 4 üst).

2 – *Bronz bilezik*: Fiş. No. 1516; R: 7 cm.

Bir önceki tipte olan bu bilezik daha basit işçilik göstermektedir (Res. 5). İğdır Urartu mezarlığı kazılarında aynı tipteki bileziklere rastlanmıştır⁵. Müzede bu tip bilezikten bir adet daha mevcuttur.

b) Gümüş Bilezikler

1 – *Gümüş Bilezik*: Fiş. No. 1241; R: 6,5 cm.

Bronz bileziklerle benzerlikleri bulunan eser iyi işçilik göstermektedir ve günümüze iyi bir durumda intikal etmiştir (Res. 5 a,b.). Bileziğin işlenişinde kübik stil karakterinin hakim olması nedeni ile MÖ. 7. yy. sonlarına tarihlenmesi sakıncasız olsa gerektir. Adana Bölge Müzesinde aynı karakterde 8 adet daha bilezik vardır (Res. 4 alt).

c) Boğumlu Bilezikler :

1 – *Boğumlu bilezik*: Env. No. 25.3.1973/1; R: 7,7 cm.

Muhtemelen gümüş-bakır karışımından ve dökülmek suretiyle vücuda getirilen bilezik (Res. 7) İğdır kazılarında elde edilen örneklerle yakın benzerlikler göstermektedir⁶. Adana Bölge Müzesinde bu tip bilezikten bir adet daha vardır.

C. Kolyeler:

1 – *Akik Kolye*: Env. No. 25.6.1973; En büyük boncuk R: 2,9 cm.

Akikten küre şekilli boncuklarla vücuda getirilmiş olan bu kolye günümüze gayet iyi bir durumda intikal etmiştir (Res. 8). Aynı tip kolyelere Karmir-Blur kazılarında rastlanılmıştır⁷.

2 – *Taş Kolye*: Env. No. 25.5.1973; En büyük boncuk R: 1,9 cm.

Özelliği kesinlikle bilinemiyen bir cins taştan işlenmiş olan kolyenin boncukları

günümüze iyi bir halde intikal edememiştir (Res. 9). İğdır Urartu mezarlığı kazılarında bu tip taş kolyeler elde edilmiştir⁸.

D. Amulet:

1 – *Bronz Amulet*: Fiş. No. 1414.15; H: 2,6 cm.

Eser bir arslan başı şeklinde işlenmiştir ve başın gerisinde amuletin asılması için bir delik vardır (Res. 10 a). Arka yüzünde ise bir akrep tasvirine yer verilmiştir (Res. 10 b).

E. Koku kabı:

1 – *Koku kabı*: Fiş. No. 1481; H: 4,5 cm.

Kırmızımtrak, bir nevi damarlı steatitten yapılmış olan kab iki kulplu olup ağız kısmı kırıktır (Res. 11a). kulplar arasında kalan her iki yüzde başları aşağıya doğru birer keçi figürü ile eserin günümüze oldukça yıpranmış olarak intikal etmiş olması dolayısı ile katıyetle tesbit edilemeyen bir başka yarım yuvarlak şekilli figür bulunmakta ve diz çökmüş keçi figürlerinin ayakları bu ne olduğu kesinlikle anlaşılmayan figüre temas etmektedir (Res. 11. b).

F. Bronz İğne:

1 – *Bronz İğne*: Fiş. No. 1587 H: 10,5 cm.

Süs eşyası olarak kullanılmış olması gereken bu eserin üst kısmında gövdelerinin göğüsten yukarıları sırt sırta 3 kartal başı yer almaktadır. Alt kısmı bir dizi dekoratif boğumlar ihtiva eden iğnenin bu boğumlardan sonraki bölümünde bir delik yer almakta ve eser aşağı doğru bir iğne şeklinde incelmektedir (Res. 12). Aynı tipte bronz iğnelere İğdır Urartu mezarlığı kazısında rastlanılmıştır⁹.

II. BRONZ DELİCİ ALETLER :

Süs eşyası olmaktan çok deri işçiliğinde kullanılmış olması gereken bu bronz objelerden ilk üçü özellik yönünden aynı karakterdedir. Ve bunların objenin baş

⁵ Barnett, AS. XIII (1963), s. 178, Fig. 9; s. 181 Fig. 34.

⁶ Krş. Barnett, AS. XIII. (1963), s. 178, Fig. 32/8.

⁷ Krş. B. Piotrovsky, Urartu. 1969, Pl. 113.

⁸ Krş. Barnett, AS. XII (1963), s. 185, Fig. 36/28.

⁹ Barnett, AS. XIII (1963), s. 178, Fig. 32/1.

kısımlarında yer alan çıkıntının üzerindeki kullanılma izleri objenin deliği deldikten sonra bu geri kısmı ile dikilen yeri döverek dikişi sağlamlaştırmak üzere kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. Bu tip eserlerden bir başka örneğe Ziwıye'de rastlanılmıştır¹⁰, ancak Ziwıye örneği daha çok süs eşyası karakteri göstermektedir ve muhtemelen Urartu'da kullanılan bu tip delici aletlerden esinlenerek yapılmıştır.

1 – *Bronz delici: Env. No. 25.1.1973/1;*

13,4 cm. uzunluğundaki aletin baş kısmı topuz şeklinde olup, üstü diagonal hatlarla tezyin edilmiştir (Res. 13/1). Topuz kısmının altında üç adet çıkıntısı bulunan eserin bu bölümünde enine hatlar şeklinde bir tezyinat vardır.

2 – *Bronz delici: Env. No. 25.1.1973/2;*

15,4 cm. uzunluktaki bu alette bir önceki eserle, aynı özellikleri taşımaktadır (Res. 13/2). Ancak topuz kısmının altındaki çıkıntılar dört adettir.

3 – *Bronz delici: Env. No. 25.1.1973/3;*

20 cm. uzunluğundaki bu delicide öncekilerle benzeşmektedir (Res. 13/3) özel-

likle bir önceki delici aletle aynı karakterdedir.

Üzerlerinde birer delik bulunan 4 ve 5. deliciler şekil yönünden de öncekilerden farklı özelliktedirler.

4 – *Bronz delici: Env. No. 25.2.1971/1;*

21,1 cm. uzunluğundaki bu bronz delicinin baş kısmındaki topuz 8 kollu bir yıldız şeklindedir (Res. 13/4). Objenin ortasına yakın bir yerinde bir delik yer almaktadır ki, bu husus eserin dikiş (muhtemelen deri) dikmekte kullanıldığı hususunu ortaya koymaktadır.

5 – *Bronz delici: Env. No. 25.2.1973/2;*

27 cm. uzunluğundaki bu objenin ise topuz kısmı 4 kanatlı bir pervane şeklindedir ve gövdesi enine boğumlarla tezyin edilmiştir. Eserin sivri ucuna yakın bir yerinde keza bir delik vardır ve bir öncekinde olduğu gibi bu objeninde dikiş dikmek üzere vücuda getirildiği anlaşılmaktadır (Res. 13/5).

¹⁰ Krş. C. K. Wilkinson, Iraq, XXII (1960), Pl. XXX, 5.

URARTIAN JEWELRY AND NEEDLES IN THE ADANA REGIONAL MUSEUM *

Dr. O. AYTUĞ TAŞYÜREK

I JEWELLERY

Urartian artists used many different materials and produced many types and shapes in the manufacture of their jewelry. The types include pendants, needles, arm bracelets, perfume bottles and necklaces. These are the most important distinct types created by Urartian artists. This article will deal with the Urartian jewelry types in the Adana Regional Museum.

A. Pendants

1. Bronze Pendant : Inv. No. 117.4.. 971

H. 7.5 cm. W. 16.5 cm. Slightly more than half preserved (Ill. 1, Fig. 1). It was found along with the "Giyimli" treasure¹. The decoration must have been symmetrical on either side of the Tree of Life which was placed at the central point in the decorative scheme. If we accept the Tree of Life as the central axis, then there was a lion on either side, facing the tree. Also, there must have been a similar animal at either end of the pendant. At Toprakkale a bronze sphinx with a pendant of this shape depicted in relief on its chest was found². Another sphinx from Toprakkale also bears this form of pendant on its chest. In the grave of Nor-

Aresh I was found a pendant of the same shape³. The distinctive style of the lions on the Adana pendant makes certain a date in the mid-seventh century B.C.

2. Bronze Pendant: Accession No. 1606

H. 3 cm. W. 9 cm. Bronze. Right corner missing. The pendant is decorated with four concentric half-circles of spheres in relief, formed by means of a pointed instrument applied to the back (Ill. 2). There is a hole for suspension in the top left corner. The hole on the right is missing. This pendant, too, was found with the "Giyimli" treasure and when one compares it with the other "Giyimli" pieces, it appears to have been made c. 600 B.C.

B. ARM BRACELETS

a) Bronze Arm Bracelets

1. Bronze Arm Bracelet: Inv. No. 29.7.1972

D. 7.3 cm. The ends of the bracelet consist of lions' heads face to face. Comparable bracelets were found in the excavations at "İğdırı" (Ill. 3)⁴. Fully preserved. There are four more examples of this type in the Adana Regional Museum (Ill. 4 upper).

2. Bronze Arm Bracelet: Accession No. 1516

D. 7 cm. Similar to above but the style is more debased (Ill. 5). In the

* I wish to thank Mrs. C. Williams for her help in translating this article.

¹ A. Erzen, *Giyimli bronz definesi ve Giyimli kazısı, Belleten*, 38 (1974), 191 ff.

² Barnett, *Iraq*, 12 (1950), Lev. Fig. 35; E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, (1968) Pl. 3.

³ Barnett, *AS* 13 (1963) p. 196 Fig. 44; E. Akurgal *op. cit.* p. 30, Fig. 12.

⁴ Barnett, *op. cit.* p. 181, Fig. 34.

Urartian cemetery excavations at "Iğdır" the same type of bracelet was found⁵. Another bracelet of similar type is in the collection of the Adana Regional Museum.

b) *Silver Bracelets*

1. Silver Bracelet: Accession No. 1241

D. 6.5 cm. This bracelet is similar to the bronze examples. Well preserved, and well made (Ill. 6 a, b). The art is characteristic of the Cubic Style and hence the bracelet can probably be dated to the end of the seventh century B.C. There are eight other examples of this type in the Adana Regional Museum (Ill. 4, below).

c) *"Indented" Bracelets*

1. Bracelet: Inv. No. 25.3.1973/1

D. 7.7 cm. The material is possibly a mixture of copper and silver. Moulded (Ill. 7). Similar examples were found in the "Iğdır" excavations⁶. There is one other example in the Adana Regional Museum.

C. *NECKLACES*

1. Agate Necklace: Inv. No. 25.6.1973

D. of biggest bead 2.9 cm. Made of round beads of agate. Well preserved (Ill. 8) The same type of necklace was found in the excavations at "Karmir-Blur"⁷.

2. Stone Necklace: Inv. No. 25.5.1973

D. of biggest bead 1.9 cm. The type of stone is not certain. The beads are not well preserved (Ill. 9). There are some similar examples from the excavations at "Iğdır"⁸.

D. *AMULETS*

1. Bronze Amulet: Accession No. 1414.
15

L. 2.6 cm. Amulet in the shape of a lion's head with a hole for suspension at the top (Ill. 10a). On the reverse side is the figure of a scorpion (Ill. 10b).

⁵ *Ibid* p. 178, Fig. 9; p. 181 Fig. 34.

⁶ *Ibid* p. 178, Fig. 32, 8.

⁷ B. Piotrovsky, *Urartu* (1969) Pl. 113.

⁸ Barnett, *op. cit.* p. 185, Fig. 36, 28.

E. *PERFUME FLASKS*

1. Perfume Flask: Accession No. 1481

H. 4.5 cm. Made of mottled reddish steatite. Broken at the neck (Ill. 11a). Between the handles on the body is the badly worn figure of a goat with the head depicted on the base of the Vessel. The forelegs and hindlegs of the goat rest on the top of a semicircular object which is not identifiable. The goat is in a kneeling position (ILL. 11b).

F. *BRONZE NEEDLES*

1. Bronze Needle: Accession No. 1587

H. 10.5 cm. This object must have been used as a decorative piece of jewellery. The top consists of three eagles' heads. Below the heads are four decorative mouldings. Between the mouldings and the shaft is a hole (ILL. 12). The same type of needle was found in the excavations at "Iğdır"⁹.

II *BRONZE AWLS*

The first three awls are probably not articles of jewelry, but rather appear to have been used in the leather-working process. On the tops of these three are slight traces of percussion marks. The object was first used to punch a hole through the leather and then leather strips were used to sew the pieces together. The Flat top of the instrument was then used to pound the leather strips to make them stronger. The same process of leather-working can be observed in Turkey today. There is an example of similar type in the "Ziwiye" treasure¹⁰. This piece, however, looks more like an article of jewelry and perhaps its form imitates the form of Urartian tools.

1. Bronze awl. Inv. no. 25.1.1973/1.

H. 13.4 cm. The head of the awl consists of three cone-shaped knobs, horizontally placed, surmounted by a biconical knob with a flattened disk above. On the bico-

⁹ *Ibid.*, p. 178, fig. 32, 1.

¹⁰ C. K. Wilkinson, *Iraq*, XXII (1960), pl. XXX, 5.

nical knob are applied rosettes and incised diagonal lines (ILL. 13/1).

2. Bronze awl. Inv. no. 25.1.1973/2

H. 15.4 cm. Similar to the above except that the knob is rounded rather than biconical and there are four horizontally placed coneshaped objects. (ILL 13/2).

3. Bronze awl. Inv. no. 25.1.1973/1.

H. 20 cm. Similar to no. 2.

The last two awls are different in shape from the preceding. In each case the shaft bears a hole (ILL.13/3).

4. Bronze awl. Inv. no. 25.2.1973/1.

H. 21 cm. The head is in the shape of an eight-sectioned convex knob. There is a hole just above the mid-point on the shaft. This indicates that the object was used for sewing (probably leather). (ILL. 13/4)

5. Bronze awl. Inv. no. 25.2.1973/2.

H. 27 cm. The head consists of four vertical half-disks attached to the shaft, which consists of alternating beads and rings with a hole near the bottom. As in the preceding example it indicates that the object was used for sewing (ILL. 13/5).

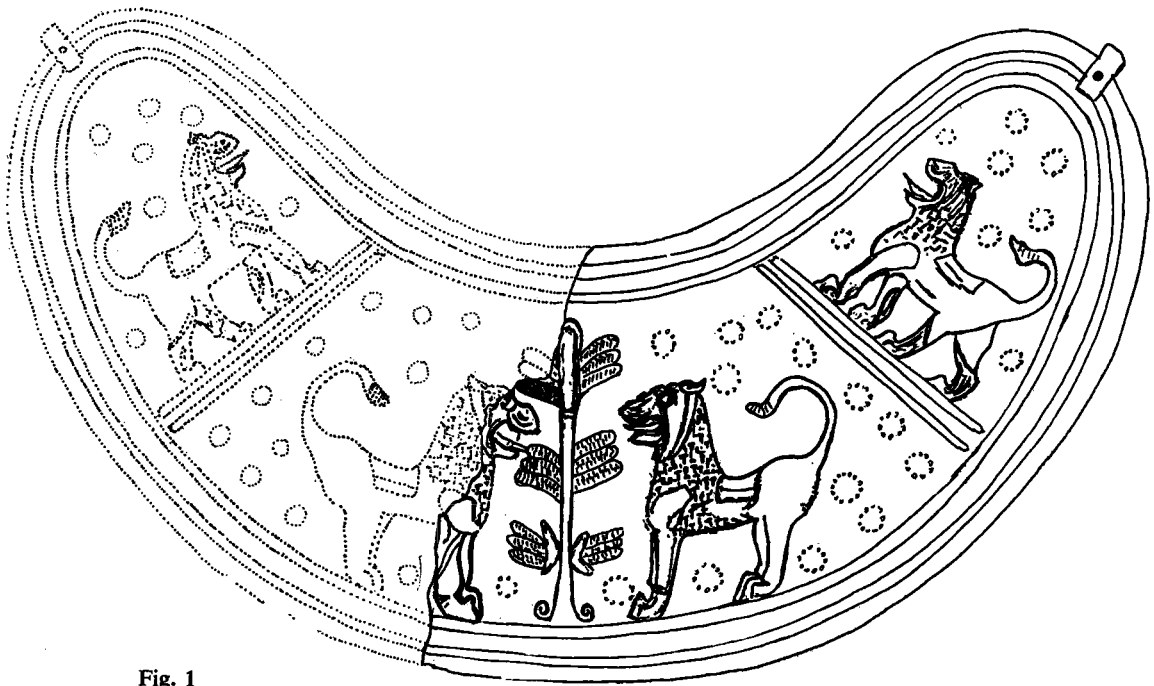
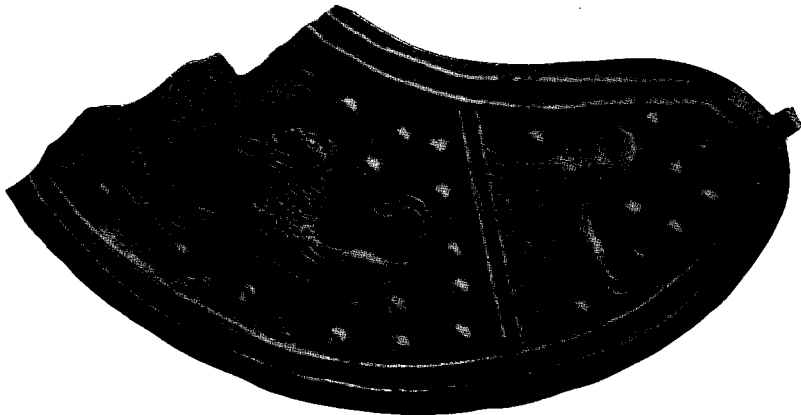
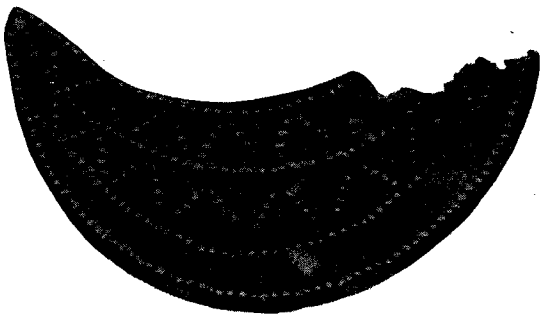

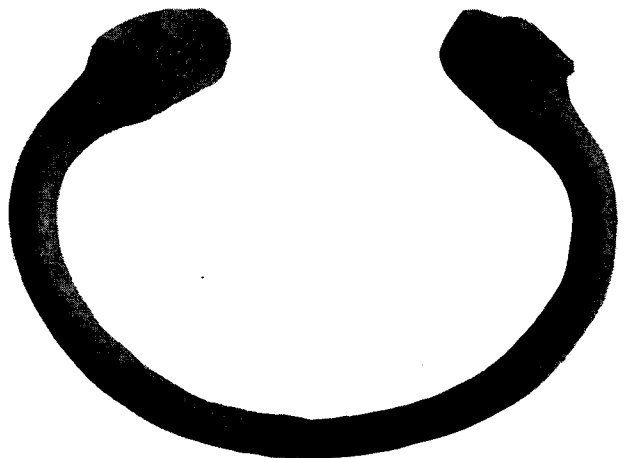
Fig. 1

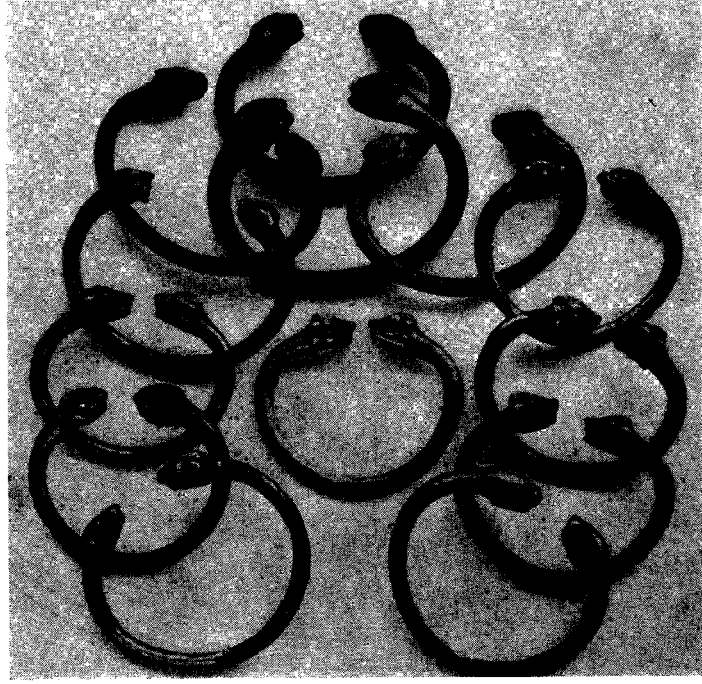
Res. 1

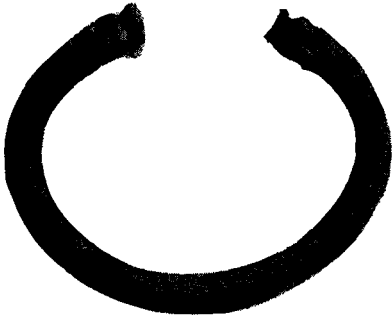
Res. 2

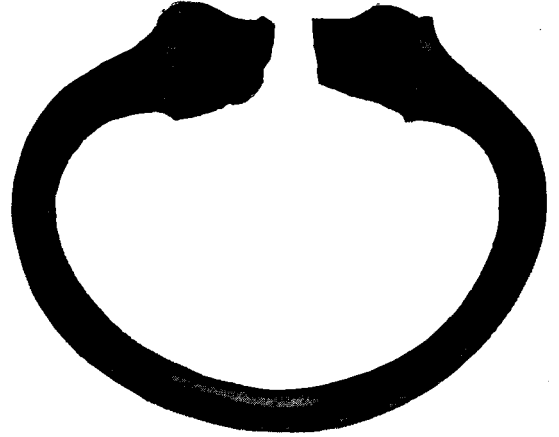
Res. 3

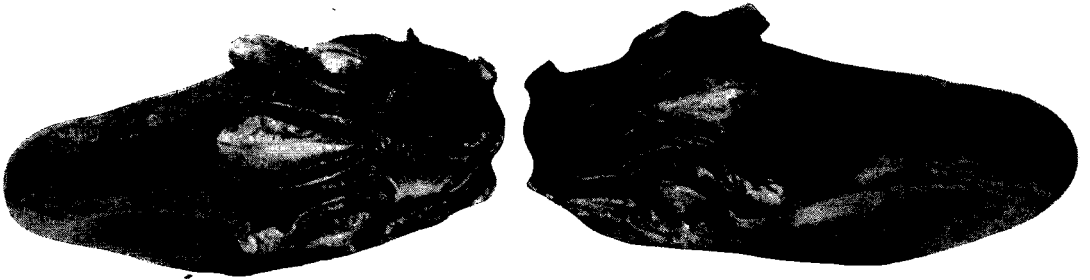
Res. 4

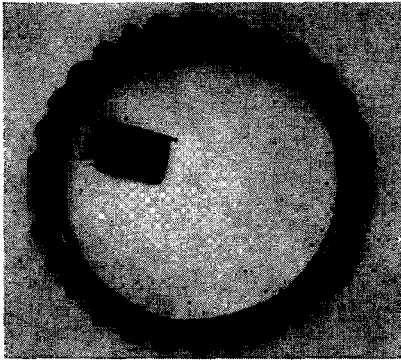
Res. 5

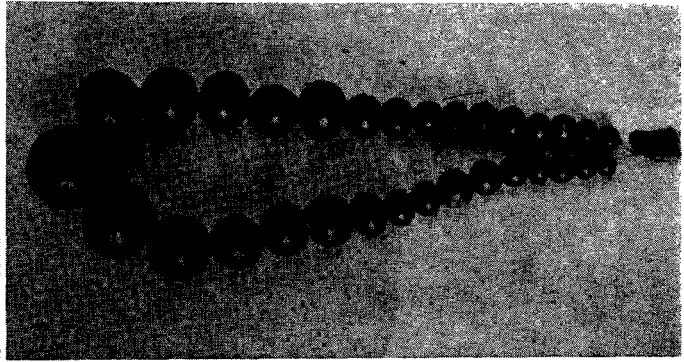
Res. 6 a

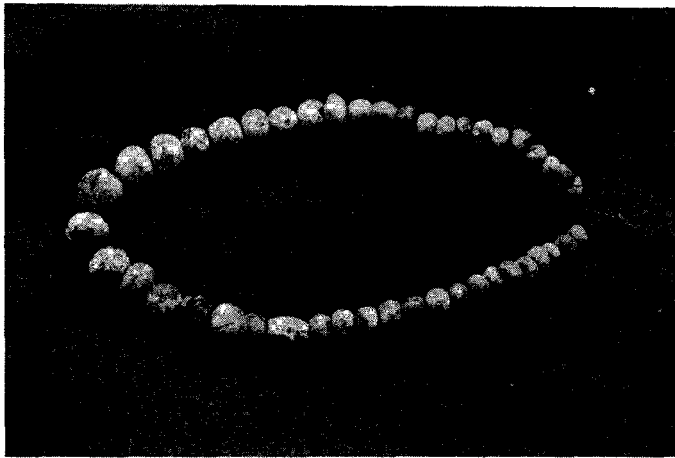
Res. 6 b

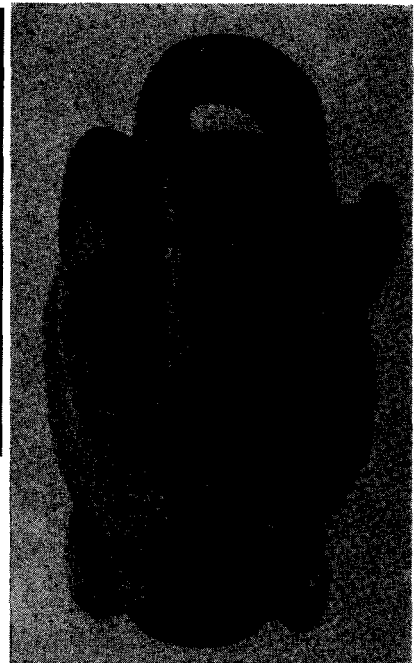
Res. 7

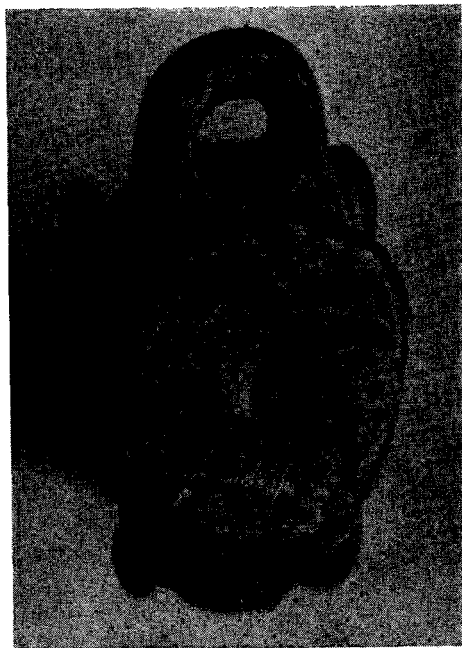
Res. 8

Res. 9

Res. 10 a

Res. 10 b

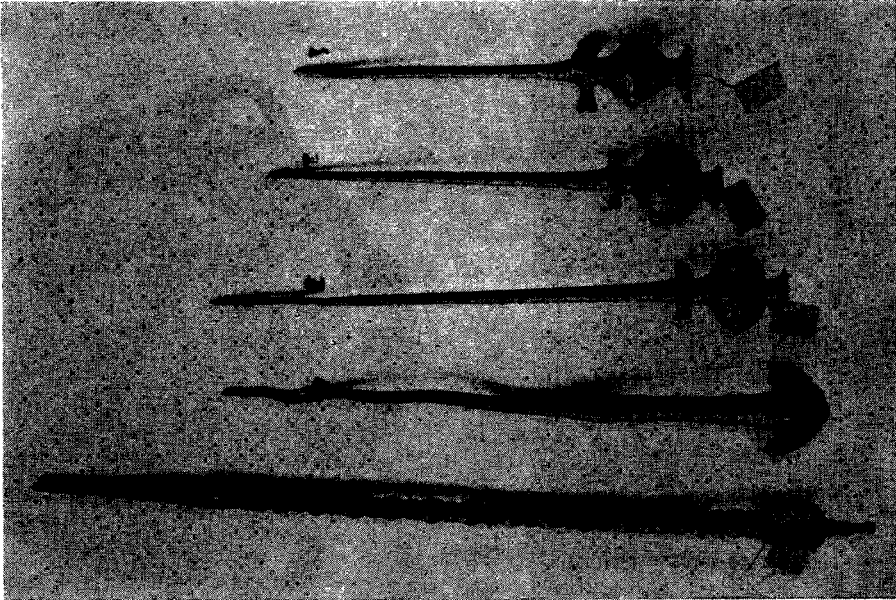
Res. 11 a

Res. 11 b

Res 12

Res. 13

İĞDIR TÜMÜLÜS KAZISI RAPORU

Arkeolog DÜNDAR TOKGÖZ

Eskişehir İli, Sarıcakaya İlçesi İğdir Köyü'nden gelen bir ihbar üzerine buluntu yerine gitmiş ve ortaya çıkan eserin bir tümülüs altı mezarı olduğunu görmüştüm. Yerinde, İlçe Kaymakamı ve Köy Muhtarı ile gerekli tedbir alındıktan sonra, kurtarma kazısı için durumu Genel Müdürlüğümüze bildirmiştim.

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'mzn 13 Haziran 1974 gün ve 471-1(26).7203 sayılı ve Mzemiz adına vermiş olduğu Eski Eserler Sondaj ve Kazı Ruhsatnamesi ile bu tümülüs kazısı, başkanlığım altında, Arkeolog Ferruh Gerçek, Antropolog Günay Gerçek ile mzemiz şoförü Mahmut Kartkaya'dan kurulu bir heyet tarafından 17-24/6/1974 tarihleri arasında yapılmıřtır¹.

Tümülüs, İğdir Köyü'nün takriben 100 m. kuzey-doğusunda ve şimdiki mezarlıkla bitişik olup, Kapıkaya Köyü'ne giden şose yolun hemen sol kenarında yer almaktadır. Kuzeye doğru hafifce yükselen kayalık bir yamacın eteğinde yapılmış olan tümülüsün çapı 40 m. ykseklėi ise, üzeri harman yeri olarak düzeltildiğinden bugün 4,5 m. olarak kalmıştır (res. 1). Tümülüs altı mezarın ana eksenini 30° kuzey-doğu istikametindedir. Bugün görünen ve çökmüş olan mezar odasının kubbesi, 1967 senesinde köylüler tarafından mezarlığa yol açılırken ortaya çıkmış ve ikinci bir tahribata uğratıldıktan sonra

ple doldurulmuştur (res. 2). Kubbenin bazı taşları ise, mezarlığın duvarlarını örmek için köylüler tarafından alınmıştır.

Kuzey-doğu istikametinde yapılmış olan mezar anıtı, dromos ile bir mezar odasından ibaret olup, malzeme olarak da kal-ker taşı kullanılmıştır (şekil-1). Dromos, 224 cm. uzunluğunda, 110 cm. genişliğinde ve 180 cm. ykseklėindedir (şekil-2). Duvarlar bozuk orthogonal tekniğinde ve i yüzleri düzeltilmiş halde yapılmıştır (res. 3). Dromosun içinde bulunan bir taştan, üstünün düz taş levhalarla kapalı olduğu tahmin edilmiştir. Yine dromos girişinde bulunan dağılmış moloz taşlar, başlangıçta düzensiz bir n duvarın varlığını göstermektedir. Dromosun girişinde zemine konmuş bir eşik taşı vardır. Zemin ise bölgede bulunan küçük taşların düzensizce toprağa yerleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. Dromosun kapı genişliği, yukarıda 53 cm. altta 60 cm. ykseklėi ise 112 cm. dir. Kapı basit bir şekilde sövelerin üzerine konmuş kalın lento taşından meydana getirilmiştir (res. 4). Altta ayrıca bir eşik taşı bulunmaktadır. Eşik taşı ve lento dromosa 26 cm. taşık olup, kapı kanadı için 10 cm. oyularak düşürülmüştür. Bu taşık kısımlarda ayrıca 16 cm. aplarında mil taşlarının oyukları yer almaktadır (res. 4). Dromosun kapı svesine yakın sol duvarında, dikdörtgen bir sürgü çukuru bulunmaktadır. Eşiğin yanında bulunan ve kapı kanadından koptuğu anlaşılan silindir şeklindeki mil taşı (res. 5) dromosun yekpare bir kapısının olduğunu ve bu mil taşlarının üzerinde açılıp kapandığını, bir sürgü ilede kilit-

¹ İğdir Tümülüsü kazısında heyetimize her türlü kolaylığı sağlayan ve yakın alakasını esirgemiyen Sarıcakaya Kaymakamı Sayın Nejat Efeoğlu ile İğdir Köyü Muhtarına teşekkürlerimizi sunarız.

lendiğini göstermektedir. Dromos oldukça tahrip edilmiş olarak zamanımıza kadar gelmiştir. Yan duvarları meydana getiren kalker kesme taşların birleşme yerleri kuralanmış, üst kapak taşları ile kapı kanadı tamamen alınmıştır. Bu sebepten dromosun içi uzun zaman toprak dolu olarak kaldığından, yan duvarların üst kısmı alta nazaran açılarak 15-20 cm. arasında bir genişlemeye sebep olmuştur.

Mezar odası 240 cm. uzunluğunda ve 159 cm. genişliğinde dikdörtgen bir plan göstermektedir (şekil-3). Kubbe ile mezar odasının yüksekliği 289 cm. dir. Duvarlar orthogonal tekniğine yakın yapılmış olup, taşların yalnız iç yüzleri düzeltilmiştir. Arka yüzleri ise, ya olduğu gibi yada kabaca tesfiyelenmiştir. Duvarların, kubbeğe aykırı konmuş taşlarına kadar olan yüksekliği 188 cm. dir. Mezar odasının duvarları, tabanda temel vazifesi gören ve zeminin içine doğru taşan genişlikleri gayrimuntazam taş bir çerçeve üzerine oturmuştur. Temelden mezar odasının içine doğru taşan bu kısım, aynı zamanda zemine de bir seviye vermektedir. Bu taş çerçeve içinde kalan zemin ise, dromosda olduğu gibi mahalli taşların yanyana sıkıştırılması ile kapatılmıştır. Mezar odasında zamanında soyulmuş, son zamanlarda ise köylüler tarafından tekrar karıştırılmış, hatta define bulmak ümidi ile yan duvarlar delinmiş, döşeme taşları kaldırılarak altı aranmıştır.

Kubbe köşelere aykırı konan yassı taşlarla çok hafif dönerli ve taşırma tekniğinde yapılmıştır (res. 6). Sağlam kalan kısımlardan anlaşıldığına göre, mezar odasının şakuli duvarları üzerine yukarı doğru daralan aykırı ve taşırma tekniğinde 4 sıra yassı taş, hafif dönerli sistemde konmuş ve üstte kalan boşluk ise bir kapak taşı ile kapatılmış olmalıydı (şekil-4). Tahribe uğruyan tümülüs altı mezar odası kubbesinin bugün ancak 3/1 i günümüze kalmıştır. Şimdi görülen kısım, kubbenin sadece 4 sırası olup, en üst sıradan da yalnızca bir taş kalmıştır.

Mezarın kendi zamanında ve ondan sonraki devirlerde tekrar karıştırılmasının

dan dolayı bugün ölü hediyesi eşyalarından sadece üç seramik kabın küçük parçaları geriye kalmıştır (res. 7a-b, 8, 9). Ancak bu parçalar mezarın tarihlenmesi bakımından çok önemlidir. Bunlardan siyah hamurdan yapılmış ve üzeri siyah parlak sır kaplı, maden taklidi bir kase parçası, bilhassa bahsetmeye değer (res. 7a-b). Diğer yandan bir amphora parçasının boyun ve omuz kısımlarında kıvrım motifli friz ve kırmızı boya ile yapılmış motif izleri, bu mezarın tarihlenmesinde M.Ö. IV. yüzyılı vermesi bakımından çok enteresandır (res. 8). Zaten buna benzer Trakya mezarları da mimari ve ölü hediyesi eşyası tarihlenmelerinde genellikle M.Ö. V. IV. yüzyılları vermektedirler².

Bithynia ile Frigya sınırları bitişiğinde bulunan Iğdır Tümülüsü, bu bölgenin arkeolojisi için büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu tümülüs altı mezarının mimari hususiyetleri bakımından Anadolu'nun bu kadar güney-doğusunda görülmesi, bu tip mezar anıtlarının zannedildiğinden daha geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Taşırma tekniğinde sahte kubbeli mezarların en sık örneklerine şüphesizki Trakya'da raslamaktayız³. Fakat Anadolu tarafında bu tip üstü örtülmüş mezarlar oldukça seyrekleşmekte ve benzerlerine de bugün ancak Karya'da Gökçağlar, Milas, Belevi, Mudanya, Gemlik ve Iğdır'a en yakın olarak da Gebze Kutluca'yı görmekteyiz⁴. Fakat örtü benzerliği bakımından Mudanya mezarı, Iğdır ile tam bir benzerlik göstermektedir⁵.

² A. M. Mansel, Trakya-Kırklareli Kubbeli Mezarları ve Sahte Kemer Problemi (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VI. seri, no. 2), Ankara 1943.

A. M. Mansel, Türk Arkeoloji Dergisi, sayı XVII-1, 1969, sah. 106.

A. M. Mansel, Belleten, cilt XXXVIII, 1974 T. T. K. Ankara.

N. Fıratlı, İstanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı, no. 11-12, 1964, sah. 108-109.

³ A. M. Mansel, adı geçen eser, sah. 1-7.

⁴ A. M. Mansel, adı geçen eser, sah. 105-106.

⁵ A. M. Mansel, Belleten, cilt X, 1946 T.T.K. Ankara.

Kuzeyde Bithynia'dan başka Paphlagonya'da Çerkeş'in 25 km. kuzeybatısında, Işıkdagi'nda bulunan bir mezar da bu seriye dahil edilmek istenmekte ise de, bilgilerde tam ve kat'i bir ifade bulunmamaktadır⁶. Yine Paphlagonya'da Gerze'nin 200 m. uzaklığındaki bir bahçede bana soyulmuş bir tümülüs altı mezar binası gösterilmişti⁷. Tümülüsün üstü sürüldüğünden yüksekliği 2 m. den aşağı inmişti. Tarla seviyesinden aşağıda bulunan mezara giremediğimden yalnız dromosunu görebilmiştim. Siyah görünümlü harçsız taşlarla yapılan dromos tahminen 2 m. uzunluğunda olup üstü tonoz şeklinde örtülerek kapatılmıştı. Dromosun sonunda ise çok küçük mezar odasının

kapısı seçilmekteydi. Fakat mezar odasının üst örtüsünü göremediğim bu mezarın, dromos inşa tekniğinden İğdir mezarından daha geç olduğu kanaatindeyim. Aynı geç durum Galatya da Anakara'nın 60 km. kuzey-batısında, Karalar mevkiinde bulunan tümülüs altı mezar binasında da görülmektedir⁸. Daha sonra yapılan bu binalar kendisinden evvelki inşaa tekniğini her ne kadar, devam ettirmek istemişlerse de, ya malzeme ya da örtü tekniğini başaramama kaygısı ile yerlerini yavaş yavaş üzerleri tonoz veya düz örtülü mezarlara bırakmışlardır. Bu tiplerden en yakın örnekleri İzmit ve Alpu Tümülüsleri olarak gösterebiliriz⁹.

⁶ R. Leonhard tarafından Kiklop tarzında yapılmış bir bina olarak gösterilmekte.

⁷ 1970 senesinde Sinop'tan Samsun'a giderken bir araba yolculuğunun dinlenme anında ve vaktin gece olması dolayısıyla mezarı ancak açık dromos ağzından görebilmiştim.

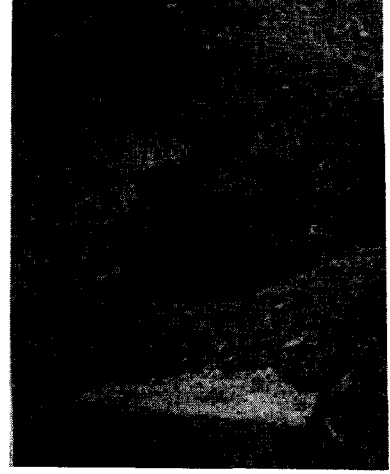
⁸ R. Oğuz, Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, 1934, sah. 134-141.

⁹ İzmit Tümülüsü için: Yıldız Meriçboyu-Sümer Atasoy, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, No. 15-16, 1969, sah. 67-71.

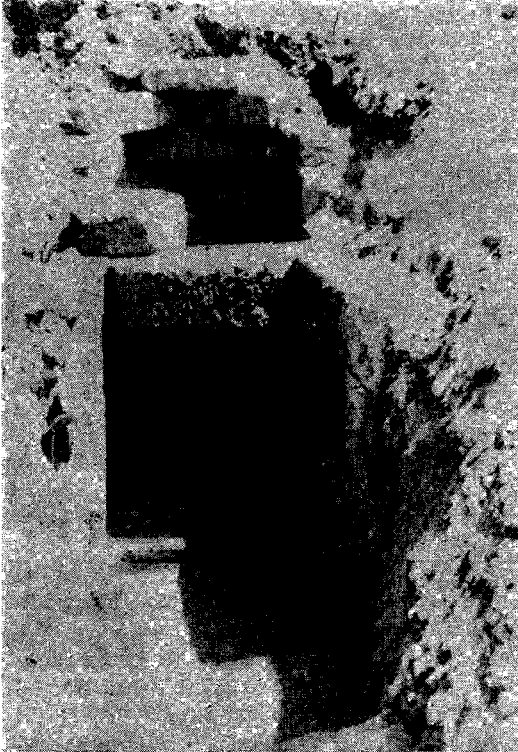
Alpu Kocakızlar Tümülüsünün yayını henüz yapılmamıştır. Fakat Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bu mezara ait eşyalardan tümülüsün İzmit ile çağdaş olduğu ve erken Roma çağında inşa edilip uzun müddet bu aile tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

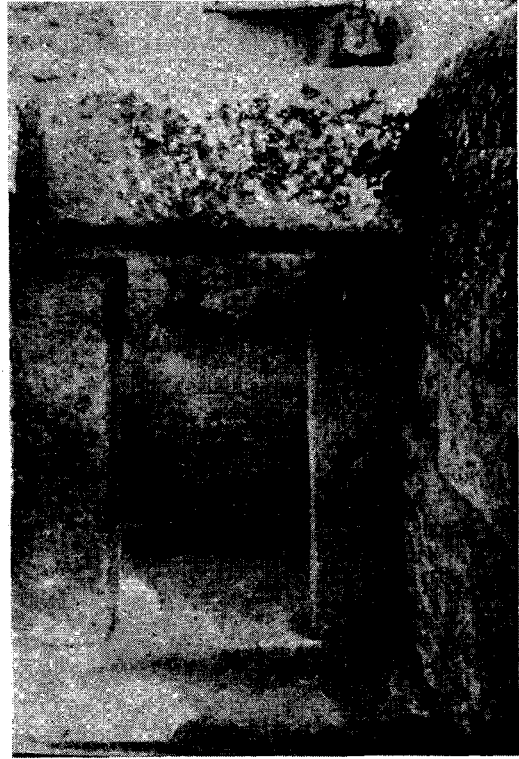
Res. 1 — İğdir Tümlüsü.

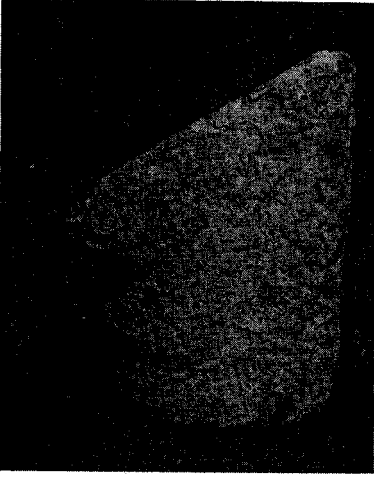
Res. 2 — İğdir tümlüsü mezar odası kubbesinin çökmüş durumu.

Res. 3 — İğdir mezar anıtının genel görünüşü: önde dromos, arkada mezar odası ve kubbesi.

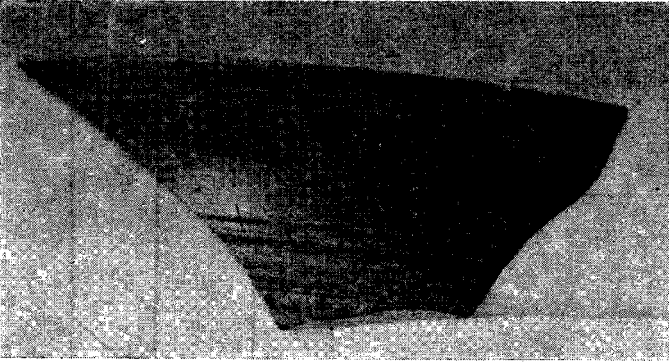
Res. 4 — İğdir tümlüsünün dromosdan mezar odasına açılan kapısı.

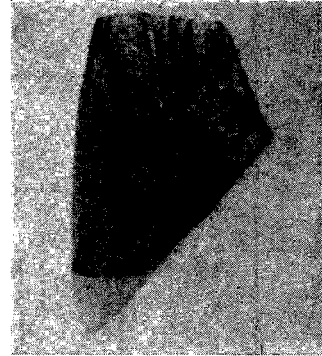
Res. 5 — Kapak taşından kopmuş
mil taşı.

Res. 6 — Iğdır mezar odası kubbesinin alttan görünüşü

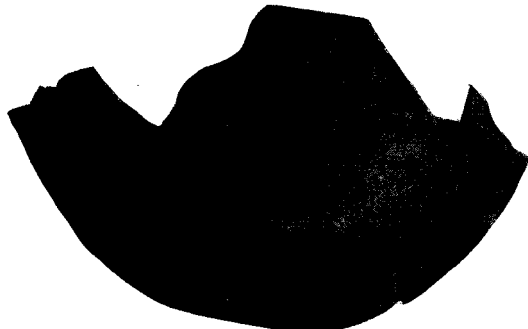
Res. 7 a

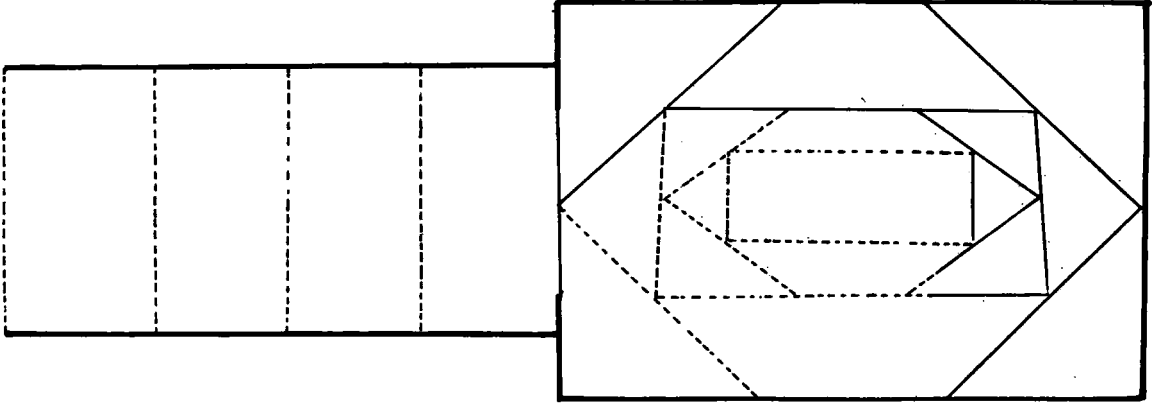
Res. 7 b

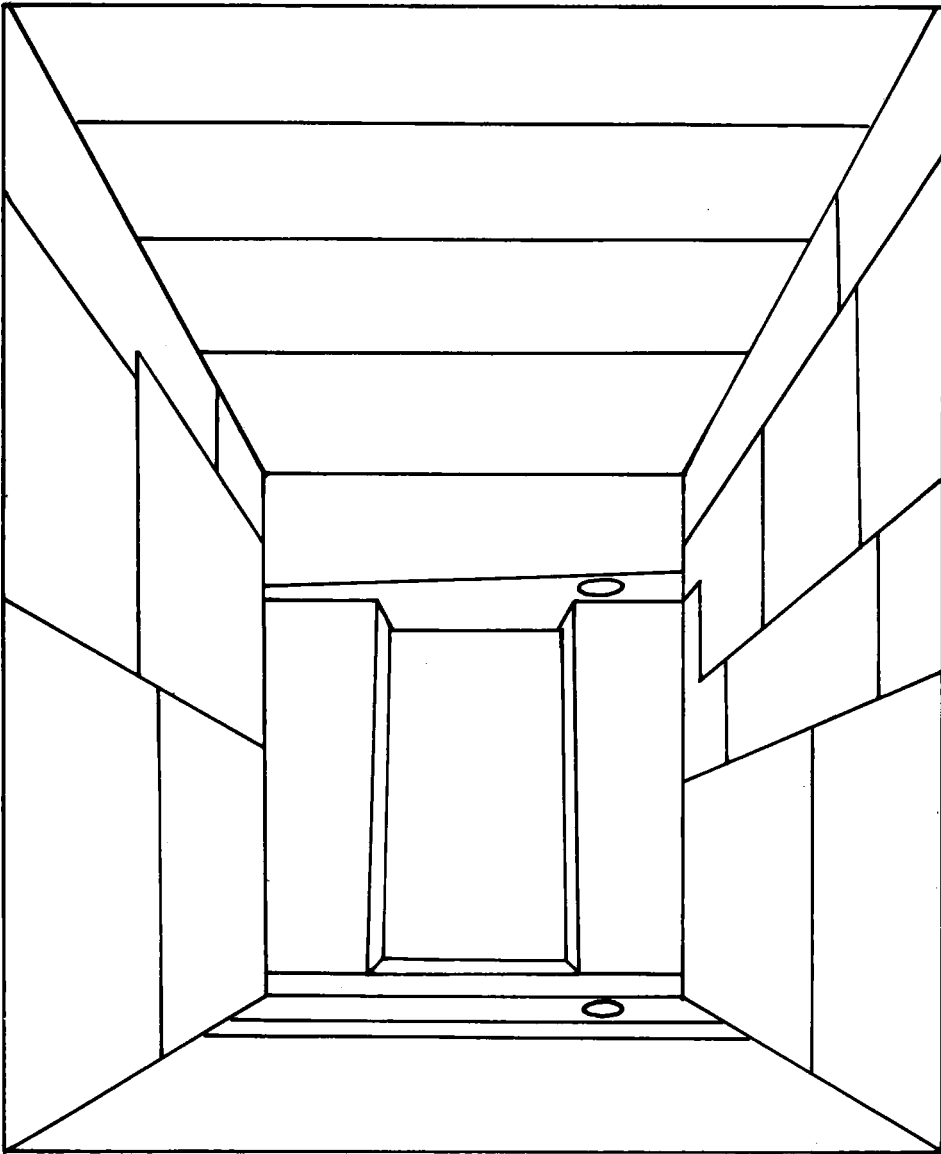
Res. 8

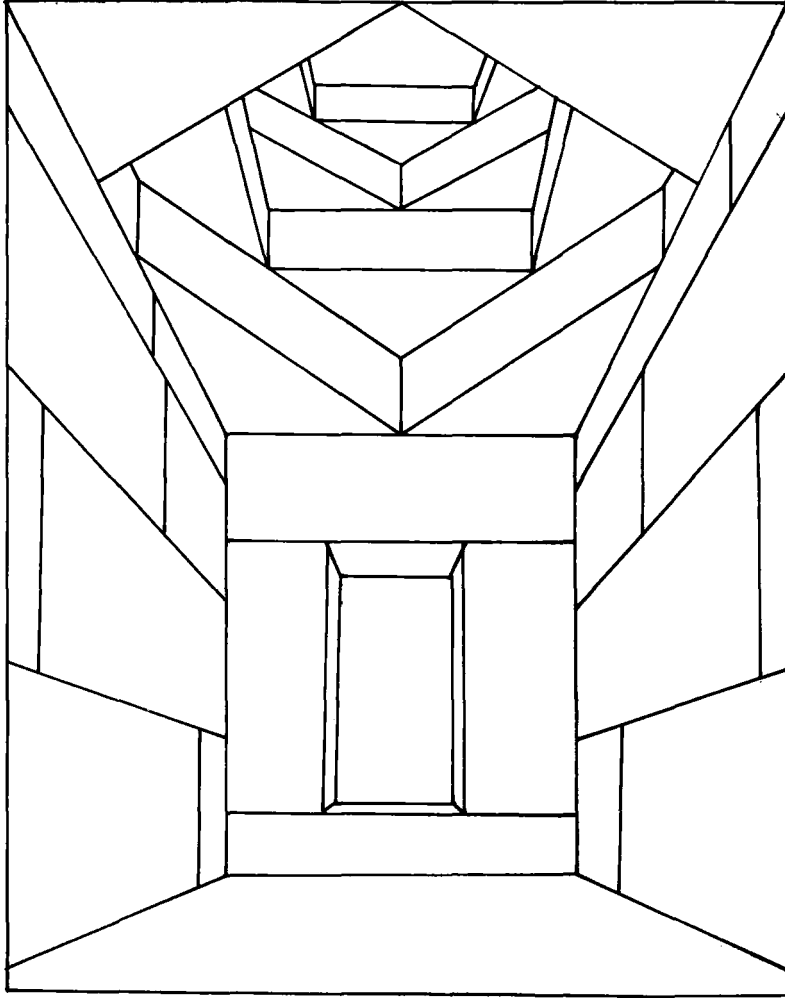
Res. 9

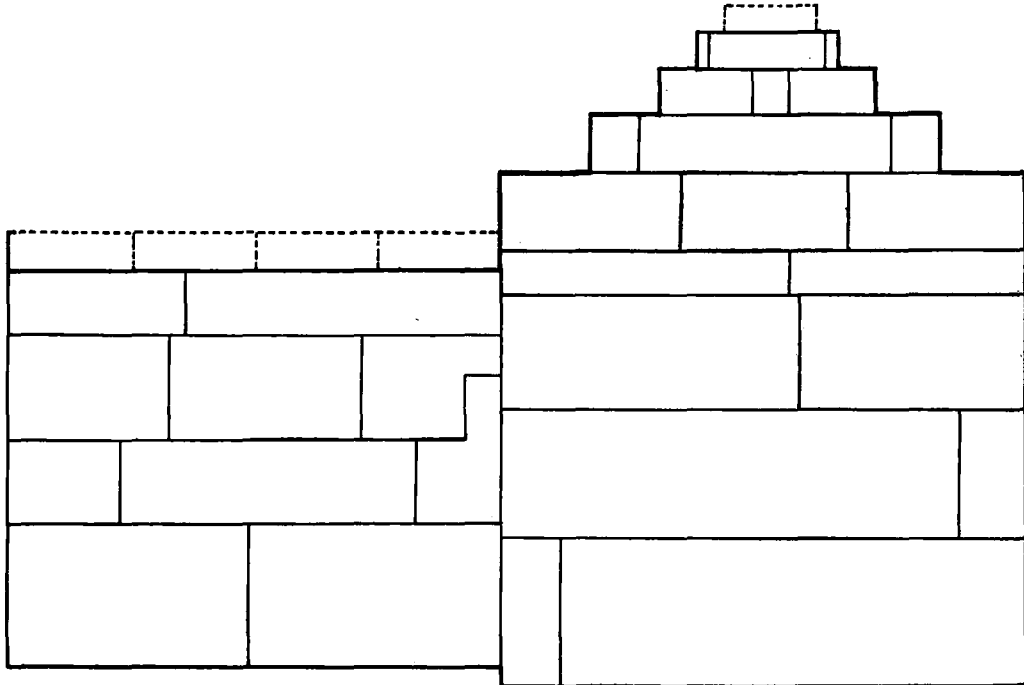
Şekil. 1 — Iğdır mezarı.

Şekil. 2 — Iğdır mezarının dromosu.

Şekil. 3 — Iğdır mezar odası.

Şekil. 4 — Iğdır mezarı.

EIRE NEUE INSCHRIFT AUS DER ZEIT
ANTIOCHOS' I. IN DENİZLİ

MICHAEL WÖRRLE

Die Stadt Denizli besitzt seit wenigen Jahren eine interessante hellenistische Inschrift, die hier mit freundlicher Erlaubnis des Eski eserler ve müzeler genel müdürlüğü veröffentlicht wird. Der 33 Zeilen umfassende Text (Buchstabenhöhe ca. 1,5 cm, Gesamthöhe des Schriftfeldes ca. 75 cm) ist auf einer sich nach oben leicht verzüngenden Stele aus gelbem Marmor (Höhe ca. 145 cm, Breite ca. 45-50 cm, Dicke ca. 16 cm) eingemeißelt, die bis auf leichte Beschädigungen an der Gibelspitze und unten am Einlaßzapfen vorzüglich erhalten ist. Ich konnte die Inschrift im Herbst 1973 im Gazi İlkokulu bahçesi in Denizli studieren und danke Doğu Göksel, dem Leiter des Depotmuseums der Stadt, für seine Hilfe und für die Auskünfte über den Fundort, die er mir vermittelt hat. Danach kam die Stele 1970 oder 1971 am Südrand der Hauptstraße Izmir – Denizli 4 bis 5 km vor Denizli bei der Aufstellung einer Reklametafel zum Vorschein, wenig nordwestlich von der Abzweigung des Fahrweges zum Dorf Gümüşçay, mithin von Eskihisar, dem antiken Laodikeia am Lykos, kaum 4 km entfernt.

Text :

Βασιλευόντων Ἀντιόχου καὶ [Σ]–
ελεύκου πέμπτου καὶ τεσσαρακο–
στοῦ ἔτους μηνὸς Περιτίου ἑ–

4 π' Ἐλένου ἐπιμελητοῦ τοῦ το [πο]υ
ἐκκλησί–
ας γενομένης ἔδοξε Νεοτειλε–
ίταις καὶ Κι 'δ' διοικώμεταις ἐπειδὴ
Βανά–
βηλος ὁ τὰ Ἀχαιοῦ οἰκονομῶν
κοὶ Λα–

8 χάρις Πάπου ἐγλογοιστῆς τῶν Ἀχαιοῦ
εὐεργέται αὐτῶν γεγένηντ–
αι κατὰ
πάντα καὶ κοινῆ καὶ ἰδίαί ἐμάσ–
του ἀντειξημμένοι εἰσιν κατὰ τ[ὸ]–

12 μ πόνεμον τὸν Γαλατικὸν καὶ πολ–
λῶν αὐτῶν γενομένων αἰχ[μ]α–
λώτων ὑπὸ τῶν Γαλατῶν ἔμφα–
νίσαντες Ἀχαιῶ[ι] ἑ[λυτ] ῥώ[σα] ντο,

16 ἐπαινέσαι τε αὐτοὺς καὶ ἁ' [ν] α'
γράψαι τὴν εὐεργεσίαν αὐτῶν εἰς στή–
λην λιθίνην καὶ στῆσαι ἐν τῷ τοῦ
Διὸς ἰε' ῥῶι ἐμ Βαβα κώμηι καὶ

20 ἐν τῷ τοῦ Ἀπόλωνος ἐν Κιδδίου
'κώμηι', δεδόσθαι δὲ αὐτοῖς καὶ ἐγ–
γόνους εἰς πάντα τὸν χρόνον προεδρίαν
ἐν ταῖς δημοτελέσιν ἑορταῖς,

24 θύειν δὲ καὶ Ἀχαιῶι κυρίωι τοῦ τό–
που καὶ σωτῆρι κατ' ἐνιαυτὸν ἐμ μὲν
τῷ Διὸς ἱερῶι βουῖν Λαχάρηι καὶ
Βαναβήλωι εὐεργέται [ς]

28 κριούς δύο ἐν τῷ τ[οῦ] Ἀ[π]όλωνος
ἱερῶι τῷ ἐγ Κιδδίου κώμηι, ἱερεῖα
τρία ἕθως εἰδ[ῶ]σι καὶ οἱ ἄλλοι ὅτι
Νεοτ[ει]–
χεῖται καὶ Κι[δ]διοκωμῖται
ὕφ' ὦ[ν]

32 ἄν τι πάθωσι ἀγαθ[ὸ]ν ἐπίσταν–
ται τιμὰς ἀντιδιδόναι.

(Die zwischen Apostrophe gesetzten Buchstaben hat der Steinmetz nachträglich über den Zeilen in den Text eingefügt.)

Übersetzung

Unter der Regierung des Antiochos und des Seleukos, im Jahr 45, im Monat Peritios, als Helenos ἐπιμελητῆς τοῦ τόπου war, wurde eine Volksversammlung abge–

halten, und die Neoteichiten und Kiddiokomiten beschlossen: Weil Banabelos, der Verwalter der Besitztümer des Achaios, und Lachares, Sohn des Papos, der ἔγλωγιστής der Besitztümer des Achaios, in allem ihre Wohltäter geworden sind und sich um sie, gemeinsam und um jeden einzelnen, in dem Galatischen Krieg angenommen haben, und weil sie viele von ihnen, die von den Galatern gefangengenommen worden waren, nach Unterrichtung des Achaios freikaufen, soll man sie belobigen und ihre Wohltat auf steinerne Stele aufzeichnen und im Heiligtum des Zeus in Babakome und in dem des Apollon in Kiddiokome aufstellen, ferner soll ihnen und ihren Nachkommen für alle Zeit ein Ehrenplatz bei den von der Gemeinde durchgeführten Festen verliehen werden, und schließlich sollen dem Achaios als Herrn des τόπος und Retter jährlich im Zeusheiligtum ein Rind, dem Lachares und dem Banabelos als Wohltätern zwei Widder im Apollonheiligtum in Kiddiokome geopfert werden: drei Opfer, damit auch alle anderen wissen, daß die Neoteichiten und Kiddiokomiten denen, von denen sie etwas Gutes erfahren haben, zum Dank Ehre zu erweisen verstehen.

Kommentar

Die Belehrungen, die sich aus dem neuen Dokument für die Geschichte Kleinasiens in frühhellenistischer Zeit gewinnen lassen, habe ich in einer längeren Studie herauszustellen und zu begründen versucht. Sie wird in der Zeitschrift 'Chiron' (Band 5, 1975) erscheinen und die im folgenden kurz resümierten Ergebnisse im einzelnen begründen. Auch für die antiken Quellen und die moderne Literatur, die hier nicht genannt werden, sei auf diese Untersuchung verwiesen.

Der in der Inschrift mitgeteilte Beschluß ist nach der Seleukidenära datiert und wurde in den ersten Wochen des Jahres 267 v. Chr. gefaßt. Neben dem König Antiochos I. ist als Mitregent noch dessen ältester Sohn Seleukos genannt.

Nach seiner Beseitigung im Zusammenhang einer nicht näher bekannten Familienkrise ist sein jüngerer Bruder, der spätere Antiochos II. Theos, an seine Stelle getreten. Die Inschrift ist das bislang letzte Zeugnis für Seleukos.

Der Beschluß ist nicht von einer der griechischen Städte Kleinasiens gefaßt worden, aus denen uns eine Reihe ähnlicher Dokumente überkommen ist, sondern von zwei binnenländischen Dörfern und bringt deren Dankbarkeit für die Hilfe zum Ausdruck, die sie "in dem Galatischen Krieg" erfahren hatten. Die Hilfe bestand im Loskauf der zahlreichen in Gefangenschaft geratenen Dorfbewohner und kann im Anbetracht der damaligen Verhältnisse nicht zu weit von dem genannten Krieg getrennt werden, so daß dieser am wahrscheinlichsten 268, jedenfalls kaum vor 269, stattgefunden haben muß.

Die Kelten sind im Winter 278/7 nach Kleinasien gekommen als Verbündete des bithynischen Königs Nikomedes I., der sich ihrer Hilfe nicht nur zur Behauptung seiner Herrschaft gegen seinen Bruder Zipoites II. bediente, sondern auch zum Krieg gegen Antiochos I., der wahrscheinlich seit 279 oder 278 in Sardeis Residenz genommen hatte, um die Operationen in Kleinasien selbst zu leiten. Über die Plünderungszüge, bei denen die Kelten in den folgenden Jahren erhebliche Verwüstungen im seleukidischen Gebiet anrichteten, haben wir nur einige zusammenhanglose Einzelinformationen, von denen sich ein Unternehmen gegen Milet und Priene, bei dem das Heiligtum von Didyma ausgeraubt wurde, in das Jahr 277/6 datieren läßt, während sich die übrigen Nachrichten (Kämpfe im Gebiet von Kyzikos, bedrängte Lage und Tributzahlungen von Erythrai, Gefangenschaft eines Mannes aus Thyateira und ein Vorstoß der Galater bis nach Lykien hinein, bei dem wahrscheinlich Kelainai und Themisonion berührt wurden) in dieser ersten Phase der Auseinandersetzungen mit den Galatern nicht genauer zeitlich festlegen lassen. Das gilt auch von dem berühmten

Sieg, den Antiochos I. in der sogenannten Elephantenschlacht über die Kelten errang. Es muß sich um einen bedeutenden Erfolg gehandelt haben, denn er trug Antiochos den offiziellen Kultbeinamen Soter (Retter) ein, aber Umstände, Ort und Zeitpunkt erhellen ebensowenig aus den dürftigen und rhetorisch gefärbten literarischen Quellen wie die Folgen der Schlacht, die man häufig in der zwangsweisen Ansiedlung der Kelten im später Galatien genannten nordphrygischen Gebiet sieht. A. Rehm und W. Otto haben die Elephantenschlacht auf den Sommer 275 festzulegen versucht, und dieses Datum ist in der modernen Forschung allgemein aufgenommen worden, obwohl es durch die Quellen (vor allem eine Inschrift aus Didyma) gar nicht gestützt wird. Auch die neue Inschrift aus Denizli entscheidet die schwierige Frage wohl nicht definitiv, aber wenn dort von "dem Galatierkrieg" 268 oder 269 die Rede ist, läßt dies vermuten, daß die Keltengefahr 274 noch nicht gebannt war, als Antiochos I. Kleinasien verlassen und nach Syrien ziehen mußte, um einen Einfall des Ptolemaios II. dort abzuwehren, und daß die Elephantenschlacht erst nach diesem Ersten Syrischen Krieg (274-271) stattfand. Zwischen 267 und 262 haben der Ionische Bund und Erythrai, dem damals königliche Sondersteuern *εἰς τὰ Γαλατικὰ* erlassen wurden, Antiochos ihre Dankbarkeit durch Stiftung eines Kultes bezeugt, und wohl aus derselben Zeit datiert die Verehrung als Soter, die Antiochos in Bargylia, Teos und Smyrna zuteil wurde. Wenn der Keltensieg der Elephantenschlacht erst in diese Periode gehört, könnte er dafür der unmittelbare Anlaß gewesen sein.

Die beschlußfassenden Dörfer Neonteichos und Kiddiokome wie wohl auch das ebenfalls in der Inschrift genannte und benachbarte Babakome sind keine unabhängigen Gemeinwesen, sondern gehören zu einer großen Domäne, die damals ein gewisser Achaios im Raum von Denizli besessen hat, wenn die Auskünfte

über den Fundort zutreffen und die Inschrift dorthin nicht von anderswoher verschleppt wurde. Achaios ist sehr wahrscheinlich der Großvater mütterlicherseits des Attalos I. von Pergamon und muß mit Antiochos I. nahe verwandt, möglicherweise sogar dessen Bruder gewesen sein. Zur Verwaltung seines wohl nicht auf das Gut bei Denizli beschränkten Besitzes verfügte er über private Funktionäre, von denen in der Inschrift der aus dem westsemitisch-vorderasiatischen Gebiet stammende 'Generalbevollmächtigte' Banabelos und der 'Revisor' Lachares, der einen geläufigen griechischen Namen trägt, genannt werden. Die Domäne des Achaios war nicht dem Gebiet einer der nominell vom Seleukidenreich unabhängigen und mit diesem "verbündeten" Griechenstädte eingegliedert, sondern gehörte, wie die Erwähnung des Gouverneurs Helenos beweist, zum reichsunmittelbaren Territorium, von dem sich erhebliche Areale in privater Hand befunden haben müssen, teils vom König unter Wahrung seiner Obereigentumsrechte zu prekärem Besitz verliehen, teils keinerlei erkennbaren Verfügungsbeschränkungen dieser Art unterworfen. Die Rechtsstellung des Achaios-Gutes in diesem Rahmen näher zu bestimmen ist nicht möglich, und es läßt sich auch keine Aussage darüber machen, wie Antiochos II. bei der Gründung von Laodikeia am Lykos, die den territorialen Bestand der Domäne tangiert haben mußte, einige Jahre später die Frage einer möglichen Landabtretung mit Achaios beziehungsweise dessen Erben geregelt hat.

Kiddiokome und Babakome waren, wie schon die Ortsnamen zeigen, sicher von einer indigenen bäuerlichen Bevölkerung bewohnt. Das ist ebenso bei Neonteichos möglich, es könnte sich hier aber vielleicht auch um eine Ansiedlung von Einwanderern griechisch-makedonischer Herkunft handeln. Beachtung verdient, daß der Dank, den die Gemeinden mit dem neuen Dekret ihren Wohltätern abstatten, nicht nur in tadellosem Griechisch formuliert ist. Die beschlossenen Ehrungen

(Lob, inschriftliche Verewigung in den lokalen Heiligtümern, Ehrenplätze bei den dörflichen Festen sowie als Wichtigstes Einrichtung von Kulturn und jährlichen Opfern, bei denen der Gutsherr Achaios deutlich und mit Bedacht seinen Funktionen übergeordnet wird) zeigen viel-

mehr mit ihrer Imitation städtischer Vorbilder, wie die hellenistische Zivilisation der großen Küstenpoleis und der regierenden Oberschicht schon in dieser frühen Zeit auch inländisch bäuerliche Gebiete nachhaltig zu beeinflussen begonnen hat.